

АГОРА

**Україна
в європейському контексті**

Випуск 5

Київ • 2007

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко

Антоніна Колодій

Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

А 23 Агора. Україна в європейському контексті. Випуск 5. – К.: Стилос, 2007. –
167 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2007
© «Стилос», видання, 2007
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2007

Зміст

Вступ.	• 5
<i>Василь Кремень</i>	
Інноваційна людина: Україна на шляху європейської інтеграції	• 5
I. Історія, культура, релігія	• 10
<i>Олександр Пронкевич</i>	
Уроки Іспанії і європейський вибір України	• 10
<i>Стівен Сігал</i>	
Крізь призму уявлень Боплана: контактні зони та діяльність із складання карт в Україні	• 18
<i>Кетрін Ваннер</i>	
Євангелізм, ідентичність та культурні зміни в Україні	• 29
II. Політика, економіка	• 40
<i>Назар Холод</i>	
Перспективи інтеграції України у світовий економічний простір	• 40
<i>Юліан Брайчевський</i>	
Зовнішня торгівля України: якою буде українська ніша на європейських ринках?	• 45
<i>Ярослав Пилинський</i>	
Ми вже трохи у Європі! Чи надовго?	• 52
III. Історичні передумови формування українських ідентичностей	• 57
<i>Андрій Артеменко</i>	
Нарис з історії формування української правосвідомості	• 57
<i>Ольга Лефтерова</i>	
Станіслав Оріховський в контексті європейської культури	• 65
<i>Сергій Грабовський</i>	
Україна: біля джерел парламентаризму	• 74
<i>Володимир Кравченко</i>	
Битва за Харківський університет	• 82
IV. Соціокультурні чинники європейського вибору	• 92
<i>Олександр Резнік</i>	
Громадяни України та європейська інтеграція: мотиваційні аспекти вибору	• 92
<i>Олена Злобіна</i>	
Образ НАТО в масовій свідомості населення України	• 104

<i>Леонід Шулман</i> Чи розуміє українське суспільство, що таке наука і для чого вона існує?	• 114
V. Місто і мистецтво	• 121
<i>Олександр Ірванець</i> Ми є, і нас немає...	• 121
<i>Тетяна Губська</i> «Європейське» минуле «радянського» Миколаєва	• 125
<i>Сергій Лен'явко</i> Чернігів – європейське місто	• 129
<i>Ігор Чеховський</i> Чернівці – повернення сутнісних цінностей	• 135
<i>Світлана Ничкало</i> Віктор Іванів: творчість українського художника у контексті європейського мистецтва	• 145
VI. На книжкову полицю	• 149
<i>Анатолій Єфименко</i> Збігнев Бжезінський – людина, яка стала легендою, руйнуючи міфи	• 149
<i>Олександр Гон</i> Головна течія – гетерогенність – канон у сучасній американській літературі	• 154
<i>Борис Васильківський</i> Посібник із сучасної природоохорони	• 158
VII. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана	• 160
<i>Рената Кость-Гарматій</i> Українські студії в Інституті Кеннана: 2006–2007 академічний рік	• 160
Наші автори	• 163

Інноваційна людина: Україна на шляху європейської інтеграції

Василь Кремень

Building a democratic and prosperous Ukraine – with a high level of material well-being and spiritual culture-is completely and fundamentally dependent on the continued improvement of education. Education is a source not only of new technology, but also of innovative thinking. The new intellectually developed person needs this trait in order to be successful in the contemporary «information society». Improving education is the first and most important part of integrating Ukraine into Europe.

Розв'язання завдань побудови демократичної України, економічно багатой, з високим рівнем добробуту і духовної культури, цілком і повністю залежить від подальшого розвитку освіти. Вона – запорука не лише новітніх технологій, але й інноваційного мислення, від якого залежить становлення нової людини – інтелектуально розвиненої, відповідної духу інформаційно-технотронної цивілізації. Розвиток освіти – перша й головна умова інтеграції України в Європу. Про це красномовно свідчить історія: починаючи з Київської Русі, особливо в епоху Відродження і Просвітництва, українська освіта перебувала в найтісніших зв'язках з європейською. Незважаючи на історичні і політичні негаразди, ніхто і сьогодні не зможе заперечити високий рівень вітчизняної інтелектуальної галузі – наукової, культурної, освітньої.

Через тенденції загальноцивілізаційного розвитку наука як галузь, що продукує нові знання, і освіта, що олюднює знання, робить їх дієвими, діяльними-

ми, об'єктивно висувуються в число головних пріоритетів будь-якого суспільства, що претендує на конкурентоспроможність в сучасному світі. Але ті ж цивілізаційні тенденції розвитку ставлять нові вимоги перед людиною, а значить і перед освітою, що відіграє вирішальну роль в становленні кожної особистості. Тому, пошановуючи минуле вітчизняної освіти, віддаючи належне її сучасним досягненням, слід чітко визначити нові освітні завдання і рішуче та наполегливо взятися за їх реалізацію, вірніше продовжувати й активізувати роботу української освіти.

Цілком очевидно, що розвиток людства набирає все більш динамічного характеру. Про це свідчить аналіз будь-якої галузі суспільного життя. Зміна ідей, знань, технологій відбувається скоріше, ніж зміна людського покоління. А це означає, що при звичній, традиційній освіті навчити людину на все життя неможливо не тільки в хорошій школі, а й найкращому університеті. Адже здобуті у навчальному закладі знання можуть не актуалізуватися в

житті і навпаки – обов’язково з’являться нові знання, без освоєння яких фахівець не буде ефективним та й взагалі людина не зможе бути сучасною новим знанням, тобто втратить конкурентоспроможність. Що ж робити?

«Людина розумна» у ХХІ ст. – це людина, яка постійно навчається. Це людина, для якої здобуття знань стає сутнісною рисою, ознакою життя. Таку людину повинна формувати вже школа, а створити умови для безперервної освіти впродовж життя повинні суспільство і держава. Для цього слід налагодити сучасну і ефективну систему освіти дорослих, яка передбачала б наявність спеціальних навчальних установ, як, наприклад, система післядипломної освіти педагогів, яка включає інститути післядипломної освіти в кожному регіоні України під патронатом Центрального інституту Академії педагогічних наук України. Освітні послуги дорослим мають надавати університети, започаткувавши різноманітні навчальні програми – від одноденних до багатомісячних. Саме для дорослих найбільш ефективною формою може бути дистанційне навчання із використанням сучасних інформаційних технологій; освітньо-пізнавальні передачі, навіть постійний спеціальний канал на національному телебаченні і радіо. Держава повинна заохочувати просвітницьку діяльність громадських організацій і взагалі підтримувати розповсюдження знань в країні.

В сучасних умовах суттєво актуалізується ще одна функція навчального процесу – навчити людину використовувати здобуті знання у своїй практичній діяльності – професійній, громадсько-політичній, побуті та ін. Поки що засвоєння знань тим, хто навчається, часто свідомо чи ні, зорієнтоване на досягнення «тактичної мети» – успішно скласти іспит чи залік, по суті ж ця ме-

та набуває і стратегічного виміру. Тобто, знання заради успішної оцінки в заліковій чи табелі. При такому підході людина і знання найбільше зближуються в момент іспиту, але потім швидко і назавжди взаємно віддаляються. Практично втрачається смисл навчання, засвоєння знань. Вихід один – позбутися формального підходу в навчанні, перетворити навчальну діяльність в органічне засвоєння знань, методологію, базу, основу діяльності людини в різних галузях життя. Тобто – *знання як органічна, сутнісна складова особистості, що визначає її поведінку і характер її дій.*

Все це набуває особливого значення в умовах, коли людство рухається до нової якості суспільного розвитку – *суспільства знань*. Часто можна зустріти зведення поняття «суспільство знань» до винятково чи переважно його «інформаційної» складової. Тому потрібно зробити все можливе для комп’ютеризації та інформатизації освіти в Україні. І цю роботу слід активно здійснювати. Але зазначимо, що вирішальним чинником суспільства знань буде Людина. Людина, що здатна діяти на основі здобутих знань, на основі практичного їх використання. Сформуємо таку людину через освіту – матимемо перспективу утвердити знаннєве суспільство, діяльність якого в цілому і в різних галузях зокрема буде організовано на основі знань.

Успішна реалізація українською освітою зазначених функцій, поряд із здійсненням інших назрілих перетворень, дасть можливість *сформувати людину із інноваційним типом мислення, інноваційним типом культури, готову до інноваційного типу діяльності, що стане адекватною відповіддю на перехід цивілізації в інноваційний тип розвитку.* Лише сформувавши інноваційну особистість, здатну до творення змін і сприйняття змінності, зможемо стати

конкурентоспроможною нацією. Тому що змінність, трансформація перестає бути винятком, а стає правилом, сутнісною ознакою функціонування суспільства і кожного його члена зокрема. І відоме негативно-жартівливе побажання, – щоб ти жив в епоху змін, – набуває іншого значення, а змінність об'єктивно стає правилом для кожного в ХХІ ст. Змінність, динамізм як сутнісні ознаки способу життя людини стає закономірністю. І українське суспільство в цілому, а освіта зокрема, мають підготувати людину до життя в нових умовах, сформувати людину інноваційну.

У той же час головний чинник подальшої демократизації – в розвитку особистості, в її самодостатності, здатності своєю сутністю забезпечувати досягнення високого рівня демократії. Так, для демократичності країни важливо, яким є президент держави, який склад парламенту і характер законів, що приймаються ним, з представників яких політичних сил і які особистісні якості притаманні для членів уряду і т. ін. *Але справжню демократичність суспільства врешті-решт визначає ступінь самодосконалості громадян, їх здатність до самостійної і усвідомленої дії, в тому числі і раціонального, з огляду демократичності, формування владних структур різних рівнів у державі.* Тому навчально-виховний процес в освітніх закладах, як і соціальне середовище в суспільстві в цілому, повинні бути максимально зорієнтовані на формування розвинутої, самодостатньої особистості. А проблем тут поки що багато.

Отже, в умовах глобалізації громадянська єдність, національне згуртування, а значить патріотичне виховання молоді не тільки не втрачає актуальність, а навпаки – є справді стратегічним за своїм значенням завданням. Патріотичне виховання важливе не тіль-

ки з огляду формування почуттів приналежності до нації, держави, а й має суто прикладний характер, бо веде до національного згуртування, а тому до більш ефективного відстоювання національних інтересів у взаємовідносинах із іншими державами, що є надзвичайно актуальним, і врешті-решт до більш можливого життя громадян.

Аби підготувати людину до життя в нинішньому столітті, слід сповна усвідомити сутність змін, що їх приносить новий час, зорієнтувати суспільство і державу на свідоме, послідовне і динамічне їх сприйняття. І, безумовно, готувати людину до життя і діяльності в нових умовах. Це завдання всього суспільства, а особливо ж освіти. Від здатності української освіти дати гідну відповідь на виклики ХХІ ст. буде залежати доля мільйонів українців та й, власне, майбутнє самої України.

Пошук освітньої системи, максимально адаптованої до сучасної ситуації, обов'язково приводить до усвідомлення іншої філософії освіти. Важливо визначити, як ставитися до сучасності, яка є поняття не хронологічне, а типологічне. Не все в сучасності викликає безумовне схвалення, як і не все погано, що йде від минулого. Освіта може трактуватися і як специфічний вид пристосування до сучасності, і як визначена опозиція їй, що блокує її негативні для людини наслідки і тенденції.

Важливо розмежувати два плани освіти – *соціокультурний і педагогічний*. Освіта як соціальний інститут і як педагогічна система, що охоплює собою технологію освітньої діяльності (методи викладання, зміст, форми і способи організації навчального процесу), – різні аспекти. Не викликає сумніву, що педагогіка, як будь-яка технологія, має потребу в постійному вдосконаленні. Головне слово належить тут педагогам-новаторам, теоретикам і практикам педагогічної нау-

ки. Проте освітня реформа аж ніяк не вичерпується педагогічними новаціями, природними за будь-яких обставин. Свою головну мету вона бачить у докорінному перетворенні освітньої системи саме як *соціального інституту*. Зважаючи на все, освітня реформа – це завдання не тільки педагогічне, але і соціальне. Важливо, якої якості порушені проблеми, що їх продуктивно може розв'язувати філософія освіти.

У старій системі освіти, як і в будь-якій іншій справі, давали про себе знати дещо зайвий бюрократизм, формалізм, казенщина, визначена стандартизація програм, методів і форм навчання, заборона на інакомислення, але все-таки свою головну функцію в суспільстві вона виконувала – одержання освіти не було для людини нерозв'язною проблемою. Освіта була для неї не тільки правом, але і певного мірою обов'язком. Сьогодні освіта все більш стає привілеєм. Приватизація і комерціалізація освіти, поступовий перехід від освіти державної до приватної, перетворення освіти на товар, причому дуже дорогий, – у чому дехто і бачить суть освітньої реформи – не дуже помітно підвищуючи її якість, робить освіту доступною – особливо у випадку престижних професій – для обраних, для тих, хто здатний платити, не володіючи при цьому, можливо, ніякими здібностями.

Добре відомо, що освіта – механізм не просто трансляції знань, але і включення людини у певну культурну (як правило, письмову) традицію, що дає початок будь-якій *національній культурі*. Усна традиція народної (етнічної) культури не потребує від людини освіченості, а життя у традиційному (становофеодальному) суспільстві цілком могло бути облаштованим без суцільної освіченості населення. Інше маємо у суспільстві сучасному, що являє собою *грома-*

дянську і національну спільноту. Воно припускає необхідність *культурної гомогенізації населення*, що досягається винятково освітою. Недарма в Німеччині – у період становлення національної культури – слово «Bildung» (освіта) було синонімом слова «культура». Школа і є головним *інститутом національної культури, формування нації і національної держави*. А без цього немає і не може бути громадянського суспільства. Навіть в дореволюційній Україні шлях у суспільство пролягав через освіту: саме слово «суспільство» мало немовби подвійний смисл – «вище суспільство» і «освічене суспільство» поступово зливалися у своєму значенні. Потрапити в суспільство з громади, з низів можна було тільки через вищу освіту. Університетська освіта була перспективою навіть для одержання звання дворянина. Школа (у широкому значенні слова) немов генерувала зовсім іншу соціальну тканину, ніж просто патріархально-общинна і станова.

Освіта України – не зовсім те, чим вона є в сучасних державах Заходу, наприклад США. Там школа, освіта – інститут сучасної цивілізації, що ставить своєю метою насамперед професійну підготовку людини до того чи іншого виду діяльності. Вона – досить прагматична, вузько спеціалізована, навмисно *технологічна й утилітарна*. Наша ж школа з її схильністю до світоглядних і гуманітарних аспектів освіти – *інститут насамперед культури*, що вирішує завдання підготовки людини не тільки до професійного, але і до соціального життя, що дає їй навички і знання такого життя, які дають їй змогу бути не тільки фахівцем, а і громадянином. У країні, яка не пройшла до кінця процесу модернізації, навчитися всього цього можна в освітньому процесі. Важливо враховувати, що суспільство в сучасному значенні цього слова в Україні ще не

склалося: Україна в точному смислі – поки що держава, котра намагається за допомогою освіти створити відповідну соціальну базу.

Приблизно таку ж роль відігравала колись у Європі (а за нею й в Україні) класична освіта з її інтересом до традицій античної культури. Вона немовби заклала основи національної культури, сприяла національній консолідації європейських народів, залучала їх до єдиної системи духовних (світських) цінностей. Класична освіта в Європі стала базою розвитку європейської науки, гуманітаристики, просвітництва, правового виховання, без чого не могла утворитися сучасна європейська спільнота. Освіта (зосереджена передусім у європейських університетах, які виникли ще в період середньовіччя), не менше чим Церква і реформаційні рухи, сприяла народженню нової соціальної реаль-

ності, переходу до нової епохи – епохи модерну. І лише із становленням цієї реальності, з розвитком індивідуальності класична освіта стала поєднуватися, а потім і поступатися в лідерстві освіті реальній.

Освіта в Україні була і залишається справою загальнодержавною, оскільки держава серйозно стурбована модернізацією країни, її демократизацією і процвітанням. Без класичної освіти неможливо потрапити із традиційного суспільства в громадянське, а обмежуючи можливості більшості взагалі в одержанні освіти, нічого і мріяти про яку-небудь модернізацію. Поки йде процес становлення громадянського суспільства і формування загальнонаціональної культури школа, освіта залишається головним каталізатором цього процесу. В цих умовах державний патронат над системою народної освіти є необхідністю.

I. Історія, культура, релігія

Уроки Іспанії і європейський вибір України

Олександр Пронкевич

Ukraine's potential entry into Europe is changing the horizons of social science and humanities research, a consequence of which is the appearance (rediscovery) of previously censored knowledge of Ukraine's cultural, historical, and individual-level contacts with the outside world. Following independence, little was done to research the role of Ukraine in the European and worldwide dialogue of cultures, which resulted in many of these relationships being forgotten or completely unknown. One of these global cultures, whose imprint on Ukraine has not been studied enough, is Spanish culture. This article is devoted to Spanish-Ukrainian cultural relations as a factor in Ukraine's European choice.

Українська національна ідентичність у дзеркалі іспанської культури

Потенційна можливість входження України в Європу змінює дослідницькі перспективи, внаслідок чого проявляються (наче впливають із забуття) культурні, історичні, особисті зв'язки, які були замовчувані в минулому. Після проголошення незалежності України чимало було зроблено для вивчення ролі нашої держави в європейському і – ширше – світовому діалозі культур, проте й досі є чимало призабутого або зовсім невідомого. Одним із явищ могутніх культур загальносвітового рівня, чії «сліди» в українському духовному просторі досліджені недостатньо, є культура Іспанії: тут можна багато про що говорити,

адже саме з Іспанії прийшли в Україну деякі принципи здобутки європейської цивілізації, які визначили долю України як європейської нації-держави. Останнім часом зайнятися вивченням Іспанії спонукає те, що сотні тисяч, якщо не мільйони, українців сьогодні працюють і живуть в Іспанії і стали невід'ємною частиною її сучасної реальності.

Через традиційну нерозвиненість іспаністики й слабкий інтерес до іспанської мови в Україні, іспансько-українські культурні контакти не так часто ставали об'єктом інтересу українських інтелектуалів. Таких спроб можна згадати декілька. Перша з них мала місце у Львові між двома світовими війнами, коли українська національно свідомо інтелігенція, зокрема «вістниківці» на

чолі з Д. Донцовим, намагалась інтегрувати ідеї іспанського централістського націоналізму в розроблені ними стратегії нарації української нації¹. Там само, у Львові, а також паралельно у радянському Харкові розпочинається професійний переклад творів іспанської літератури українською мовою (тут найважливішою постаттю був харківський перекладач М. Іванів, чия біографія ще чекає на свого дослідника). Друга спроба «іспанізації» української культури була реалізована у діаспорі представниками так званої Нью-Йоркської групи (Ю. Тарнавський, Е. Андієвська, Б. Бойчук, В. Вовк та ін.). Вони захопились іспанською і, ширше, іспаномовною поезією, переклали твори таких поетів, як Ф. Гарсія Лорка, П. Неруда, С. Вальехо, Х.К. Андраде, Х.Р. Хіменес, В. Алейсандр, Р. Альберті, М. Ернандес та ін. Відома дослідниця М. Ревакович присвятила «іспанській складовій» у творчості Нью-Йоркської групи ґрунтовну статтю². Важливим епізодом в освоєнні доробку іспанської літератури стала полеміка ініційована Ю. Тарнавським³ з приводу перекладів Лорки, зроблених М. Лукашем. І нарешті третій системний підхід до іспанської теми в українській культурі пов'язаний з ім'ям канадського дослідника О. Романишина, який наприкінці 1980-х рр. друкує дві великих роботи. Перша з них присвячена вивченню історичного контексту іспано-українських культурних і літературних зв'язків, починаючи від V і закінчуючи XX ст.⁴ Друга стаття О. Романишина подає бібліографічний і тематичний огляд репрезентації образу Дон Кіхота в українській літературі⁵. Протягом останніх років ми намагаємося продовжити розпочату попередниками справу, тим більше що в сучасній українській культурі помітні симптоми пробудження нового інтересу до Іспанії (див., наприклад, публікації філософських творів Х. Ор-

теги-і-Гассета українською мовою, а також роман Н. Зборовської «Українська реконкіста»).

Аналіз цих нечисленних звернень українських інтелектуалів до іспанської культури доводить, що специфічною рисою українського її сприйняття є екстеріоризація Іспанії як Іншого, через споглядання якого українські інтелектуали артикують, обґрунтовують розроблені ними стратегії нарації української нації. Культура Іспанії виконує роль своєрідного дзеркала, у якому українці бачать відбиток власних національних проблем, недоліків, з одного боку, і певний національний ідеал, вартий наслідування, з іншого. Іспанська національна ідентичність, репрезентована в текстах іспанської культури, стає прообразом української національної ідентичності. Пошуком спільних національних рис і стратегій до розв'язання «національного питання» пояснюється інтерес до Іспанії більшості українських інтелектуалів, починаючи від І. Франка, «вістниківів» і закінчуючи культом єдиного найбільш іспанського поета Федеріко Гарсія Лорки як моделі українського національного поета (див. есе Ю. Андруховича «Шкура бика і розжоване серце»⁶).

На «українську національну перспективу» у вивченні Іспанії неоднозначно вказує О. Романишин. Іспанія як остання європейська культура на Заході, з її прикордонною сутністю, є моделлю для осмислення України як останньої європейської культури на Сході, чия внутрішня природа так само перебуває на перетині цивілізацій – християнської й ісламської. З логіки науковця виходить, що українці є завжди значною мірою іспанцями (тобто європейцями): «Прикордонна природа обох націй, – зазначає О. Романишин, – створила у багатьох випадках схожий тип світобачення. Кожен може помітити, що і в Іспанії, і в Україні духовний пейзаж

визначають постаті Дон Кіхота і Санчо Панси: високо духовний ідеалізм, з одного боку, і зосереджений на собі ідеалізм, з іншого»⁷.

З проблемою розбудови української національної ідентичності пов'язана переважна більшість звернень до іспанської теми в українській культурі. Не є винятком і перекладацька справа. Відомою полемікою навколо перекладів Лорки, що мала місце наприкінці 1960-х рр., може бути зінтерпретована в річці боротьби за лінгвістичні ідеології, які обґрунтовують той чи інший проект української національної ідентичності⁸. Навіть у такій роботі, як стаття М. Ревакович, де «націоналістичний кут зору» відсутній, відчувається зв'язок україно-американських поетів зі спробами інтернаціоналізувати українську національну ідентичність шляхом долучення її до світу іспанської та іспаномовної літератури, живопису, архітектури тощо.

Незважаючи на нечисленність і спорадичність звернень українських інтелектуалів до іспанської теми, іспанське дзеркало дало змогу прояснити смисл кількох, як кажуть сьогодні, доленосних для європейського вибору України історико-культурних подій, пов'язаних із втягуванням українців у коло іспанського інтелектуального й художнього «впливу». Однією з таких подій було проникнення в Україну і на Схід Європи католицьких орденів, яке розпочалося ще у XIII ст. й інтенсифікувалося у XVI–XVII ст. Особлива роль тут належала єзуїтам, серед яких було багато теологів іспанського походження (Ігнатій Лойола, Франциско Суарес, Родріго де Аріага, Педро де Моліна та ін.). Вони розробили найсучасніші на той момент моделі навчальних закладів, чийм досвідом скористався Петро Могила. Вони обґрунтовували принципи природного права, розвивали теологію, філософію й

логіку. Як доводить М. Симчич⁹, їхні ідеї були добре відомі й широко використовувались під час викладання курсів логіки у Києво-Могилянській академії кінця XVII – першої половини XVIII ст. Далі звітти вони поширювались по усьому православному світу, здійснюючи повільний, але впевнений процес європеїзації України, Білорусії, Росії.

Не менше значення для осмислення специфіки української національної ситуації має захоплення Іспанією «вістниківцями». Як ми намагалися довести у своїх публікаціях, Д. Донцов та його однодумці уважно читали твори М. де Унамуно, Х. Ортеги-і-Гассета, інших іспанських інтелектуалів, які брали участь у розробці проектів національного відродження Іспанії¹⁰. Незважаючи на те, що Іспанія являла собою постімперську державу, яка намагалася відновити втрачену колись національну велич, а Україна, фактично, була колонією, перед якою стояло питання елементарного захисту національної самобутності від тоталітарних режимів, іспанська ситуація у загальних рисах була схожою: в обох країнах перемога певного проекту національної ідентичності пов'язувалась із успіхом модернізації й подоланням кризи державності та, це, мабуть, найважливіше, з кризою еліт як із головним симптомом національної катастрофи. Іспанський досвід продемонстрував українським інтелектуалам несформованість того, що Н. Зборовська називає «кодом мужності», як в українських елітах, так і в українській нації загалом. Та кількість написаного і сказаного з приводу кризи еліт в Україні, яку спостерігаємо сьогодні, є зайвим підтвердженням актуальності висновків, зроблених «вістниківцями», у тому числі й на основі вивчення іспанського досвіду.

Найбільше значення для національної української рефлексії має вивчення

побутування образу Дон Кіхота в українській культурі. Цей персонаж Сервантеса на українському ґрунті набув статусу справжнього національного героя. Персонажі безсмертного роману, стверджує О. Романишин, стали символами української національної вдачі: «...тільки донкіхотівські типи були достатньо сильними або достатньо безумними, аби кинути виклик «санчопансівській реальності» та відродити те, що, здавалось, зникло навіки – ідеал українства»¹¹. Навколо цієї ідеї в українській літературі створена ціла низка варіацій смислів, що закріплюються за образом «божевільного ідалго» і структуруються за принципом опозиції герой/антигерой української нації.

Туга українських інтелектуалів за сильною постаттю, спроможною на великі звершення заради нації, перетворює українського Дон Кіхота на Заратустру. Він постає чистим утіленням волютаризму, ентузіазму, активізму, заперечення здорового глузду – ідеалом переможця, якого немає в житті. Дон Кіхот – романтичний герой з'являється в літературних творах Бориса Грінченка, Григорія Чупринки, у новелі Юрія Яновського «Байгород», в есе Дмитра Донцова. Без Дон Кіхотів життя перетворюється на нерухомий вітряк, як його змальовують у своїх поезіях Володимир Лучук, Ігор Калинець, Ліна Костенко.

Водночас в українській культурі часто зустрічається мотив слабкості Дон Кіхота. Український герой донкіхотівського типу постає доброю людиною з чистою душею, але недостатньо сильною, аби захистити свій ідеал. Інша причина його слабкості – невміння розрізнити мрію і життя. Ми бачимо Дон Кіхота, переможеного світом, у творах Миколи Хвильового, Миколи Куліша, поезіях Євгена Плужника, Платона Воронька, Зої Когут і Володимира Гаврилюка та ін.

На відміну від багатьох інших національних літератур, українські письменники створили не тільки міф про Дон Кіхота, а й міф про Санчо Пансу, який так само постає в двох іпостасях. З одного боку, джура Дон Кіхота, в якому українці впізнають своє сільське минуле, перетворюється на справжнього героя, протиставленого фальшивому месії Дон Кіхоту. У поезіях С. Гординського, Ю. Петренка, Л. Полтави, а також деяких інших Санчо втілює позитивні людські якості: здоровий глузд, природне право, демократизм, глибоке знання життя. З іншого боку, для таких поетів, як Б. Гомзун або Л. Тиглій, Санчо постає уособленням усіх вад українства: конформізму, слабкості волі, споживчої психології, духу компромісу (Дмитро Донцов, Богдан Кравців).

Таким чином, українські інтелектуали, задіяні у процесі створення моделі української національної ідентичності, «націоналізували» образ Дон Кіхота й перетворили його на уособлення «українськості». Українська національна історія, на жаль, легко інтерпретується в термінах «донкіхотівської ситуації» (термін Л. Пінського), оскільки українська нація-державка поки залишається на рівні візії, утопії, переможеної реальності, а риси донкіхотівського поведіння легко впізнати в долях багатьох і багатьох діячів української політичної, інтелектуальної й культурної історії. О. Романишин вказує на такі імена, як Іван Мазепа, Устим Кармелюк, Тришка, Рохальський, Дмитро Донцов, Тарас Шевченко, Леся Українка, Григорій Чупринка, Микола Хвильовий, Василь Стус, Євген Сверстюк, Іван Дзюба та ін. До цього списку можна додати чимало сучасних політичних і культурних діячів. Здається, що в українській культурі спостерігається фатальна тенденція до «донкіхотизації». Після 1991 р. ця тенденція не була подолана, оскільки

українська національна еліта залишається мрійницею донкіхотівського типу, якій вистачає духу лише мобілізувати маси на вибухи короточасного ентузіазму, але не вистачає волі, культури, елементарного здорового глузду ані для того, щоб запропонувати програму гідного життя, ані для того, щоб самим стати прикладом такого життя.

«Дві Іспанії/дві України»: нарація громадянської війни?

У попередній частині публікації ми показали, що іспанська культура для українських інтелектуалів була дзеркалом, у якому вони намагалися побачити себе. У другій частині пропонуємо продовжити започатковані попередніми дослідниками практики й спитати себе: чи може бути корисним для України досвід сучасної Іспанії, яка менше ніж за тридцять років пройшла складний шлях від фашистської диктатури до рівноправного члена об'єднаної Європи? Наша відповідь ствердна, але, щоб не бути голослівними, пропонуємо подивитися, як у сучасній іспанській культурі відбувається переосмислення проблеми «двох Іспаній» – одного з глобальних наративів іспанської нації, який призвів колись до громадянської війни. Вибір цієї теми вмотивований тими самими чинниками, що і в наших попередників: проблема «двох Україн» є чи не найактуальнішою сьогодні. В українському національному дискурсі проблему «двох Україн» найчіткіше артикульовано в книзі М. Рябчука «Дві України: реальні війни, віртуальні війни», тому в своєму викладі ми апелюватимемо саме до неї.

За М. Рябчуком, «міф про дві України» є глобальним наративом про націю, який ставить останню перед вибором за принципом «або – або»: Україна, зорієнтована на Європу versus Україна, що дивиться на Росію. Інтелектуальні й правлячі еліти поділені на протилежні

табори, згруповані навколо полярно протилежних проектів нації. На думку М. Рябчука, основною причиною поширення «міфу про дві України» були і є культурні політики колишніх метрополій (Австро-Угорщина, Польща, з одного боку, і Росія, з другого), які час від часу активізуються, у тому числі й за часів незалежності, з метою впровадження стратегій боротьби за культурні гегемонії. Звідси, зокрема, чітка географічна зафіксованість розподілу України на дві різні частини: «проевропейський» захід і «проросійський» схід. За М. Рябчуком, «міф про дві України» є чистою «риторикою шантажу», що використовується владою, яка постійно дбає про існування достатньо глибокої прірви між протилежними проектами української нації (західної й східної), але водночас ніколи не дозволяє, щоб жоден із проектів переміг. У такій спосіб, на думку М. Рябчука, політичний посткомуністичний режим, що склався в Україні, привласнює собі функцію миротворця і забезпечує моральний авторитет, необхідний для утримання влади. З іншого боку, «міф про дві України», будучи «риторикою шантажу», містить у собі набагато меншу загрозу реальної громадянської війни, ніж можна очікувати. Цілком закономірно, що той самий М. Рябчук називає таку війну віртуальною.

Іспанська версія «міфу про дві країни» є також нарацією нації за принципом «або – або». Тут так само протиставляється модернізована ліберальна європейська Іспанія Іспанії традиціоналістській, закритій. Із цим вибором країна стикається з давніх-давен. Тут дослідники виділяють такі дихотомії, які змінювали одна одну протягом останніх двох тисяч років: Іспанія/Африка (мається на увазі Африка Блаженного Августина, яка стосовно Іспанії протягом перших віків нашої ери виконувала функцію Європи);

християнська Іспанія/християнська Європа часів Габсбургів; відстала Іспанія/прогресивна Європа (Франція) періоду правління Бурбонів; консервативна Іспанія правих/прогресивна Іспанія лівих першої половини ХХ ст. і часів франкістської диктатури. Проте в іспанській версії аналізованого міфу, зокрема в культурі ХХ ст., помітна низка відмінностей порівняно з українським нарративом. В Україні цей міф народжується в умовах постколоніалізму. В Іспанії він є міфом постімперським, внаслідок чого в іспанському варіанті слід вести мову лише про умовне розділення культурного простору країни, тобто про ідеологічне, релігійне, семіотичне розмежування, яке не відображається на рівні географії, як це відбувається в Україні, де можна чітко простежити кордони колишніх імперій, що володіли нею.

Незважаючи на ці культурно-історичні розбіжності між Іспанією та Україною, «міф про дві країни» є тільки передумовою для виникнення фатальних конфліктів, що можуть бути цілком реальними насамперед внаслідок морального занепаду еліт, які, ставлячи свої еґо вище за національні інтереси, перестають бачити в своїх опонентах братів. Тут важливо наголосити, що М. Рябчук вивчає «міф про дві України» як цілком маніпулятивну нарацію, спрямовану на шантажування нації. Приблизно в такий самий спосіб оцінюють цей міф і іспанські теоретики, зокрема, видатний іспанський філолог Р. Менендес Підаль, який у своїй книзі «Іспанці в історії» присвятив «міфу про дві Іспанії» окремий розділ. На думку Підаля, коли іспанські праві й ліві почали ставити абстрактні гасла вище за пошматовану батьківщину, вони фактично розв'язали громадянську війну. З погляду Підаля, обидві крайності недопустимі. Науковець засуджує

як Альфонса XIII, який, виступаючи у Ватикані 1923 р., заперечив факт існування другої, ліберальної антиклерикальної Іспанії, так і Мануеля Асанью, який заявив: «Стара католицька Іспанія припинила своє існування 12 квітня 1931 р.»¹².

Отже, причиною розколу нації, що закінчився громадянською війною, є безглуздість і безвідповідальність еліт, які необережно (якщо не злочинно) роздмухують небезпечні міфи. Стратегію подолання національного розколу, на думку М. Рябчука, Підаля, багатьох інших теоретиків і істориків культури, слід шукати у вихованні духу терпимості як в елітах, так і в нації загалом. І саме в цьому плані досвід сучасної Іспанії міг би стати в пригоді сьогоднішній Україні, адже в усій Європі і навіть в усьому світі важко знайти таку країну, як Іспанія, де досвід розбудови національної держави (чи, точніше, національних держав) був би таким травматичним і де суспільство зуміло б за такий короткий термін так далеко просунутись у напрямі до подолання травматичних синдромів аж до створення відкритого мультикультуралістського середовища. У 1975 р. Іспанія була цілком закритою країною з мононаціональним спрямуванням, з міцними традиціями патріархального суспільства й католицизму. Буквально за кілька десятиліть вона стала успішною децентралізованою державою автономій, де є сімнадцять історичних областей, з чотирма офіційними мовами (три з яких є, як ми сказали б, регіональними – баскська, каталонська, галісійська, і одна державна – кастильський діалект іспанської мови). За влучним висловом Джо Лабаньї, з колишнього переможеного модерністю Іспанія швидко перетворилася на переможця доби постмодерності¹³.

Сучасні іспанські студії пропонують широкий спектр стратегій деконструю-

вання «міфу про дві Іспанії», які могли б бути застосовані до української реальності. Основний принцип такого деконструювання – визнання штучності будь-яких інтелектуальних практик узагальнення, побудованих за принципом бінарних опозицій, в результаті чого місце «міфу про дві Іспанії» має посісти «міф про багато Іспаній», сукупність яких і є справжньою сучасною постмодерною нацією¹⁴. «Індивід наприкінці ХХ ст., – пише відомий каталонський філософ і публіцист К. Руберт де Вентос, – уявляється нам як перехрестя або накладання одна на одну (*solapamiento*) спільнот, утворених єдністю походження, співучастю в різноманітних виборах, а також внаслідок приналежності до алеаторичних систем, які в цьому індивідуумі співіснують... Мое індивідуальне *Право* полягає в можливості озвучити це перехрестя, цю складну ідентичність, про яку ми знаємо сьогодні, що вона не виводиться з жодної божественної або людської конституції, тому що ми є тими, кого самі з себе зробили, кожен по-своєму, з тих інгредієнтів, які нам підкинула доля»¹⁵. Аналогічно слід розуміти й проблему національної ідентичності, яка є не однорідною масою, а гроном внутрішніх діаспор. На думку багатьох іспанських інтелектуалів, треба змінити оптику й навчитися цінувати внутрішні діаспори, які існують всередині кожної сучасної нації, котра є «нацією націй», організованою за принципами етнокультурної солідарності, є діалогічним простором, в якому національна (гендерна/класова/культурна) ідентичність кожної її складової є самоцінною.

Паралельно з цим, із погляду сучасної іспаністики, абсолютно застарілим є уявлення про національну ідентичність як про щось вічне й незмінне протягом усіх віків історії. На жаль, подібний погляд ще надзвичайно поши-

рений в Україні, як серед так званих проєвропейців, так і серед проросіян. Праці таких вчених, як Б. Андерсен, Е. Гобсбаум, Е. Гелнер та багатьох інших, примушують дивитися на національну ідентичність як на продукт модерності, як на плинне й протейчне явище, яке перебуває в стані постійного переконструювання. Відповідно до такої зміни точки зору, в Іспанії з'являються дослідження, які тлумачать історію іспанської нації як послідовну зміну (еволюцію) різних ідентичностей, пов'язаних одна з одною, але не тотожних (Х. Пабло Фусі)¹⁶. Іспанець часів Сіда – це не іспанець доби постмодернізму (до того ж, не слід забувати про те, що Америкі Кастро стверджував, що вживати терміни «іспанець», «іспанський» для характеристики національної приналежності жителів Іберійського півострова середніх віків просто некоректно навіть з точки зору переніалізму).

На наш погляд, розроблені в іспанському національному дискурсі методики деконструювання «міфу про дві країни» є продуктивними для осмислення аналогічного питання на українському ґрунті. Зокрема, плідним є розуміння української національної ідентичності як культурного конструкту, що перебуває в стані постійного переформування, а не як натуралізованої сутності, одразу й назавжди сформованої середовищем. З іспанської перспективи продуктивним бачиться розуміння сучасної України як такої, що складається не з абстрактного заходу і сходу чи півночі й півдня, а зі складного динамічного конгломерату внутрішніх діаспор, як у синхронії, так і в діахронії. Принципом спілкування цих діаспор має стати діалог, включення «іншого», поступливість у питаннях відмінності (*deferencia hacia la diferencia*), про яку говорить згаданий К. Руберт де Вентос¹⁷. Таким чином, головний

висновок, який повинні зробити українські інтелектуали, вивчаючи досвід Іспанії на шляху від диктатури до Євросоюзу, – це нагальна потреба відмовитись від духу закритості й свідомо пере-

орієнтація на етику гостинності, етику включення. Іспанський досвід доводить, що шлях до Європи пролягає через визнання права на розмаїття, на поліфонію відмінних голосів.

Література

¹ Див.: *Пронкевич О.В.* Іспанська література і творення української нації// Магістеріум. Літературознавчі студії. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – Вип. 21. – С. 46–53.

² *Rewakowicz, M.* From Spain with Love, or Is There a «Spanish School» in Ukrainian Literature//Toronto Slavic Quarterly. Academic Electronic Journal in Slavic Studies – 2002. – № 2 (Fall) – <http://www.utoronto.oxa./tsq/02/rewakowicz.shtml>

³ *Тарнавський Ю.* Під тихими оливами, або вареники замість гітар// Сучасність. – 1969. – Ч. 3 (99). – С. 71–91.

⁴ *Romanyshyn O.* Historical Background to Spanish-Ukrainian Cultural and Literary Relations//The Ukrainian Quarterly. – 1989. – Volume XLV, № 1. – P. 13–29; № 2. – P. 176–194.

⁵ *Romanyshyn O.* Don Quixote in Ukrainian Literature: A Bibliographical and Thematic Review//Studia Ucrainica. – 1986. – Volume 3. – P. 59–76.

⁶ *Андрухович Ю.* Шкура бика і розжоване серце//<http://vitaly.rivne.com/andrukhovych/leather.htm>

⁷ *Romanyshyn O.* Historical Background to Spanish-Ukrainian Cultural and Literary Relations//The Ukrainian Quarterly. – 1989. – Volume XLV, № 1. – P. 3.

⁸ Див.: *Пронкевич О.В.* Лорка – українець чи Лорка українською?//Літературна компаративістика. – К.: Фоліант, 2005. – Вип. II. – С. 286–298.

⁹ *Симчиш М.В.* Специфіка курсів логіки у Києво-Могилянській Академії (кінець

XVII – перша половина XVIII ст.) Дис... канд. філософ. наук – Київ: НАУКМА. – 2006. – 205 с.

¹⁰ *Pronkevych O.* Sancho Panza y la crisis de las élites ucranianas//Mundo eslavo – Universidad de Granada – 2005. – Núm.4 – P. 179–186.

¹¹ *Romanyshyn O.* Don Quixote in Ukrainian Literature: A Bibliographical and Thematic Review//Studia Ucrainica. – 1986. – Volume 3. – P. 59.

¹² *Pidal, R.M.* Los españoles en la historia. – Madrid: Espasa-Calpe, S.A. – 1982. – P. 234.

¹³ *Labanyi, Jo.* Introduction: Engaging with Ghosts; or, Theorizing Culture in Modern Spain//*Labanyi, Jo* (ed). Constructing Identity in Contemporary Spain. Theoretical Debates and Cultural Practice. – New York: Oxford University Press. – 2002. – P. 8.

¹⁴ Про сучасні підходи до проблеми іспанської національної ідентичності докладніше див.: *Пронкевич О.В.* Проблема «іншого» в інтелектуальному просторі плюралістичної Іспанії//Сучасність. – 2006. – Ч. 7. – С.142–156.

¹⁵ *Rubert de Ventós, X.* De la identidad a la independencia: la nueva transición. – Barcelona: Anagrama. – 1999. – P. 62.

¹⁶ *Fusi, J. P.* España. La evolución de la identidad nacional. – Madrid: Temas de Hoy. – 2000. – 236 p.

¹⁷ *Rubert de Ventós, X.* De la identidad a la independencia: la nueva transición. – Barcelona: Anagrama. – 1999. – P. 63.

Крізь призму уявлень Боплана: контактні зони та діяльність із складання карт в Україні

Стівен Сігел

Taking into account the history of European cartography and cartographers who mapped Ukraine, the article argues for a conceptualization of 19th century Ukrainian conflicts over identity in terms of four separate, yet overlapping «contact zones». Efforts at mapping Ukrainian territory and identity were subject to the policies, and the whims, of Europe's Great Powers (including Russia). Yet Ukrainian nation-building activists were not passive in the pan-European struggle to acquire resources in order to map a homeland. They were mapped, and mapped themselves, as a nation and/or nationality between the Russian and Habsburg Empires, and in the lands of Poland-Lithuania after the partitions. Especially after 1848, European borderlands became a visually contested site for state and non-state ascriptions of the linguistic and religious/confessional categories constituting identity. This resulted in a limited number of cultural labels and political options for the representation of Ukraine before 1914.

Питання політики та національних особливостей: сучасна картографія та війни на папері

Як територію сучасної України зображували на картах у XIX ст., які є точки перетину в цій децентралізованій діяльності і якою була роль посадових осіб та неофіційної еліти в цьому процесі? При розгляді України як окремого зразка можна спостерігати взаємодію національних рухів та імперських зусиль, спрямованих на вираховування, здійснення поділу територій на категорії, встановлення контролю. В картографії XIX ст. в той час, коли топографи та вчені імперій виявляли точне розташування кордонів та фізичних ландшафтів, місцеві етнографи та активісти національних рухів розробляли стратегії змін. Уявити сучасну Україну як цілісну територію, що складається з певних елементів виявилось майже неможливим,

тому що такі ознаки як мова та віра могли замінювати велику кількість національних особливостей в час, коли громадянський мультикультуралізм був неможливий в Європі, що належала великим державам. Державні діячі та еліта, що не належала до державного апарату, розвивали взаємозалежну картографічну політику в Україні в межах кожної з прикордонних зон контактів. Разом вони створили українські національні риси в такий чітко змодельований спосіб, що карти були мало схожі на політичні реалії¹.

Через те, що публічна сфера в Україні була недостатньо відкрита для вирішення територіальних спорів, то карти стали своєрідною ареною «на папері» для імперської політики та для заяв з історичних та демографічних питань. Після 1863 р. українські активісти змістили акценти національного проекту від спадщини ранньої Польсько-литовської

унії (*Rzeczpospolita Obójga Narodów, Polskiego i Litewskiego*). Українські картографи боролись за самовизначення в умовах існування чотирьох систем: Романових, Габсбургів, Польсько-литовської унії та Малоросії.

Нещодавно українські історики-картографи, такі як Р. Сосса, Я. Дашкевич, І. Ровенчак та інші справедливо зосередились на місці України в історії світової картографії та її важливості як країни та регіону, що знаходиться на перехресті². Рухаючись далі в загальну історію, на основі робіт О. Прицака та Н. Яковенко, я застосовую поняття «контактна зона»³. Контактну зону можна визначити як місце, де проявляються регіональні особливості в часи, коли бути відмінними було метою, важкою або навіть неможливою для досягнення політичними засобами. Ті події, які розпочалися з серії європейських політичних проектів, що означали розподіл кожного сантиметра спірної території, привели до необхідності знайти визначення поняття «національність» та її складових, передусім у переписах та на картах⁴. Способи, що використовувалися, включали і процес реалізації планів імперських картографів, які суперечили картам національних та етнолінгвістичних активістів і зіткнулись із більш прямою загрозою в 1914 р. та після цього. Особливості України і українців як прикордонних держави та народу можна вивчати кризь призму окремих контактних зон, хоча вони частково і збігаються.

Контактна зона 1: Санкт-Петербург/Москва та імперська політика царської держави. З часів Петра Великого зовнішня політика Російської імперії була тісно пов'язана з її картографічною величиною. Авторитарна держава накопичувала централізовані запаси ресурсів для своєї terra incognita та її мешканців. Карти зберігалися державою в секретних архівах і не могли бути на-

друковані для загального користування без цензури та інших бюрократичних обмежень. Існування інших укладачів карт на одній або більше з приєднаних територій було просто неприйнятним для царів. Друковані карти як ті, що існували в підручниках із шкільної історії або навіть настінні для загального користування, також мали бути детально обстежені та відредаговані. Царі вважали, що імперія повинна бути зображена на карті цілком і що це знання має належати лише привілейованій правлячій еліті. Для іншої частини майже повністю неписьменного населення мала існувати проста розповідь про «здобуття» чи «воз'єднання». В кінці кінців, Росія як велика держава, що охоплювала ідеологічно побудований простір Європи та Азії (та Північної Америки, рахуючи Аляску) була зведена до рангу ікони. З метою виховання народу карта, що демонструвалась, повинна була відображати цивілізовану «європейську» природу Росії⁵.

Основними характеристиками російської картографії протягом XVIII–XIX ст. були єдність, точність та повнота. Російським географам часто не вистачало необхідних навичок у питаннях геодезичних вимірювань. Російською картографією на початку XIX ст. керували цар, військові та бюрократія. Павло I наказав запровадити спеціальне бюро для їх розробки, а в 1797 р. в Санкт-Петербурзі як державний архів для складання карт була створена Військова топографічна станція. Після 1800 р. станція стала першим кроком в напрямі систематичного огляду та активного спостереження за всіма російськими територіями, дані щодо яких постійно поновлювалися.

Однак ті, хто не приймав приєднання Польсько-литовської унії, розглядали російську державну діяльність як агресивну. Землепорядкування було

вперше запроваджене Катериною II в 1766 р. для того, щоб реєструвати землі, які приєднувались, проте це досить погано координувалося. Формування великомасштабних атласів завжди потребувало спільних зусиль, фінансових затрат і витрат часу. Так само як і в часи Радянського Союзу, Російська імперія характеризувалась величезними масштабами, і було незаконним публікувати будь-які карти або плани російської території без попереднього схвалення головою держави. Експансія царизму та ліквідація Козацького Гетьманату, приєднання Криму, – керівництво новими територіями передбачало необхідність кооптації місцевих еліт⁶. Посадові особи провінцій зазвичай відповідали за координацію збирання даних, при цьому припускалось, що такі території будуть непорушними як частина російського державного апарату. Особлива увага приділялась перейменованим територіям Європейської Росії в Фінляндії та Польщі. Ресурси були розподілені між силовими міністерствами для геодезичних досліджень («знімання» або ранні еквіваленти фотографій з повітря) на ліквідованих адміністративних територіях України, що здійснювались навіть перед повстанням 1830 р.

Російське імператорське географічне товариство (РІГТ) було засноване в 1845 р. Щодо України, то організація була особливо важлива, тому що вона являла собою переміщення на схід від військових топографічних оглядів («знімання») Королівства Польського та «Європейських» провінцій до центрально-азійської, сибірської та далекосхідної орієнтації. Від самого початку воно включало дослідження географів та картографів із Санкт-Петербурга і Москви. Війна з Наполеоном привела до зростання інтересу до розширення територій та заселення їх протягом другої половини дев'ятнадцятого сторіччя⁷. Після ре-

волюції 1848 р. та катастрофи в Кримській війні етнографія, антропологія та демографія – всі засоби збирання, сортування та переробки емпіричних даних в об'єктивні категорії стали більш пов'язані із експансією та керівництвом Великої Держави. Тим часом, версії імперської історії Росії представляли європейські карти російською мовою і ділили державу по уральських горах на європейську та азійську частини⁸. «Європейська Росія» стала загальною назвою для західних земель, включаючи Польщу, Україну, Литву та Білорусь.

У 1859 р. О. Ільїн (1832–1889), колишній офіцер, який був пов'язаний із головним управлінням РІГТ в Санкт-Петербурзі, заснував перше картографічне видавництво в часи пізньої Російської імперії. Фірма Ільїна видавала педагогічні настінні карти, а також наукові роботи.

Використання літографії та гравіювання надавало багатьом картам особливої естетичної аури. Ця діяльність одержала фінансову підтримку царів, але незважаючи на ліберальні реформи Олександра II, Міністерство внутрішніх справ та Міністерство народної освіти піддавало їх жорсткій цензурі.

Заснування регіональних відділень РІГТ було важливим для України та відокремлених частин колишньої Польсько-литовської держави. РІГТ було професійною організацією для прогресивних вчених, особистою пристрастю та хобі для дослідників-експертів, державних службовців, та статистиків, як П. Семенов, якого направили до віддалених провінцій. Для російсько-центричного державного службовця Семенова, відданість вивченню географії була патріотичним устремлінням від центру до периферії, що чудово вкладалося в лінію експансіоністської політики царизму.

Київське та Вільнюське відділення були ліквідовані в 1876 р., ніби через

те, що етнографи «занадто добре» прижилися там і діяли незалежно від РІГТ. Остаточне рішення Олександра II було прийняте за порадою Міністерства внутрішніх справ. Очевидно, вчені цих відділень, особливо в Києві, де вони проводили дослідження відповідно до «малоросійських» етнографічних умов, були звинувачені у проведенні *de facto* пропаганди українською мовою⁹. Збирання екземплярів флори та фауни, зображення річок та каналів підпадало під параметри політики, але неприєднання до точки зору про великоросійську імперську ідентичність не дозволялося.

З усіх російськомовних карт та атласів, опублікованих фірмою Ільїна, що була державним постачальником з моменту її заснування у 1859 р. до експропріації, проведеної більшовиками, жодна не передбачала автономної або незалежної України, і жодна історична або топографічна карта не зображала Польсько-литовський союз чи Козацький Гетьманат в іншому ключі, аніж телеологічна розповідь про здобуття чи приєднання¹⁰. Протягом перших 50 років існування РІГТ, воно опублікувало 460 томів та збило сотні карт та атласів з усієї Європи. Що ж до території України та її особливостей, то російська державна картографія слугувала засобом та показником імперської влади.

Контактна зона 2: Відень / Галичина та складові імперії Габсбургів на картах. Збереження імперії та утворення національностей були аспектами політики, спільної для Російської та Австрійської автократичних адміністрацій, особливо після 1848 р. Одразу після першого поділу Литви – Польщі, Габсбурзькі імперські картографи взялися за проект управління новоприєднаними територіями. Історичне обґрунтування «Королівства Галиції та Лодомерії» (*Königreich Galizien und Lodomerien*) було здійснене скоріше як факт, що мав

місце, і відповідно до якого Габсбурги поновили земельні претензії Угорщини XII ст. В кінці XVIII ст. та у поєднанні із діями держав-імперій, необроблені рукописи карт поклали початок більш ретельним вимірюванням. Менш відомі території та їх населення, таким чином, повинні були бути названі та раціонально поділені на категорії. Представники австрійської еліти неофіційно називали українців русинами (*Ruthenen*), а відповідну територію – Галицією. Хоча Галиція звичайно була форпостом різних за своєю суттю видів націоналізму – польського та українського після 1863 р., залишалось визначити, до якої міри характеристики цих національних рухів визначались імперською політикою Габсбургів та наскільки толерантною була ця політика. Порівняно із пограбуванням та царськими репресіями на території, що належала Російській імперії, вони були більш, ніж м'якими¹¹. Хоча Габсбурзька монархія була оплотом консервативного геополітичного балансу, запровадженого Віденським конгресом 1815 р., який віддавав перевагу безпеці держав-імперій перед націями та передбачав, що держави мали бути централізовані більш сучасними способами. І австрійці, і росіяни намагалися зберегти безпеку кордонів серед націй, що потенційно могли цьому загрожувати. Якщо говорити коротко, то обидві чудово розподіляли землі та народи.

Географи та картографи Габсбурзької імперії часто згадували «Королівство Галиції та Лодомерії» в топографічних оглядах та історичних атласах. У 1805 р. був опублікований «Атлас Австрійської імперії», а в 1839 р. в столиці імперії було створено інститут військової топографії та спостереження. Використання кольорової літографії, як правило, означало іконографічне зображення «світлого образу» правителя. Існування поділу на категорії було

очевидним в етнографічних картах Росії та Австрії середини дев'ятнадцятого сторіччя, які приписували собі місію впровадження цивілізації та відсутність історичного ґрунту або доісторичний характер інших, на підставі уявних расових відмінностей або наявності «племенних» мов. Етнографічна карта Європейської Росії (*Etnograficheskaia karta Evropeiskoi Rossii*) була складена етнографом та статистиком П. ван Кьопшеном (1793–1864) і опублікована в 1851 р. в Санкт-Петербурзі під егідою Російського імператорського географічного товариства і не розрізняла великоросів, білорусів та малоросів. Він приділив більшу таксономічну увагу іншим групам. Австрійський статистик К. Ф. фон Чорніг (1804–1889) наніс на карту русинів у Галіції, Буковині та карпатському гірському регіоні в своїй Етнографічній карті Австрійської монархії (*Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie*), опублікованій у Відні.

Після 1848 р. розрізнена діяльність зі створення карт щодо національностей набула, здавалося б, справжнього соціально-наукового обґрунтування. Розподіл за національностями відбувався на основі раси та етнічної приналежності, що на практиці означало нові поняття етнолінгвістики. Замість великих реформ основні російські імперські карти цього періоду слідували тенденціям пруської та австрійської науки, запроваджуючи чітку дихотомію між цивілізацією та відсутністю історичності. Проте щодо офіційної політики Габсбургів, русини були однією з багатьох скоріше культурних, аніж політичних меншин у межах території імперії, для яких мова була найважливішою ознакою ідентичності. До середини XIX сторіччя адміністративні карти Галіції та Лодомерії публікувалися частіше. Детальні геологічні карти Галіції та Буковини фінансувалися Габсбургами в 70-х рр.

XIX ст. Були представлені нові, більш сучасні та модернізовані варіанти карт, такі як гідрографічна та демографічна. До 1870-х рр. імперське поняття Центральної Європи стало вживатись все частіше і це, спочатку германо-центричне поняття, стало включати і австро-угорську територію сучасної України¹². Особлива увага була приділена класифікації етнолінгвістичних груп для збору інформації на основі розмовної мови. З розвитком позитивістської науки та появою інтересу до статистики в 1874–1875 рр. був опублікований перший демографічний атлас Галичини, де застосовувались «етнічні» категорії. В 1863 р., коли М. Костомаров (1817–1885 рр.) написав у журналі Російського імперського географічного товариства, що «етнограф повинен бути і істориком, який тлумачить в своїх роботах етнографію більш старого часу», чим він ніби передбачав фазу нової політичної мобілізації.

Контактна зона 3: Польща – Литва та їх картографічний спадок. З точки зору Російської імперії, Польсько-литовська унія мала бути забута якомога скоріше. Армія Катерини II в 1795 р. зруйнувала Варшаву і забрала звідти колекцію з бібліотеки Залуських карт, офіційного королівського реєстру та особистої колекції останнього короля Станіслава Августа II. На цій основі вона заснувала колекцію Національної публічної бібліотеки та реєстру армії в Санкт-Петербурзі. Однак польсько-литовській картографії дали можливість відродитися протягом наполеонівських війн. У 1809 р. в армії Великого герцогства Варшавського створили Топографічне бюро для того, щоб збирати та відновлювати карти військового спостереження для французької армії. Після Віденського трактату картографічна діяльність королівства була сконцентрована в Управлінні господарського забезпечення генерального штабу польської

армії та Топографічному бюро інженерних військ, де дослідження координувались та контролювались керівниками, призначеними царем. Після повстання 1830 р. військово-топографічна служба знову намагалася конфіскувати карти та атласи, але учасники повстання, очевидно, змогли підкупити одного з російських офіцерів. Колекція генерала Й. Хлопіцького перемістилась до Кракова, колекція генерала В. Красінського – до Познані, а колекції Я.Х. Домбровського були викуплені Товариством прихильників науки у Варшаві, хоча пізніше перевезені на постійно до Санкт-Петербурга. Кордони (*kresy*), що існували до 1772 р., були збережені в поезії та прозі, пейзажах та етнографії. Месіанське романтизування означало зображення подій мелодраматично як розчленування, алегоричну втрату тіла та душі.

Напівмістична ідея цілісної, неімперської держави обережно зберігалася польськими авторами карт та політичними діячами, що в результаті стало точкою протистояння між польськими та українськими картографами (в сучасних етнолінгвістичних поняттях) в намаганні здійснити цілеспрямоване розрізнення в межах території унії. На відміну від Московії математичне створення карт на цих землях сягає корінням ягелонського правління в XIV ст. Для емігрантів-патріотів їх архіви стали своєрідними віртуальними національними музеями і швидко поширювались на територію, яка найменше піддавалась цензурі, зону Габсбургів. Й. М. Оссолінський заснував Бібліотеку Оссолінського у Львові (Лемберг) в 1817 р.¹³. Історичні атласи публікувались на західноєвропейських мовах та призначались міжнародній аудиторії, що складалася з симпатиків відновлення державності.

Перед повстанням 1863 р. картографи були польськими в тому сенсі, що

вони розглядали себе такими, які працюють в ім'я Польщі-Литви. Метою, яку вони ставили перед собою, була точка історичного протистояння: закарбувати у пам'яті союз, що існував до 1772 р. та поставити його на один рівень із європейськими державами, а також виключити розповіді про три імперії, що розділили цю територію. З польської точки зору, визначення України як особливої складової не було пріоритетом. Польські діячі, що діяли до 1863 р., більше переймалися ідеєю старого союзу, аніж перерахуванням або зіставленням меншин у кордонах, що більше не існували. Незважаючи на класову нерівність та лінгвістичні або релігійні чи конфесійні розбіжності, вони стояли на позиціях відновлення правових норм та демократичних ідеалів колишньої Речі Посполитої або республіки¹⁴.

Поняття «національність» не входило до лексики польських національних сил до 1863 р., коли націоналізм виник в його сучасних варіантах, з расовими та етнолінгвістичними аспектами. Після цього політичні активісти або вчені – картографи зібрались у Галіції Габсбургів або Малій Польщі (*Malopolska*), де швидко долучились до збору інформації та інших адміністративних проєктів. Е. Ромер став професором географії в університеті Львова в 1911 р. та членом Польської академії наук. Він переглянув польські карти та атласи Галіції наприкінці 1890-х рр. та на початку XX ст. Видатний твір Ромера «Географічно-статистичний атлас Польщі» 1916 р., який поширювався на «сіру» зону між історією, наукою, пропагандою, об'єднуючи їх у питанні демографії, щоб довести, що Польща не лише існувала, а і складалася з 30 мільйонів осіб, які мали єдину історичну мову та культуру¹⁵.

Контактна зона 4: «Україна», Боплан та історіографія. Власне українська національна картографічна діяльність не

була унікальною. Скоріше, картографи вибірково здійснювали запозичення від діяльності, що проводилась у трьох інших контактних зонах. Після 1795 р. і особливо після 1863 політичні карти обіцяли бути способом об'єднання, системним засобом організації земель та народів, в той час як формування національної самосвідомості виглядало чітким та науково обґрунтованим. Найбільш відомі перші сучасні карти України Гільйома ле Вассера де Боплана «Опис України» 1652 р. були складені військовим інженером, який служив чотирьом різним монархам у військовий час¹⁶. Існуючі в Європі посилення на його праці в картах, що були в обігу в атласах, письмових працях, мали численні незгодженості. Польські ідеалісти, такі як Ю. Німцевич (1758–1841), що перевидав карту у 1822 р., прославляли політику та культуру унії, яка існувала у минулому. Праця Боплана також згадувалась в імперії Габсбургів та історіографією царизму. Австрійський історик Енгель (1770–1814) звертався до праці Боплана для опису Козацького Гетьманату. В Росії «Опис» був уперше визнаний князем М. Рєпніним (1778–1845), малоросійським губернатором та істориком-любителем. М. Устрялов (1805–1870) та його брат Федір (1808–1872) вказували на карту як на джерело для своїх оповідей про російську імперську історію. Д. Бантиш-Каменський (1788–1850), російський історик та географ часів імперії відтворив загальну карту в своїй «Історії Малоросії». Його проімперська версія історії Малоросії, опублікована в Росії в чотирьох томах та чотирма виданнями (1822, 1829–1830, 1842, 1903), значно сприяла популяризації карт Боплана.

Українським або русинським картографам-активістам не вистачало знань їх російських, австрійських сусідів та колишніх сусідів по унії в питаннях астро-

номії та математики. Але вони не були пасивними в час, коли здійснювалось визначення національних особливостей і коли для здобуття території використовувалась наука. В 60-х роках XIX ст. М. Козак опублікував серію етнографічних карт «малоросійського» народу у газеті «Львів'янин», що пізніше видали в формі календарів. У Львові публікації включали російськомовну Етнографічну карту Малоросії (*Karta etnograficzna Malorusy*). Псевдонім «Козак» був направлений на те, щоб створити враження про українську приналежність в межах імперій Габсбургів та Романових.

Картографи Російського імператорського географічного товариства почали використовувати демографічну статистику, таким чином повторюючи сучасне (після 1848 р.) уявлення про різні особливості України, що виключають одну одну. П. Чубинський (1839–1884), російсько-український етнограф та географ, був головою Південно-Західного відділення у Києві та редактором семи-томного видання «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (Санкт-Петербург, 1872–1877). Воно містило карти України, Білорусі та Бесарабії. Лінгвіст К. Михальчук (1840–1914) редагував останнє видання і склав власні «Карти південно-російських мов та говірок» (1871). Одним з основних джерел, де містились коментарі до карт були «Читання в історичному товаристві Нестора Літописця». Асоціація була організацією-посередником між РІГТ та Шевченківським товариством, яке існувало при Київському університеті з 1874 р. Його учасниками були активісти-науковці, що збирали матеріали зі спадщини для українського національного руху.

Після того, як Київське відділення РІГТ було закрито в 1876 р., видавничу діяльність в 1880 р. розпочала «Просвіта», а перше відділення географії було

засноване в 1882 р. в Університеті Я. Казимира у Львові. Енциклопедист М. Драгоманов (1841–1895) приділяв велику увагу фірмам, що видавали карти та атласи у Парижі та Женеві. «Просвіта» робила активні спроби досягти західноєвропейських стандартів картографії, проте це було складно, оскільки українці зіткнулись із мовними обмеженнями та нестачею обладнання або навченого персоналу для створення карт. Після завершення свого етнографічного дослідження для РІГТ у 1876 р. Я. Головацький (1814–1888) видав російськомовну «Етнографічну карту російських поселень у Галиції, Північно-західній Угорщині та Буковині», що власне була копією карти 1856 р. картографа Габсбургів К. Черніга. «Просвіта» знову передрукувала її у 1887 р., з українською назвою «Мапа Галичини, Буковини та Угорської Русі» і карту С. Томашівського (1875–1930) в Санкт-Петербурзі у 1910 р. під назвою «Етнографічна карта Угорської Русі». Україномовна етнографічна «Русь-Україна та Білорусь: етнографічна мапа» була створена двома студентами Університету Яна Казимира – М. Кімаковичем та Л. Рожанським (1878–1925) та опублікована у Львові Російським педагогічним товариством. Вона поділила населення України на тринадцять національностей.

Вчитель історії Г. Величко (1863–1933) показує динаміку розвитку багатьох контактних зон в Україні. Величко народився в Миколаєві, вивчав теологію, філософію, географію у Львові. Він продовжив навчання за кордоном – у Відні, Парижі, Санкт-Петербурзі і повернувся до Галичини в 1892 р. Викладав у різних гімназіях. При пошуку джерел він зіткнувся з наявністю лише австрійських та російських назв національностей. Редактори «Просвіти» М. Драгоманов та К. Паньківський провели три довгих ро-

ки з 1899 до 1892, працюючи над тим, що опублікували карту, яка мала чітко показати місця проживання українців у межах України-Руси, розпорощених між Віслою, Бугом, Дніпром, басейном Дінця, Азовським морем, Кубанню та Кавказом. Остання україномовна версія «Етнографічної карти українсько-руського народу» була опублікована «Просвітою» у 1896 р. На ній є дев'ятнадцять національностей. Концепція української території Величка виокремила землі, заселені та колонізовані в часи правління Польщі та Росії. В 1897 р. у Львові «Просвіта» опублікувала 10 тис. примірників скороченого варіанту карти та використовувала її для літографічного календаря журналу. В 1899 р. Величко став активним членом Шевченківського товариства, а в 1902 р. опублікував у Львові частину своєї незавершеної праці «Географія України-Руси».

Праця Величка відіграла основну роль у становленні Львова та Габсбурзької Галичини як основного форпосту сучасної української картографії та етнографії. М. Грушевський (1866–1934) використовував карти в книгах «Історія України-Руси» (Львів, 1898–1903) та «Ілюстрована історія України» (Київ та Львів, 1913), створюючи основу української історіографії. І. Шараневич (1829–1901), археолог, що працював у Львівському університеті, редагував певну кількість історичних карт, переданих з Відня. О. Барвінський (1847–1927) був редактором газети «Діло» і автором певної кількості україномовних карт: «Ілюстрована історія Русі», «Мапа Русі княжої доби», і «Мапа Русі протягом існування Великого князівства Литовського та козацтва» (Львів, 1904). Композитор М. Аркас (1852–1909) здійснив літографію кількох відомих історичних мап. У 1907 р. С. Рудницький (1877–1937) опублікував першу україномовну карту світу «Мапа Західної та

Східної півкуль». Конкуруючи із Е. Ромером з Польщі, Рудницький опублікував карти протягом боротьби за незалежність України. Вони визначили категорії, з яких складається ідентичність в сучасній термінології соціальної науки. Ця практика збережеться і після 1914 р.

Висновки: взаємодія картографії та особливостей України. Поняття контактної зони служить нагадуванням про історичну та регіональну складність України. В питанні часу і простору Україна не є одновимірною. Чотири взаємозалежних контактних зони та їх образи на картах мають різну і окрему історію. Із стереотипами щодо їх особливостей можна боротись по-різному в різних регіонах. З часів просування Петра I вглиб Росії географія та картографія були науками з управління державними справами. Те саме можна говорити і про імперію Габсбургів, де систематизація мешканців проходила як частина проекту зі збереження імперії. Політика імперій була схожою у тому, що існувала потреба розвитку усталених понять в їх діяльності із складання карт, а також в політичних способах діяльності. Збережений досвід Польсько-литовського князівства як держави та певної своєрідної моделі імперії продовжували використовувати після поділів та після 60-х рр. XIX ст. В XIX ст. історичний вибір для сучасного українця часто був незрозумілим або нечітким, незважаючи на всі зусилля, спрямовані на визначення кордонів та народу, до якого він належав, і це був вибір не просто між Заходом і Сходом або азійською Росією і Європою.

Основним засобом оспорування карти є сумнів у правдивості її джерел, відмова від них як від доказів. Але задовго до того, як питання національного самовизначення було порушене після Першої світової війни та більшовицької революції, критика доказів та демографічної статистики не дали багато Україні для просування вперед. Як і учасники інших національних рухів у Центральній та Східній Європі українські діячі зіткнулись з тим парадоксом, що більшість джерел засновувалися на діях імперій, які вони оспорювали. Більше того, в Україні не існувало вільного, відкритого, активного громадянського суспільства для дискусій.

Проводячи в Європі антагоністичну політику, великі держави формували територіальні особливості на основі приналежності до нації, що зазвичай зводилось до раси, мови, релігії/конфесії. Україна і українці рухалися між почуттям провінційності та сучасним почуттям колективної політичної ідентифікації. Оглядаючись на XIX ст., необхідно зважати на історію проблеми, тому що українці не мали доступу до сучасних ідей про переселення, подвійне громадянство тощо. Державні діячі та недержавні активісти, що прагнули до визнання, не могли вийти за заплутані рамки на картах, які вони самі і створили. Вивчаючи фрагменти контактних зон та ставлячи питання про те, що таке українська приналежність, потрібно враховувати ті знання, що лежать в основі добре продуманих намагань імперських упорядників карт та етнографів заявити про права на територію, розподілити її на категорії та, в кінцевому рахунку, контролювати прикордонні землі, такі як Україна.

Література

¹ Див. важливі аргументи Тімоті Снайде-ра в книзі *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven & London: Yale University Press, 2003), 1–12.

² Боплан і Україна: Збірник наукових праць // Львів: НАН, 1998; Картографія та історія України: Збірник наукових праць // Львів: НАН, 2000; *P. I. Cossa*. Історія картографування історії України: від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис // Київ: Наук. думка, 2000.

³ Поняття «контактна зона» обговорюється в історіографічному контексті Наталією Яковенко в творах «Україна між Сходом та Заходом: проєкція однієї ідеї», «Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» // Київ: Критика, 2002. – С. 333–365. Я розвиваю це далі у моїй дисертації «Blueprinting Modernity: National Cartography and Scientific Ordering in Russia's European Empire and Former Poland-Lithuania, 1795–1917» (Ph.D. diss., Brown University, 2005). Див. також – *Omeljan Pritsak*, *The Origin of Rus'* (Cambridge: Harvard University Press, 1981).

⁴ *David I. Kertzer and Dominique Aréol*, eds. *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); *Thongchai Winichakul*, *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994); also Benedict Anderson, «Census, Map, Museum,» in *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1991). Нещодавнє повернення російських імперських ідей щодо раси та етнічної приналежності досліджені в книзі під ред. В. Воронкова «Расизм в языке социальных наук» // СПб: Алтея, 2002.

⁵ *Matthew H. Edney*, *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India, 1765–1843* (Chicago: University of Chicago, 1997); and «Cartography Without Progress: Reinterpreting the Nature and Historical Development of Mapmaking» *Cartographica*, 1993.

⁶ *Zenon E. Kohut*, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Cambridge: Harvard University Press, 1988); *Theodore R. Weeks*, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914* (Dekalb: Northern Illinois University Press, 1996); *David Saunders*, «Russia's Ukrainian Policy, 1846–1905,» *East European Quarterly* Vol. 25 (1995): 181–208); *Jerzy Borzecki*, «Issues of Language Identity in the Population Censuses of the Polish-Russian Borderlands: Reexaminations and Comments,» *Polish Review* 1999, vol. 44 (1), 29–46; *Stephen Velychenko*, «Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands?» *The Russian Review* 54 (Apr. 1995): 188–208; *Terry Martin*, «The Empire's New Frontiers: New Russia's Path from Frontier to Okraina, 1774–1920,» *Russian History* 19, Nos. 1–4, 1992, 181–201.

⁷ *Алексей Постников*, *Карты земель Российских* (Москва: Наш дом – L'Age d'Homme, 1996); и Географические исследования и картографирование Польши в процессе создания «Топографической карты Царства Польского» (1818–1843 гг.); Депонированная научная работа; РАН, Институт естествознания и техники им. С. И. Вавилова; Москва, 1995. Див. також: *Nathaniel Knight*, «Science, Empire, and Nationality: Ethnography in the Russian Imperial Geographical Society, 1845–1855,» in *Imperial Russia: New Histories for the Empire*, eds. Jane Burbank and David L. Ransel (Bloomington: Indiana University Press, 1998). Последняя официально изданная история РГО (ИРГО), *А.Г.Исаченко*, *Русское географическое общество: 150 лет* (Санкт-Петербург и Москва: Прогресс, 1995).

⁸ *Mark Bassin*, *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); *Thomas Sanders*, *Historiography in Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1999); *Katarzyna*

Blachowska, *Narodziny Imperium: Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVII I XIX wieku.* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001); and Andreas Kappeler, *Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine* (Wien: Bohlau, 2003).

⁹ *Jaroslav Hrytsak*, *Historia Ukrainy, 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu* (Lublin: Instytut Europy Środkowo-wschodniej, 2000), 84–89.

¹⁰ Каталог картографического заведения Ильина // Санкт-Петербург, 1909; *Л. К. Кильдушевская*. Издательская деятельность картографического заведения А. Ильина; Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. И. И. Фролова, О. Н. Ансберг // Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 1992. – С. 97–111.

¹¹ *John-Paul Himka*, «The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions,» in *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ed. Ronald Suny (*Ann Arbor*: University of Michigan, 1999), 109–64; *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*, eds. Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn (Cambridge: Harvard University Press, 1982); *Alicja Puzska*, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii, 1868–1914* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1999).

¹² *Michael Heffernan*, *The Meaning of Europe: Geography and Geopolitics* (London: Arnold, 1998); Martin W. Lewis and Karen E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography* (Berkeley: University of California Press, 1997); *Jeremy Black*, *Maps and History: Constructing Images of the Past* (New Haven and London: Yale University Press, 2000).

¹³ *Jean Baudrillard*, «The System of Collecting,» in John Elsner and Roger Cardinal, eds., *The Cultures of Collecting* (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 7–24; *Thomas Richards*, *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire* (London and New York: Verso, 1993).

¹⁴ *Brian Porter*, *Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland* (New York: Oxford University Press, 2000), 204.

¹⁵ Див. Romer's Versailles diaries, *Памятник парьски (1918–1919)*, eds. Andrzej Garlicki and Ryszard Świątek (Wrocław: Ossolineum, 1989); Стосовно польсько-німецьких кордонів та ідентичностей: *Guntram Henrik Herb*, *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda, 1918–1945* (London and New York: Routledge, 1997), 19–23.

¹⁶ *A. B. Pernal and D. F. Essar*, «The 1652 Beauplan Maps of the Ukraine,» *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 9 (1985), 61–78.

Євангелізм, ідентичність та культурні зміни в Україні

Кетрін Ваннер

Soviet Ukraine was called the «Bible Belt» of the Soviet Union, home to one of the largest Baptist communities in the world and to significant numbers of Pentecostal communities as well. After the collapse of the USSR, these communities benefited from relatively tolerant legislation toward non-traditional religious communities and from significant investment from Western missionary organizations. As a result, conversion to evangelical faiths has continued to grow. The appeal of these religious communities can be partly explained by their power to remake aspects of identity by creating local ties of belonging at the same time that they make a place for individual congregations in global religious communities.

Радянська Україна вважалася «релігійним/біблійним поясом» на просторах Радянського Союзу, на її території знаходилася одна із найбільших баптистських спільнот у світі, а також значна кількість громад п'ятидесятників. Після розпаду Радянського Союзу ці об'єднання виграли від порівняно толерантного законодавства по відношенню до нетрадиційних релігійних спільнот та від значного інвестування з боку західних місіонерських організацій. Як наслідок, процес переходу до євангелістських вірувань активізувався. Привабливість цих релігійних спільнот може бути частково пояснена їхньою здатністю змінювати аспекти ідентичності шляхом запровадження приналежності до групи на локальному рівні і в той же час давати простір окремим конгрегаціям у глобальних релігійних громадах.

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. багато вчених із різних галузей були здивовані, коли по всій території колишнього СРСР відбувся розквіт

релігії. Підтримувана радянським режимом атеїстична ідеологія передбачала заборону релігійних громад і релігійної діяльності у зв'язку із ідеєю більшовиків про те, що і в умовах модерної доби і в умовах «світлого майбутнього» просвітницьку роль мають відігравати наука та свобода від забобонних вірувань. Втім, репресивні заходи проти вираження релігійних почуттів у публічній сфері необов'язково передбачали викорінення релігійних вірувань і діяльності/практики, а також не привели до впровадження секулярного світосприйняття серед радянських громадян, як думала більшість західних аналітиків. Скоріше така державна політика просто вела до ігнорування релігійних практик і діяльності, перемістивши вираження релігійних почуттів з публічної сфери у приватну, звідки вони б достатньо легко вийшли назовні, коли це дозволили політичні умови.

Багато вчених, які вивчали політичні та культурні зміни в останні роки радянського правління, зосереджували

свою увагу на зростанні націоналізму, включаючи релігійний націоналізм і релігійні практики у колишніх республіках, що почали вибудовувати свою національну ідентичність. В Україні релігійний плюралізм був частиною самої ідеї української нації, що, власне, мало забезпечити співіснування різних напрямів православ'я і української греко-католицької церкви, при цьому всі вони претендували на те, щоб бути традиційними національними інституціями. Крім того, надання різноманітних прав та привілеїв релігійним об'єднанням національних меншин, – від євреїв-їудеїв до кримських татар-мусульман, стало частиною основоположних принципів українського пострадянського соціального порядку. Це привело до абсолютно іншої ролі релігії та релігійних громад, в міру того, як вони почали множитися в Україні після 1991 р., що відрізняє Україну від інших колишніх соціалістичних держав.

Україну називали «Біблійним поясом» колишнього Радянського Союзу, бо тут мешкало більше протестантів, аніж в будь-якій іншій республіці. На момент розпаду СРСР Україна, як зазначалося, була домівкою однієї із найбільших баптистських спільнот в світі. Крім того, приблизно 350000 п'ятидесятників – громадян Радянського Союзу були офіційно зареєстровані органами державної влади такими, що проживають в Україні. Ці громади створювали основу, на якій евангелізм міг розвиватись і поширюватись при зміні політичних умов. Я використовую термін евангелізм для широкого спектру баптистів, християн-евангелістів, п'ятидесятників, нових п'ятидесятників, харизматиків, які називають Україну своєю домівкою. Всі ці деномінації повинні були конкурувати із величезним напливом іноземних місіонерів та переселенням віруючих-евангелістів «зі стажем»¹.

Громади баптистів та п'ятидесятників в Радянській Україні підтримували буквально тлумачення Біблії, сумніви у правильності виняткового зацікавлення суто «земними інтересами», що призвело до впровадження жорстких кодів особистої моралі, віри в обов'язкове повернення Ісуса Христа. Пізніше в Україні було створено величезну кількість харизматичних церков та церков нових п'ятидесятників. Ці церкви пропонують харизматичні методи вираження, навіть поклоніння в стані екстазу, дотримання доктрини п'ятидесятників, і пом'якшення аскетичних приписів поведінки особи / індивідуальної поведінки.

Як відображення змін у ставленні держави та «звичайних» громадян до організованої релігії, відбулось вражаюче зростання кількості релігійних груп. В 1990 р. в Україні було зареєстровано приблизно 4500 релігійних об'єднань. Через 10 років їх стало уже приблизно 20000, чверть з яких – протестантські (*Johnstone and Mandryk, 2001: 644–45*) [7]. Більше того, до 2000 р. на південному сході країни кількість протестантських церков приблизно зрівнялась із кількістю православних (*Mitrokin, 2001*) [12]. На 2005 рік протестантські громади, зареєстровані в Україні, за своєю загальною кількістю могли змагатись із православними громадами (*Marone, 2005: 24*) [11].

Більше того, через порівняно толерантну для них політичну ситуацію та правове середовище, евангелістські організації стали розглядати Україну як центр діяльності з проведення евангелістських семінарів, конференцій та видавничої справи на території колишнього СРСР. Сьогодні сотні українських місіонерів щорічно їздять до Росії та інших регіонів колишнього Радянського Союзу для того, щоб проповідувати Євангеліє. Ці приголомшуючі зміни в основному відбулися за останні 15 років завдяки вели-

ким політичним та правовим перетворенням, що дали змогу західним місіонерським організаціям запропонувати євангелістським громадам, які з'явилися, всебічну допомогу.

У цьому есе я пропоную аналіз того, які зміни і наслідки для ідентичності, приналежності/членства у громаді, культурних змін у більш загальному плані має/несе відхід індивідуума від історичних українських національних релігійних конфесій і приєднання до громад віруючих, що сприймаються як нетрадиційні або «іноземні». Я вважаю, що євангелістські релігійні громади в Україні запроваджують абсолютно нові ознаки приналежності особи, аспекти ідентичності, які кидають виклик символічним зв'язкам в рамках трикутника релігія–нація–держава як єдиного органічного цілого. Приналежність/ідентичність на основі релігії, яку обстоюють євангелісти, одночасно оперує на високому локальному і глобальному рівнях та, врешті-решт, робить ідентичність вибором, що дає моральну/духовну силу.

Політичні і правові реформи та їх вплив на релігійні громади

Коли говорять про революцію 1905 р., революцію 1917 р., або розпад СРСР в 1991 р., то кожна з цих масштабних соціальних змін та морального і духовного пошуку, вела до змін у становищі і позиціонуванні православної церкви. Кожний період знаменував собою активізацію правових реформ, які позитивно впливали на громади релігійних меншин. Якщо подивимось на період історичної співпраці православної церкви та держави в цій частині світу, то побачимо, що ці соціальні та політичні кризи сильно впливали на релігійні об'єднання і громади і до певної міри спричинили відхід від існуючих релігійних органів. У кожному разі, попит на полі-

тичні реформи збігався із широкими правовими реформами в питанні статусу громад релігійних меншин. Правові реформи та пошук альтернативних об'єднань на моральному і духовному ґрунті привели до швидкої активізації нових релігійних утворень, до розчарування організованою релігією та поширення суто мирського, секулярного світогляду².

На цих ключових історичних перехрестях політичних змін, деякі особи поривали із своєю релігійною спадщиною та ідентифікували себе із іншою вірою, що мала інші політичні та національні імплікації. Ті, хто перейшов до євангелізму, обирають побудову космологічної системи, філософії життя, а також сприймають життя так, як це роблять самодостатні й самосвідомі традиціоналісти, які, як і всі інші у більш широкому світі/суспільстві, були вимушені адаптуватися до зміни соціальних і політичних реалій. І все ж, вони вибирають спосіб зробити це, стаючи членами релігійних громад, які називали/кваліфікували як «іноземні».

Євангелістів переслідували, спочатку в Російській імперії, а потім і в часи радянського режиму, звинувачуючи у тому, що вони втілюють чужорідні погляди на світ і цінності. Бірманн (1968: 68-69) вказує на дивовижну/вражаючу подібність у ставленні імперського уряду до 1905 р. та радянської влади до «іноземної віри». Звинувачення у незаконному фінансуванні з боку капіталу «брата Рокфеллера», отриманому завдяки експлуатації, слугували виправданням для того, щоб звинувачувати та переслідувати євангелістів, особливо за радянських часів³. Радянські власті однозначно вважали євангелізм і силу релігії «ідеологічними провокаціями», спрямованими на те, щоб порушувати основи/засади держави, навіть такі міцні, як ті, що були побудовані Радян-

ським Союзом для того, щоб зв'язати єдиновірців різного національного, соціального походження і політичних систем путами васальної залежності⁴. Місіонерська діяльність по наверненню до віри підкреслювала набагато більший розмір громади, до якого були залучені віруючі-євангелісти, і одночасно, сприяла тому, що порівняно маленькі та ізольовані громади долучались до цінностей і практик, поширених в інших спільнотах⁵.

Релігійне відродження дев'яностих

Православ'я в Україні, як і в Росії, вважається основою національних традицій, естетичних форм та інших елементів унікальної соціально-культурної матриці. Однак є багато чинників, що відрізняють українські релігійні традиції від релігійних традицій інших держав: запровадження християнства в Київській Русі; співіснування православної та греко-католицької релігійних традицій, причому обидві вважались національними інститутами; геополітичне розташування України як «прикордонної території» імперій, що з часом зміцнювало багатоетнічність та багато-конфесійність населення України. Можливо, найбільш важливим є те, що участь в релігійному житті і кількість релігійних організацій історично була більшою в Україні, аніж в Росії (Wanner, 2004: 736)[20].

Хоча «релігійні націоналізми» є основним компонентом національного будівництва на великій частині колишнього Радянського Союзу, цього не можна сказати про Україну. Три православні церкви – Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква і Українська православна церква Московського патріархату пропонують різне політичне бачення, залежно від власних зв'язків – відповідно, чи то з Україною,

чи з Україною та діаспорою, чи з Росією. Хоча церковні лідери кожної конфесії намагаються позиціонувати свою церкву як єдино існуючу Українську православну церкву, все ж здається, що підтримання державою монопольного статусу православ'я в Україні підходить до завершення. Коли одна церква не може домінувати та впливати на політичну ситуацію, тоді де-факто є більше свободи для існування інших вірувань та для того, щоб окремі особи молилися так, як вони вважають за потрібне⁶. Оскільки кожна з національних церков змагається за домінування, то відкривається новий простір для нетрадиційних вірувань і для того, щоб в Україні приживалися нові релігійні рухи.

Історія активної участі в релігійному житті та конфесійного розмаїття в Україні об'єднала та створила політичний та культурний клімат, який є більш сприятливим для інших релігійних конфесій, особливо порівняно з Росією та Білорусією. Припинення дії більшості правових обмежень щодо діяльності іноземних релігійних організацій в Україні та припинення дії більшості заборон щодо форм допомоги (фінансової, матеріальної, технічної тощо) так, що іноземним релігійним організаціям дозволено запропонувати її єдиновірцям та іншим в Україні, значно підвищили рівень присутності нетрадиційних релігійних громад. Релігійний плюралізм, особливо в поєднанні із формальною приналежністю до православ'я, яка часто є більше культурною, аніж релігійною за своєю природою для значної частини населення, зробив Україну одним із найбільш активних і конкурентних релігійних центрів у Європі, якщо не в світі⁷.

Останні дослідження показують, що релігійним інституціям найбільше довіряють в Україні, і майже половина – 47% всіх респондентів зазначили, що во-

ни довіряють церкві, і 45 % заявили, що релігія повинна бути частиною політичного життя⁸. 41% українців підтримують думку, що їх Президент повинен бути віруючою людиною (*Krindatch, 2003: 37*) [8]. Релігія спрощує утворення громад, які намагаються боротися (або, навпаки, закріпити) зростаючу нерівність у розподілі капіталу в усіх його формах: фінансовій, соціальній і культурній. Релігія, саме з точки зору морального виміру, знову відіграє ключову роль у політичних проєктах, спрямованих проти (або спрямованих на збереження) нових форм нерівності або проти (чи навпаки, встановлюючих легітимність) економічного порядку, який з'являється.

Звернення до євангелізму

Навернення до віри – складний процес, що має своєю кульмінацією релігійні зміни, які надають життю нового значення, змінюючи спосіб сприйняття особою реальності та інтелектуальні й соціальні засоби, за допомогою яких він чи вона має сприймати цю реальність (*Rambo, 1993*) [15]. Таке звернення часто є відповіддю на кризу, стратегією пристосування, що дає особі змогу перебороти труднощі через передання повноважень у стосунках до вищих, більш могутніх сил, можливість започаткувати нові стосунки в новій громаді. Сьогодні три відсотки населення України прийняли рішення перейти до євангелізму та пройшли повний процес навернення і хрещення. Вплив цих спільнот більший, аніж начебто показують офіційні цифри, тому що ці об'єднання мають активних членів, залучених до різних видів міжконфесійної діяльності, добродійної діяльності та програм допомоги нужденним.

Одним із джерел міжконфесійних конфліктів в Україні на сьогоднішній день є те, що православна церква вважає православ'я ознакою української національності, тобто українець за виз-

наченням вважається православним. Виняток зроблений для українських греко-католиків, які з історичних причин належать до іншої, хоча і прив'язаної до цієї країни, національної деномінації. Через те, що приналежність до православ'я визначена географічно і успадковується автоматично, на думку православного духовенства, потреби в місіонерській діяльності немає. Всі українці мають визначену релігійну приналежність/ідентичність, незважаючи на те, чи практикують вони релігію, чи ні.

Це розуміння релігійності кардинально відрізняється від самоусвідомлення «новонароджених» дорослих людей, які звертаються до віри, що передбачає приналежність до євангелізму. Для євангелістів будь-хто, кого не «врятували» через покаєння і перетворення, є об'єктом навернення до їх віри. Євангелісти реалізують свою віру через наголос на виконанні морального зобов'язання врятувати неврятованих, допомогти навернути до віри і до церкви тих, хто не був навернений.

Навернення може бути швидким засобом переосмислення себе та інших через сприйняття нових цінностей та практик. Ця нова колективна ідентичність і приналежність до групи позначена такими відповідними змінами поведінки, як публічний прояв внутрішніх духовних змін. Стаючи євангелістом в пострадянському українському суспільстві, людина заново осмислює основні культурні категорії, такі як рідний та іноземний простір і час, влада і служіння, гендерна приналежність та клас. Людина переписує свою біографію, поділяючи її на періоди до і після перетворення, часто поступаючись спокусі бачити знаки, які демонструють необхідність звернення до релігії у своєму далекому минулому, таким чином ніби підтверджуючи правильність християнського життя, до якого вона прийшла. Я вже говорила

раніше, що велика частина привабливості євангелістичних вірувань походить від пропагування «повного розриву з минулим» та «народження іншої (і морально вищої) особистості».

Навернення/конвертація до будь-якого з євангелістських вірувань означає зміну в стилі життя, з вірою та поведінкою, сім'єю та спільнотою/громадою, які ідеально підходять одне одному. Життя громади характеризується доктриною: «кожний віруючий може проповідувати, бути пастором для інших» та активізацією участі кожного члена у житті громади. Для чоловіків і жінок життя такої громади часто пропонує можливості для прийняття на себе відповідальності, одержання статусу, престижу, які можуть їх супроводжувати (а можуть і не супроводжувати) в їхньому повсякденному (нерелігійному) житті. Сім'я розуміється як основа життя віруючого і динаміка життя сім'ї проєктується на конфесійний, національний і глобальний рівень. Це пояснює заборону розлучень, контроль за народжуваністю і абортми, наявність заходів для зміцнення сім'ї та широкий спектр програм для дітей, що їх пропонує дана конфесія. Метафора родини посилюється і дискурсивними практиками. Віруючі використовують спеціальні привітання для того, щоб звертатись до інших віруючих і називають один одного «братами і сестрами», стверджуючи, що їх одновірці мають ті ж рівні віри і це зв'яже їх в об'єднання, схоже на сім'ю.

Коли особа звертається до євангелізму, вона відходить від спадкового національного сприйняття своєї приналежності до православ'я, що спричиняє майже завжди конфлікти між «новонаверненим» євангелістом та його родичами чи сусідами. Відмова від звичних «культурних практик», таких як пияцтво, куріння, танці віддаляє його/її від родичів. Ці чинники, особливо протягом

радянського періоду, сприяли укріпленню сприйняття євангелістських громад як «сект», що певним чином перебувають поза потоком основного життя. Таке сприйняття посилюється орієнтацією євангелістської доктрини на віру як спосіб життя і активною участю і зобов'язаннями в житті громади, власне, на обов'язок кожного офіційного члена громади, – наприклад, відвідування кількох загальних служб кожного тижня, участі в різноманітних формах діяльності, які проводить церква, сплати десяти відсотків із свого прибутку. Рішення стати «діючим євангелістом»/практикувати євангелізм перетворюється на фундаментальний атрибут ідентичності, стає головним чинником, що впливає на соціальні стосунки, і важливим фактором, що структурує повсякденне життя. Для багатьох «новонавернених» євангелізм починає переважати, втім, необов'язково змушує відмовлятися від інших важливих чинників, що визначають ідентичність, і які раніше були відповідальними за формування його/її ідентичності.

Тим не менше, популярне і прийняте в Україні ставлення до вибору між національною та іноземною вірами, є великою мірою надуманим. Національні українські церкви пов'язані з інституціями та ієрархічними утвореннями, розташованими за кордоном – від Ватикану до Московського патріархату. Крім того, хоча вибір, чи переходити до євангелістської віри, відкриває доступ до нових зон контактів, багато із запозичених/ввезених в Україну доктрин і практик швидко адаптуються до місцевих культурних традицій і пристосовуються до місцевих умов. Усім релігійним громадам доводиться пристосовуватись до місцевого чи національного контексту, в яких вони перебувають/позиціонують себе, а також розвивати зв'язки з окремими особами, громадами й

інституціями поза межами українських кордонів. Таким чином, візити іноземних проповідників, місіонерів та церковних сановників одночасно підкреслюють і глобальні виміри релігії сьогодні, і служать для того, щоб їх локалізувати та адаптувати до них Україну.

Західні місіонери і піднесення євангелізму

Після розпаду Радянського Союзу для місіонерів та релігійних організацій стала можливою участь в релігійному відродженні регіону. Їх роль є комплексною та має багато напрямів у розширенні масштабів впливу і звернення до релігійного способу життя. Оскільки віруючі намагаються залучати інших людей, то ізоляція за «залізною завісою» та секуляризація публічної сфери в СРСР швидко замінюється взаємозв'язками, які пропонуються релігійними об'єднаннями, створеними в Україні міжнародними організаціями, транснаціональними релігійними об'єднаннями та окремими віруючими. До 2001 р. 1681 іноземний місіонер працював на довгостроковій основі. Їх підтримували функціонуючі в Україні на постійній основі 77 різних місіонерських організацій з 22 країн (*Johnston and Mandryk, 2001: 750*). Місія до світу та SEND (SEND International – місіонерська організація, що підтримує діяльність більше 600 місіонерів у більш, ніж 20 країнах світу; діяльність цих місіонерів спрямована на відкриття нових церков та виховання й підтримку місцевих церковних лідерів у країнах, де вони працюють) є одними з найбільш активних діючих в Україні організацій, які розташовані в Сполучених Штатах. Місіонерські організації з Канади, Південної Африки та Німеччини мають в Україні від 10 до 20 місіонерів.

Спочатку іноземні місіонерські організації, надаючи допомогу, реалізовували подвійний підхід. Вони відсилали

духовних персон та організаторів-мирян для допомоги в залученні пастви та керівництва релігійними об'єднаннями, які виникали. Вони також надавали фінансову допомогу в критичні моменти для того, щоб створити необхідну інфраструктуру для підтримки зростаючих євангелістських об'єднань і громад. Нині лише в Києві існує три євангелістських семінарії, Християнський університет в Донецьку, а також великий євангелістський теологічний центр в Одесі, до якого також входить найбільше християнське видавництво в Україні, і який реалізує ініціативу з переведення на CD-Rom'и архівів і документів про досвід і діяльність євангелістів в часи радянського панування. Кожна з цих організацій у певній мірі покладається на іноземні кадри, але ці організації тим не менше очолюють українці.

Звичайно, процес створення євангелістської інфраструктури демонструє величезну різницю у рівні впливу у зв'язку із наданням коштів із Заходу до негрошовитих віруючих та їх об'єднань в Україні. Отже, взаємозв'язки, які створює це співробітництво, мають місце на фоні сильної нерівності. Однак, не хочучи припускати, що це робить українців безпомічними або пасивними.

SEND зазначає, що її основна стратегія полягає в тому, щоб просто допомагати українській церкві через існуючі засоби та людей тягнутись до Ісуса Христа і поширювати місіонерський рух з України на інші колишні радянські країни. «Як тільки SEND потрапляє до країни, де присутність церкви невелика, то ми намагаємось співпрацювати з місцевою церквою»⁹. Іншими словами, місіонерські організації на словах або також і на практиці визнають важливість лінгвістичних і культурних знань для ефективної місіонерської діяльності і тому віддають перевагу розвитку місцевих лідерів для того, щоб вони очолювали

церкву, семінарії та Інститути Біблії та місцевих місіонерів для роботи з місцевими мешканцями. Допомога міжнародних організацій є за своєю суттю в основному інфраструктурною, має на меті якнайшвидше заснування, локалізацію, націоналізацію релігійних об'єднань, подолання культурних бар'єрів, які часто перешкоджають наверненню особи до віри, коли його здійснюють іноземці. Ця стратегія виявилася надзвичайно успішною в Латинській Америці. Спочатку північноамериканські місії там не мали успіху. Та після Другої Світової війни зміни особливо значними були у Гватемалі та Бразилії – тут перейшли до практики, коли місцеві навертають до віри своїх же місцевих мешканців. В цих двох країнах, євангелісти створюють серйозну конкуренцію католицизму, що історично домінував у цьому регіоні.

Взаємозв'язки із Заходом та глобальними християнськими об'єднаннями, що в рамках місіонерської допомоги іноземні місії пропонують Україні одночасно служать і поглибленню відносин із державами колишнього СРСР, і прив'язують її до Європи. В рамках колишнього Радянського Союзу існує інша розстановка сил, і це сприяє тому, що Україна стає базою для тренінгів та навчання з теології для всього колишнього радянського блоку. Майже всі українці якщо не вільно, то принаймні на рівні сприйняття, володіють російською мовою. З населенням, яке володіє «культурним капіталом» імперії, Україна постає як ідеальне місце для тренування місіонерів для праці в інших частинах колишнього Радянського Союзу. Таким чином, ініціативи євангелістів залучають Україну до глобальної спільноти віруючих, і ці ж ініціативи посилюють зв'язки України із її радянським минулим.

Чіткий показник глибини релігійних почуттів в окремому регіоні, відповідно до методики місіонерських організацій –

кількість громад, потрібних для підтримки одного постійно працюючого місіонера. Це демонструє наскільки міцною є громада та наскільки її члени віддані євангелізму. У випадку із Україною, незважаючи на складну економічну ситуацію, на одного місіонера припадає 6,4 громади. Це різко контрастує із даними рівня підтримки в сусідніх державах: 16,9 – для Росії; 92 – для Білорусії; 24,5 – для Угорщини; 57,4 – для Словаччини, і 62,6 – для Румунії. Лише Польща, яка потребує 9,7 громади для одного місіонера, загалом наближається до рівня відданості програмам допомоги бідним та нужденним, який демонструють українці (*Johnstone and Mandryk, 2001: 750*) [7]. Хоча населення в Україні втричі менше, ніж в Росії, в 2001 р. було 914 українських місіонерів, які переважно працювали в Росії, і лише 396 росіян. Майже всі українські місіонери працювали в Росії (*Johnstone and Mandryk 2001: 750*) [7].

Релігійні об'єднання і громади відіграють все більшу роль, не лише коли відбувається постійний контакт між місцевими мешканцями, але коли потрапляють за кордон або до інших регіонів, це дає можливість почуватися там «удома». Наприклад, під час баптистських служб та служб п'ятидесятників гостям з інших громад або тим, хто їздив до інших громад, надається час для того, щоб встати і виголосити вітання. Ентоні Гідденс називає цей загальний феномен поєднання людей з різних місць утворенням/впровадженням «стосунків на відстані». Він стверджує, що це – унікальна і порівняно нова динаміка соціального життя та ключова характеристика глобалізації. Гідденс розуміє реорганізацію часу та простору як тісно пов'язану із розширенням соціального життя, «розповсюдженням» його на великі відстані. Він пише: «все більше і більше людей живуть в умовах, в яких

окремі організації й інституції поєднують і прив'язують локальні практики до глобалізованих соціальних стосунків, організують основні аспекти повсякденного життя» (Giddens, 1990: 79) [5]. Релігійні громади насичені соціальними стосунками, що охоплюють великі відстані, стосуються це євангелістів, чи православних, чи інших конфесій. Вони все більше стають місцем, де місцеве і глобальне міцно переплітаються для того, щоб сформувати свідомість, практики повсякденного життя/щоденну діяльність та ідентичність окремих віруючих.

Висновки

Роль організованої релігії як засобу узаконення/легітимізації існуючого статус-кво має глибоке історичне коріння в цьому регіоні. Однак, релігійний плюралізм, інституалізований в Україні, привів до розквіту релігійної діяльності. Релігійні громади пропонують конкурентоспроможні погляди на бажаний духовний устрій і моральний порядок. Релігійні організації відіграють ключову роль у чіткому визначенні типу зобов'язань, які особа повинна мати щодо інших, і взаємні зобов'язання та очікування між державою та її громадянами, що таким чином, закладає фундамент для переукладення соціального контракту. Хоча євангелістів часто звинувачують у «політичній пасивності», в Україні вони активні учасники публічного діалогу про мораль та політику.

Релігійні інституції в Україні сьогодні відіграють певну роль у формуванні політичної приналежності та інституційних структур, просуванні міжнародних транснаціональних зв'язків та наповненні політичних дій релігійним символізмом. В міру того, як символічні кордони між релігією, політикою та моральністю коливаються, посилюється авторитет релігії в тому сенсі, що вона пропонує набір цінностей, практик та

видів діяльності, завдяки яким активізуються колективні дії при втіленні в життя політичного світобачення.

Серйозні економічні відмінності залишаються не лише в колишніх соціалістичних суспільствах, а і між суспільствами, які сповідували соціалізм та тими, що ні. Втім, цих відмінностей часто не розуміють і використовують для подальшого структурування нерівності між «старою» та «новою» Європою. Євангелізм створює інституційну базу, на основі якої віруючі можуть відділяти себе від народу, який поглинули економічні проблеми та політичні негаразди, і входить до більших наднаціональних релігійних об'єднань¹⁰. Таким чином, національна держава не обов'язково є первинною або логічною складовою частиною соціального та політичного аналізу при дослідженні змін у колишньому Радянському Союзі. Акцент на виокремленні проживання на визначеній території як атрибуті ідентичності поступово зникає. Зв'язок із вкоріненою у конкретному місці культурою теж слабшає. Релігійне знання пов'язане із доктриною. Воно не залежить від конкретного місця або інституції і в результаті може бути легко впроваджене у нові контексти та нові культурні середовища. Ця базова динаміка є чинною і у тому випадку, якщо говоримо про релігійну організацію з Літлтона, штат Колорадо, яка засновує свою базу в Україні, і навпаки, – коли йдеться про Українську церкву, яка засновує свою базу в Сакраменто, штат Каліфорнія.

Зміни в політичній силі організованої релігії, які розпочалися ще до колапсу СРСР, піддають сумніву наші попередні уявлення щодо природи відділення церкви від держави і секуляризації в Радянському Союзі та наше розуміння ідеологічної боротьби, що велася тоді на цих теренах. Нав'язана за часів СРСР секуляризація виявилась

незрівнянно менш стійким явищем, аніж добровільна секуляризація в Західній Європі. Несхоже, що релігія може відступити як сила, що визначає тенденції і динаміку у період трансформацій, та фактор, що впливає на політику формування ідентичності в Україні. Скоріше, релігія продовжить відігравати свою роль на різних рівнях, поступово зміцнюючи взаємозв'язки між місцевим/локальним та транс-

національним, між політичним та культурним. З моменту розпаду СРСР релігійні організації і євангелістські громади, зокрема, довели, що вони є чи не найбільш вправними у справі формування індивідуальної ідентичності та ідентичності груп в Україні шляхом створення унікальної системи мотивацій для змін та вибудови системи приналежності й зв'язків для тих, хто обіцяє слідувати їх принципам.

Примітки

¹ Це есе було написане в 2004 р. і адаптоване з моєї статті «Пояснюючи привабливість Євангелізму» в книзі *Rebounding Identities: The Politics of Identity in Russia and Ukraine* Домініка Ареля та Блера А. Рубла (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006). Я хотіла би подякувати за плідне обговорення та допомогу у дослідженні Валентині Павленко, Миколі Полюсі та Світлані Шліпченко.

² В 1989 р. для євангелістів стало можливо емігрувати до США зі статусом біженця, так як в 1979 р. почали робити радянські євреї. Сьогодні кількість радянських євангелістів, які проживають у США становить 500 тис.

³ Для порівняння того як правова реформа в Україні визначила релігійний устрій по-іншому аніж в Росії, див. Wanner (2004).

⁴ Для історичного огляду досвіду роботи євангелістів див. Coleman 2005, Savinskii 2001, Sawatsky 1981 та Fletcher (1985). Див. Peris (1998), Husband 2000 та Powell 1975 для опису раннього періоду радянської політики, що проводилась з метою знищення віри та впровадження атеїзму.

⁵ Це також стосувалось і греко-католиків. Сергій Плохій зазначає, що репресії проти Української греко-католицької церкви були мотивовані страхом Сталіна, що Ватикан може поширити свій вплив на Україну.

⁶ Деякі українські емігранти-євангелісти, які залишили Російську імперію і пере-

їхали до США, повернулись на батьківщину для того, щоб наворотити у свою віру в 20-х рр. ХХ ст. Ці емігранти, що повертались належали до найбільш успішних проповідників, що відповідали за прилучення нових віруючих. Так само, в 90-х рр. ХХ ст. переслідувані за релігійними мотивами українські біженці, які переселялись до США повертались додому для того, щоб сьогодні відігравати вирішальну роль у намаганнях місіонерів поширити євангелізм в Україні.

⁷ Жозе Казанова в 1998 р. зазначив, що Україна схоже пішла шляхом Америки, маючи на увазі те, що релігійний устрій стане плюралістичним і цей плюралізм створить конкуренцію між конфесіями за прихильників, що піде на користь активним об'єднанням і приведе до надзвичайно високого рівня участі в релігійному житті.

⁸ Обидва дослідження були видані Релігійною інформаційною службою на сайті www.risu.org.ua 31 березня 2004 р. і можуть т and can also be found at www.socis-kiev.ua.

⁹ Веб-сайт SEND за адресою www.send.org/ukraine/lives.htm.

¹⁰ Гедімінас Ланкаускас (2002) стверджує, що в Литві замість поширених націоналістичних поглядів, заснованих на католицьких багатьох молодих людей обирають євангелізм, віру, яка передбачає цінності та діяльність, що розглядаються як «сучасні» та «нетрадиційні».

Література

- ¹ *Beermann, R.* 1968. «The Baptists and Soviet Society» *Soviet Studies* 20(1): P. 67–80.
- ² *Casanova, José.* 1998. «Between Nation and Civil Society: Ethnolignuitis and Religious Pluralism in Independent Ukraine,» in Robert W. Hefner, ed. *Democratic Civility: The History and Cross-Cultural Possibility of a Modern Political Ideal*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- ³ *Coleman, Heather J.* 2005. *Russian Baptists and Spiritual Revolution, 1905–1929*. Bloomington: Indiana University Press.
- ⁴ *Fletcher, William C.* 1985. *Soviet Charismatics: The Pentecostals in the USSR*. New York: Peter Lang
- ⁵ *Giddens, Anthony* 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- ⁶ *Husband, William B.* 2000. «Godless Communists»: Atheism and Society in Soviet Russia, 1917–1932. DeKalb: Northern Illinois Press
- ⁷ *Johnstone, Patrick and Jason Mandryk, eds.* 2001. *Operation World*. Waynesboro, GA: Paternoster Publishing.
- ⁸ *Krindatch, Alexei.* 2003. Religion in Postsoviet Ukraine as a Factor in Regional, Ethno-cultural and Political Diversity. *Religion, State and Society*, 31(1): 37–73
- ⁹ *Lancaster, Roger.* 1988. *Thanks to God and the Revolution: Popular Religion and Class Consciousness in the New Nicaragua*. New York: Columbia University Press.
- ¹⁰ *Landkauskas, Gediminas.* 2002. On 'Modern' Christians, Consumption, and the Value of National Identity in Post-Soviet Lithuania. *Ethnos*. 67(3): 320–344.
- ¹¹ *Marone, John.* 2005. «Protestants in Power» *The Ukrainian Observer*. 57(6): 24–27.
- ¹² *Mitrokin, Nicholas.* 2001. «Aspects of the Religious Situation in Ukraine» *Religion, State & Society* 29(3): 1976–1996.
- ¹³ *Peris Daniel.* 1998. *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*. Ithaca: Cornell University Press.
- ¹⁴ *Plokyh, Serhii.* 2003 «In the Shadow of Yalta: International Politics and the Soviet Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church» in Frank Sysyn and Serhii Plokyh, eds. *Religion and Nation in Modern Ukraine*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
- ¹⁵ *Rambo, Lewis R.* 1993. *Understanding Religious Conversion*. (New Haven: Yale University Press.
- ¹⁶ *Savinskii, S.N.* 2001. *Istoriia Evangel'skikh Khristian – Baptistov Ukrainy, Rossii, Belorussii (1917–1967)*. St. Petersburg: Biblia dlia Vsekh.
- ¹⁷ *Sawatsky, Walter.* 1981. *Soviet Evangelicals Since World War II*. Scottsdale, PA: Herald Press
- ¹⁸ *Tataryn, Myroslaw.* 2001. «Russia and Ukraine: Two Models of Religious Liberty and Two Models for Orthodoxy» in *Religion, State and Society*, 29(3): 155–72
- ¹⁹ *Wanner, Catherine.* 2006. «Money, Morality and New Forms of Exchange in Postsocialist Ukraine.» *Ethnos*. 71(4): 515–537.
- ²⁰ 2004. *Missionaries of Faith and Culture: Evangelical Encounters in Ukraine*. *Slavic Review*. 63(4) (Winter 2004): 732–755.
- ²¹ 2003 «Advocating New Moralities: Conversion to Evangelicalism in Ukraine» *Religion, State and Society*. 31(3) (September 2003): 273–287.
- ²² 1998. *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine*. University Park, PA: Penn State Press.

II. Політика, економіка

Перспективи інтеграції України у світовий економічний простір

Назар Холод

This article supports the thesis that aspects of Ukraine's international trade structure will be the most important factor in determining the country's economic and political course of development. These aspects include changes in the geographic distribution of imports and exports, Ukraine's participation in international organizations, and an improvement in customs regulation – and not whether Russia, Ukraine's largest trading partner, adopts a more rational and pragmatic position on trade. The percentage of total Ukrainian exports that goes to CIS countries, and to Russia in particular, is shrinking, and the importance of its exports to European markets is growing. Ukraine's entry into the WTO and the creation of a free trade area with the EU will promote further increases in Ukraine's exports to European countries. An increase in the price of Russian gas exports to Ukraine will lead, in the medium term, to the modernization of Ukrainian industry and will weaken the case for closer cooperation with Russia. Ukrainian businesses will seek opportunities in the large, wealthy, and predictable European market. In the author's opinion, Ukraine's movement toward Europe is an independent process and does not depend on the will of Ukraine's political leadership.

Від часу утвердження України як незалежної держави, українські підприємства активно включилися у міжнародну торгівлю і нині наша країна має зовнішньоторговельні операції з партнерами із 211 країн світу. Україна є державою з надзвичайно відкритою економікою: ми експортуємо за кордон приблизно 60% валового внутрішнього продукту (ВВП). Тобто 60% того, що виробляє українська економіка, споживають іноземці. Отже, стан розвитку світової економіки та зовнішня торгівля України мають безпосередній вплив на розвиток національної економіки. Залежність економіки України від зовнішньої торгівлі за останні 15 ро-

ків зросла більше ніж у 1,8 рази і в 2,5 рази перевищує середньосвітовий показник та в 2,7 рази – середній показник високорозвинених країн світу¹. На мою думку, саме зовнішньоекономічні чинники будуть визначальними при виборі Україною шляху економічного та політичного розвитку.

Найважливішими зовнішньоекономічними чинниками, що впливають на міжнародне становище України є зміни у напрямках експорту, членство у міжнародних економічних організаціях і поліпшення режиму зовнішньої торгівлі та не в останню чергу, більш раціональна й прагматична позиція найбільшого торговельного партнера України – Росії.

1. Зміни структури експорту та імпорту України

За останні п'ятнадцять років відбулися суттєві зміни у географічній структурі експорту України. У 2006 р. частка експорту до країн Європи становила 33,1% від загального обсягу експорту, до СНД – 32,4%, до Азії – 21,5%. Отже, країни Європейського Союзу та СНД відіграють наразі однаково важливу роль у зовнішній торгівлі України.

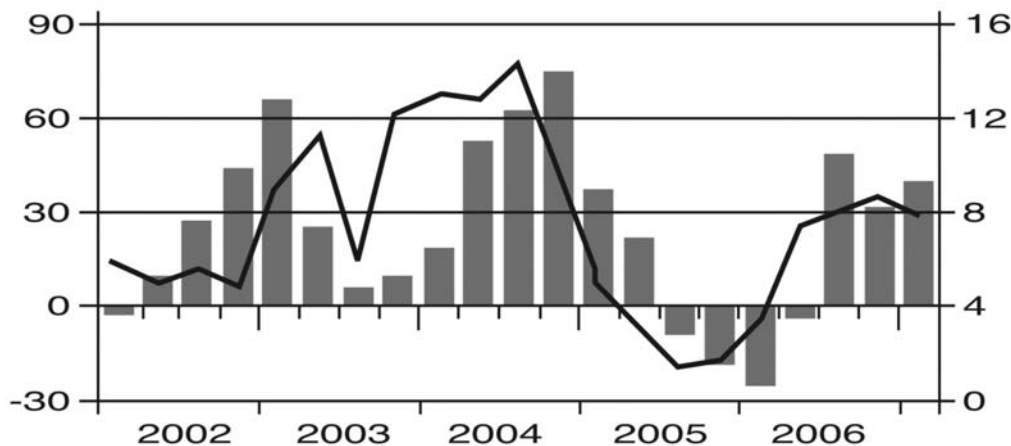
На початку 90-х років приблизно 90% українського експорту було спрямовано у країни СНД. За роки незалежності експорт українських товарів постійно еволюціонує у європейському напрямку. Ще десять років тому до країн СНД було спрямовано понад половину українського експорту. Рік 1997 став переломним і відтоді більшу частину товарів Україна експортує в країни Європи. Постійно зменшується частка експорту до Росії – у 1996 р. вона становила 38,7%, а у 2006 – 22,1%. Натомість частка експорту на європейські ринки постійно зростає – з 24% у 1996 р. до 33,1% у 2006 р.

Зміни у географічній структурі експорту є об'єктивним процесом і не зале-

жать від того, який уряд є при владі. Експортери прагнуть знайти свої ніші на багатому, близькому та прогнозованому ринку ЄС.

Щодо товарної класифікації експорту, то його статтями залишаються товари з відносно невеликою часткою доданої вартості. Зокрема, близько 40% експорту припадає на чорні метали та вироби з них (майже три чверті всієї продукції металургії йде на експорт), 15% – мінеральні продукти, включаючи нафтопродукти, руди металів, природний газ тощо, 9% – продукцію хімічної промисловості. Машинобудівна продукція складає лише близько 12% експорту. Майже половина вітчизняної машинобудівної продукції також має експортне спрямування.

Зміни в обсягах експорту пояснюють зміни у темпах економічного розвитку нашої країни. Найсильніша кореляція динаміки національної економіки історично спостерігається зі змінами світових цін на чорні метали. Відтак не суспільно-політична ситуація в країні (як-от зміна урядів чи Помаранчева революція), а стан світової економіки визначають динаміку економічного розвитку країни (рис. 1).

Індикативна ціна на гарячекатаний рулон, % до відповідного кварталу попереднього року (ліва шкала).

Реальний ВВП (права шкала).

Рис. 1. Динаміка економічного зростання в Україні та зміни світових цін на чорні метали

Джерело: Експерт. – 16–22 апреля 2007, №15 (113). – С. 24.

Зміни в імпорті також мають схожу динаміку. Частка імпорту з країн СНД також поступово зменшується. Якщо у 1996 р. частка імпорту з країн СНД становила 63,4%, то у 2003 – 50%, а у 2006 – 45,5%. Левова частка імпорту з країн СНД надходить з Росії – приблизно три четверті. Частка Росії у загальній структурі імпорту також зменшується – з 31,7% у 1996 р до 18,8% у 2003 р. Однак унаслідок різкого підвищення ціни на газ у 2005 і 2006 рр. частка імпорту з Росії становила у 2006 р. 30,6%.

У 2006 р. імпорт з країн СНД становив 45,5% від загального його обсягу, Європи – 36,5%, Азії – 13,5%. Отже, країни колишнього Радянського Союзу залишаються основними постачальниками товарів в Україну. Водночас слід пам'ятати, що значну частку імпорту з країн СНД становлять енергоносії. Тому різкі зміни в імпорті з країн СНД, що рівнозначно зміні в імпорті енергоносіїв, навряд чи можливі.

Питома вага країн ЄС у структурі імпорту стабільно зростає. У 1996 р. частка імпорту з європейських країн становила 26,4%, а у 2006 – вже 36,5%. Значною мірою це інвестиційні товари та споживчі товари високої якості.

2. Членство у світових економічних організаціях та поліпшення умов зовнішньої торгівлі

Важливим чинником, що сприятиме поліпшенню умов торгівлі є вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). СОТ нині налічує 150 країн-членів, на які припадає 97% світової торгівлі. Україна завершила переговори та підписала двосторонні протоколи з усіма країнами-членами СОТ, що є обов'язковим перед вступом до цієї організації. Минулого року український парламент прийняв усі необхідні закони, щоправда до них потрібно внести певні зміни. Урядовці передбачають, що Україна приєднається до СОТ наприкінці 2007 р.

Вступ до СОТ означає:

- застосування принципу недискримінації між партнерами СОТ;
- встановлення митних тарифів на низькому рівні;
- скасування квот;
- забезпечення відкритості сфери послуг;
- встановлення правил для митних процедур;
- усунення нетарифних бар'єрів, які діють за принципом захисту національних режимів.

Загалом вступ України до СОТ означатиме поліпшення умов зовнішньої торгівлі, зокрема зменшення кількості антидемпінгових розслідувань, що є зараз суттєвою перешкодою для українського експорту. Тому вступ до СОТ приведе до збільшення обсягів українського експорту. Відкриття українського ринку для імпортової продукції позитивно відіб'ється на конкурентоспроможності вітчизняної економіки, оскільки місцеві виробники будуть змушені вдосконалювати виробничі процеси та підвищувати якість продукції до світового рівня.

Наступним кроком після приєднання до СОТ має стати підписання Угоди про вільну торгівлю між Україною та Європейським Союзом. Поки що достеменно не відомо про деталі цієї угоди, однак зрозуміло, що європейські ринки стануть більш відкритими для українських товарів.

Існує два варіанти угоди про зону вільної торгівлі. Проста й обмежена угода про вільну торгівлю, що передбачає скасування тарифів на торгівлю товарами на додаток до умов вступу до СОТ, хоча і є найлегше впроваджуваним варіантом, однак принесе Україні тільки незначні вигоди, і ще менші – ЄС. І навпаки, поглиблена угода про вільну торгівлю з ЄС, хоча і буде важчою для впровадження, може перетворитися на основу економічної

стратегії, яка забезпечить Україні швидке зростання².

Поглиблена вільна торгівля значно вплине на економічний розвиток нашої країни, зокрема може підвищити добробут населення України на 4–7%. Окрім того, зменшення вартості капіталу може ще на 4–5% підняти показник зростання добробуту. Український експорт до країн ЄС може подвоїтися, а експорт з ЄС до України також може суттєво зрости. Відтак Європейський Союз стане найголовнішим торговельним партнером України.

3. Економічні відносини з Росією

Росія як найголовніший торговельний партнер України є важливою для нас, оскільки 22% українського експорту спрямовується до цієї країни і вона є основним постачальником енергоносіїв. Частка імпорту з Росії складає понад 30%.

Слід сказати, що політичні події в нашій країні мають безпосередній вплив на стан зовнішньої торгівлі з нашим найбільшим торговельним партнером. Відразу після Помаранчевої революції Росія розпочала так звану м'ясомолочну війну, заборонивши експорт українського м'яса, молока і сирів, мотивуючи це низькою якістю української продукції. Така поведінка Росії насторожила українських товаровиробників, змусивши їх шукати нові ринки збуту, найперше в європейських країнах. Однак причина такої поведінки Росії зовсім не в якості українських продуктів. Для прикладу, Росія заборонила завезення грузинських та молдовських вин та навіть славетної мінеральної води «Боржомі». Відтак можна зробити висновок, що Росія використовує зовнішню торгівлю як інструмент тиску на країни, які проводять самостійну, не погоджену з нею, політику. Вступ України, а потім і Росії до СОТ має лібералізувати умови торгівлі,

а тому є підстави сподіватися, що у майбутньому такі ситуації більше не виникатимуть.

Надзвичайно позитивним було б створення зони вільної торгівлі з Росією. Однак є багато перешкод для створення такої зони, оскільки Росія тривалий час наполягала на створенні єдиного митного простору. Україна не може на це погодитися, оскільки це унеможливить євроінтеграцію нашої країни.

Росія є основним постачальником газу в Україну. Багато хто пов'язував підвищення ціни у 2006 р. з 50 до 95 доларів США за тисячу кубометрів газу з помилками помаранчевого уряду, який проводив прозахідну політику, таким чином зіпсувавши стосунки з північним сусідом. Однак у наступному році, вже за уряду В. Януковича, ціна на газ знову зросла – з 95 до 130 доларів. Нещодавно представники Газпрому заявили, що ціна газу надалі зростатиме і в майбутньому досягне середньоєвропейського рівня. Отже, підвищення ціни газу не залежить від того, який уряд перебуває при владі.

Показовим є те, що Росія підвищила ціну на газ не лише для України чи Грузії (до 230 дол.), але й для Азербайджану і особливо для Білорусі (з 50 до 100 дол.). Це свідчить про те, що Росія перейшла від «братньої дружби» до «дружби ринкової», демонструючи прагматичну політику. Тож можна зробити висновок, що підвищення ціни на російський газ є об'єктивним процесом і не залежить від політичної орієнтації українського уряду.

Підвищення ціни російського газу для України матиме два важливих наслідки. По-перше, українські підприємства будуть змушені активно запроваджувати енергозберігаючі технології. Лідери української промисловості усвідомлюють цю необхідність і процес переходу на нові технології вже розпочався.

Зменшення споживання російського газу і збільшення видобутку власного палива означатиме також зменшення залежності української економіки від російських поставок газу. По-друге, Україна активізує зусилля у використанні альтернативних джерел енергії. Для прикладу, ми маємо найкращі в Європі можливості для виробництва біопалива.

Підвищення ціни російського газу до середньоєвропейського рівня також означатиме, що Україна більше не потребуватиме жодних «особливих» відносин з Росією. Перехід від «особливих» до «нормальних» ринкових умов торгівлі матиме важливий політичний наслідок для України, зокрема сприятиме вступу України до НАТО. Основним аргументом противників вступу України до НАТО є те, що членство України в Альянсі ймовірно погіршить відносини з Росією і, як наслідок, послужить приводом для підвищення цін на енергоносії для України³. Однак Росія у будь-якому разі буде підвищувати цю ціну, а відтак це вибиває з рук противників євроінтеграції їх найголовніший аргумент.

Висновки

Об'єктивні процеси переорієнтації зовнішньої торгівлі України з ринків

Література

1. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». Послання Президента України до Верховної Ради України, 2006 р. – С. 50. – Доступний з: <<http://www.president.gov.ua/officdocuments/officmessages>>.
2. Емерсон Майкл та ін. Перспективи поглибленої вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною. – Центр євро-

країн СНД на європейські ринки має надзвичайно важливі наслідки для євроінтеграції нашої країни. Розширення Європейського Союзу у 2004 і 2007 роках впритул наблизило єдиний європейський ринок до українських кордонів. Близькість багатого, великого і прогнозованого ринку створює потужний центр тяжіння, що сприяє подальшому наближенню України до Європи. Вступ України до СОТ, а також формування зони вільної торгівлі з ЄС сприятиме подальшій інтеграції України до європейської спільноти. Зараз Україна проходить той шлях, з якого починався процес творення Європейського Союзу – від інтеграції економічної до інтеграції політичної. Це посилює шанси України у майбутньому стати повноцінним членом ЄС. Прагматична поведінка Росії, яка намагається максимізувати свої прибутки від продажу природних ресурсів, передовсім природного газу, означає, що жодна країна не отримуватиме газ за заниженими цінами. У сукупності всі ці процеси посилюють євроінтеграційні потуги України і визначають її європейський вектор розвитку.

пейських політичних досліджень (CEPS), Брюссель, Інститут світової економіки (IfW), Кіль, Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Київ, 2006. – С. 178.

3. Отношение украинских граждан к перспективе вступления Украины в НАТО (данные опроса населения Украины). – Центр социальных исследований «СО-ФИЯ», Октябрь 2006. – С. 3.

Зовнішня торгівля України: якою буде українська ніша на європейських ринках?

Юліан Брайчевський

This article analyzes Ukraine's entry into European markets. By comparing the export potential of Ukraine with the import needs of the European Union, it raises the question of whether Ukraine's current exports correspond to the needs of European markets. Taking into account the experience of its western neighbors (the new member states of the EU), the article argues that Ukraine's most important initiative should be to change its export strategy toward the broader international market, prioritizing the manufacturing and electronics sectors.

Зовнішня торгівля є невід'ємною складовою економіки сучасної країни. Навіть економічно самостійні держави, котрі мають незначний відсоток зовнішньоторговельного обігу в своєму валовому продукті, гостро відчувають зміни на міжнародних ринках: невелике в масштабах всієї країни збільшення чи зменшення зовнішнього попиту часто стає причиною розширення або закриття окремих підприємств, навіть впливає на цілу галузь, стимулюючи появу додаткових робочих місць і збільшуючи доходи населення, або навпаки, спричиняючи безробіття та створюючи соціальні негаразди. Зовнішня торгівля є також одним із головних вимірів економічної інтеграції між країнами. Згадаймо, що основні проблеми на шляху формування та розвитку європейських співтовариств виникали саме у сфері регулювання торгівлі – від встановлення спільних тарифів на вугілля і сталь на початку 1950-х рр. до формування Єдиного європейського ринку без кордонів та обмежень.

Коли нині мова заходить про європейську інтеграцію за участю ширшого

кола учасників, коли Європейський Союз уже нараховує 27 членів і намагається посилити співробітництво із своїми сусідами, регулювання торговельних питань лишається пріоритетним. Яке ж місце України у зовнішньоторговельних зв'язках? Наскільки оптимістичними є перспективи приєднання української економіки до одного із світових гео економічних центрів? Як будуть розвиватися торговельні стосунки між Україною та країнами Європейського Союзу є тим більше важливим, що зовнішня торгівля дає понад 60% внутрішнього валового продукту.

За п'ятнадцятирічний період незалежності зовнішньоекономічний комплекс України пройшов стадії глибокої кризи, відродження і набув окреслених ознак, які визначають сучасну спеціалізацію України на міжнародних і, в тому числі, європейських ринках. Чи можна вважати позитивну динаміку експорту реальним досягненням? Можна виділити принаймні три небезпечних тенденції. Перша – це суттєве зростання експорту при значно повільнішому зростанні об'єму внутрішнього ринку. Це

означає, що національний дохід все більше стає залежним від експортних надходжень. У разі різкого скорочення експорту українську економіку очікує серйозна криза. Друга негативна тенденція, що посилює першу небезпеку, полягає у надзвичайно вузькій спеціалізації українського експорту, переважно на металургійній продукції. Це ставить економіку країни в залежність від кон'юнктури світових ринків чорних металів. І, нарешті, третя небезпека полягає в тому, що матеріальною основою експортних виробництв є надзвичайно застаріла промислова база, сформована в 50-х рр. минулого сторіччя, яка практично не була з того часу модернізована. Таким чином, надзвичайно висока залежність української економіки від експорту взагалі доповнюється потенційною нестабільністю експортних надходжень як через зовнішні, так і через внутрішні чинники. Спробуємо простежити, як ці чинники впливають на формування торговельних зв'язків між Україною та країнами Європейського Союзу.

Торгівля України з країнами Європейського Союзу відбиває загальні ознаки її зовнішньоекономічного комплексу: більше половини всього експорту складають лише чотири товарні групи (табл. 1). Перше, що кидається у вічі, це висока частка (10% від загального експорту, із загальною сумою близько

740 млн євро у 2005 р.) нафти і нафтопродуктів. Дивний факт, враховуючи залежність України від зовнішніх поставок нафти та високий рівень енергоспоживання вітчизняними підприємствами, тієї ж таки металургійної галузі. Зрозуміло, що така ситуація пояснюється реекспортом російських енергоносіїв, що здійснюється приватними та напівприватними фірмами. Залізо і сталь складають майже третину всіх українських товарів, що надходять до Європи. Значними статтями експорту виступають металеві руди і брухт (Україна є однією з найбагатших країн світу за запасами марганцю – важливої сировини для чорної металургії), а також одяг. Інші важливі експортні товари включають зерно, деревину, електротехнічні вироби, продукцію хімічних виробництв, зокрема добрива, та необроблені рослинні олії й жири. Отже, основою зростання експортного потенціалу України є металургійна, паливна, текстильна, хімічна галузі та сільськогосподарське виробництво. Якщо залишити паливну складову як найбільш нестабільну (враховуючи її залежність від пільгових цін на російські енергоносії, що часто досягаються за рахунок тінювих схем), то український експорт до країн Європейського Союзу представлений традиційними галузями спеціалізації, притаманними нам ще з радянських часів.

Таблиця 1

Склад товарного експорту України до країн ЄС-25¹

Товари	Відсоток загального експорту	Кумулятивний відсоток
Залізо і сталь	29,06	29,06
Нафта і нафтопродукти	9,98	39,04
Металеві руди і брухт	9,20	48,24
Одяг	6,10	54,34
<i>Решта</i>	<i>45,66</i>	<i>100</i>

¹ Склад Європейського Союзу в період 2004–2007 рр.

Серед внутрішніх чинників, що визначають нестабільність експортного потенціалу України, слід наголосити не лише на зношеності матеріальних фондів, але і на залежності важкої промисловості від державних субсидій та пільгових цін на енергоносії – незважаючи на численні політичні спекуляції щодо підвищення цін на російські нафту і газ, Україна споживає їх за одними із найнижчих у світі розцінками. Більше того, враховуючи застарілі технології і високу енергоємність українських металургійних комбінатів, дешеві енергоносії є єдиною запорукою конкурентоспроможності української сталі, прокату і труб на європейському та світовому ринках. Окремо можна говорити про «престижність» української спеціалізації. У час новітніх технологій та поступового переходу до постіндустріального суспільства міжнародна спеціалізація на матеріаломістких, енергоємних, екологічно шкідливих обробних галузях не дуже пасує країні, яка ще п'ятнадцять років тому володіла надзвичайно потужним інтелектуальним та науковим потенціалом.

Але навіть якщо лишити осторонь питання престижу, вважаючи що «брудна робота» теж потрібна і хтось її має робити, і якщо Україна має усі природно-ресурсні передумови для розвитку металургії та хімії, то слід підтримувати і розвивати те, що дала нам українська земля. Існує проблема зовнішнього характеру, яка зумовлює безперспективність сучасної спеціалізації української економіки, особливо у європейському вимірі. Цією проблемою є доступ на європейські та світові ринки.

Європейський Союз має цікаву особливість. Серед головних завдань європейської економічної інтеграції було формування простору безперешкодної торгівлі і створення конкурентних умов для європейських виробників. З цієї метою Європейський Союз декларує

повну відповідність своєї торговельної політики принципам та правилам Світової організації торгівлі (СОТ), яка прагне досягти максимальної лібералізації руху товарів. Щороку Європейський Союз робить додаткові кроки для усунення бар'єрів доступу на європейські ринки відповідно до вимог СОТ. І разом з тим, Європа має стійку репутацію чи не найбільш протекціоністського інтеграційного утворення світу.

У рамках правил СОТ допускається використання антидемпінгових обмежень (обмежень проти нечесної конкуренції). Існуючі методики виявлення демпінгу орієнтуються на певний рівень цін у міжнародній практиці. Здебільшого за порогове значення береться рівень цін на товар в країнах найбільшого сприяння. Цей статус країни одержує суб'єктивно, а тому не має значення чесними чи нечесними методами виробник може досягти нижчої ціни ніж в країні максимального сприяння. Нижча ціна буде проінтерпретована як демпінг. Окрім антидемпінгових заходів Європейська комісія практикує ряд нецінових бар'єрів у вигляді технічних стандартів, вимог екологічної безпеки тощо. Таким чином, ряд товарів, хоча і не обкладаються митними тарифами, не можуть потрапити на європейські ринки.

Виникає парадоксальна ситуація. Європейський Союз робить серйозні кроки щодо лібералізації торгівлі, які справді мають результат: нині європейське інтеграційне об'єднання забезпечує понад 20% світового товарообігу. Водночас європейський ринок має усі ознаки протекціонізму. Пояснення дуже легко знайти, якщо проаналізувати галузевий вимір торговельної політики Євросоюзу. Більшість антидемпінгових обмежень стосуються чорних металів, хімічних виробів і текстилю. Обмеження технічного характеру стосуються хімічної продукції та особливо харчових продуктів. Ринок

сільського господарства є відверто закритим всупереч принципам СОТ. Разом з тим, практично відсутні відомості про антидемпінгові заходи щодо виробників комп'ютерів, автомобілів, сировини, енергоносіїв та ін. Напрошується висновок про те, що є ряд товарів, які не зустрічають перешкод на європейських ринках, і є товари доступ яких обмежується.

У випадку з Україною, як і з іншими республіками колишнього СРСР, офіційна мотивація здійснення торговельних обмежень Європейською комісією зводилася до того, що Україна не мала статусу країни з ринковою економікою, у ній практикувалися методи нечесної конкуренції, зокрема державна підтримка експортних виробництв. Теоретично, нещодавнє набуття статусу країни з ринковою економікою та подальше входження України до СОТ мали б усунути існуючі торговельні обмеження. Однак слід звернути увагу на те, що об'єктом антидемпінгових розслідувань і заборон стають не лише Україна, Росія чи Білорусь, але й члени СОТ, наприклад Китай і Республіка Корея, і навіть найбільш ринкова економіка світу – США.

Європейські дослідники ввели спеціальний термін – «чутливі галузі». Ним характеризуються виробництва, які мають важливе значення з точки зору соціальної стабільності держави, тобто такі, де будь-яка серйозна конкуренція зовні призводить до масового скорочення робочих місць або суттєвого зниження заробітних плат. Як правило, соціально небезпечними є галузі, в яких трудові ресурси відзначаються низькою «гнучкістю», тобто здатністю змінити професійну кваліфікацію для переходу в інші сфери діяльності. До «чутливих галузей» у Європі відносять, у першу чергу, сільське господарство з яким тісно пов'язана харчова промисловість, металургію, хімію і текстильну промис-

ловість. За іронією долі, перелік «чутливих галузей» майже повністю збігається з експортною спеціалізацією України. Висновок, який можна зробити із такої ситуації, доволі простий: незалежно від успіхів співробітництва з Європейським Союзом на політичному рівні, сучасна експортна спеціалізація України є вкрай несприятливою для інтеграції економіки України у Єдиний європейський ринок з об'єктивних причин, що мало залежать від України. Виникає логічне запитання: які ознаки мусять мати експортна спеціалізація країни-сусіда Європейського Союзу для успішної економічної інтеграції у це об'єднання?

Дістати відповідь можна, якщо проаналізувати товарну структуру сукупного імпорту Європейського Союзу з рештою країн світу (табл. 2). Найбільше значення для Європи має ввезення нафти і нафтопродуктів – майже 14%. Це є цілком зрозумілим, враховуючи, що Європа є одним із найбільших у світі споживачів палива при порівняно незначних запасах власних горючих копалин. Наступні три найважливіші

Таблиця 2

Склад товарного імпорту ЄС із решти країн світу

Товари	Відсоток загального експорту	Кумулятивний відсоток
Нафта і нафтопродукти	13,78	13,78
Електроніка та електротехніка	7,31	21,09
Офісні машини та устаткування	6,45	27,55
Телекомунікаційне та звукозаписуюче обладнання	5,27	32,81
Одяг	5,21	38,03
<i>Решта</i>	61,97	100

позиції європейського імпорту представлено різними видами електроніки та електротехніки: електронне обладнання, офісні машини й устаткування, звукозаписуючі та телекомунікаційні пристрої. До інших важливих товарних груп належать одяг, автомобілі та інші види транспортних засобів, медико-фармацевтичні товари, промислове устаткування тощо.

Важливою особливістю зовнішньої торгівлі європейських країн (як загалом і більшості розвинених країн світу) є висока частка внутрішньогалузевого товарного обміну, тобто ввезення і вивезення однакових або подібних товарів. З точки зору класичних теорій зовнішньої торгівлі така ситуація позбавлена сенсу, оскільки нівелюється міжнародний поділ праці на основі використання абсолютних чи відносних переваг. Проте в сучасному світі внутрішньогалузева торгівля зумовлена двома обставинами. По-перше, в країнах з потужними споживчими ринками досягається необхідна широта асортименту товарів масового споживання. По-друге, внутрішньогалузева торгівля забезпечує створення міжнародних виробничих ланцюгів, або явище міжнародної фрагментації виробництва. Його суть полягає у тому, що деталі та комплектуючі кінцевого товару (наприклад, комп'ютера, або автомобіля) можуть виготовлятися в кількох різних країнах світу, перш ніж відбувається їх остаточне складання. Цікаво, що міжнародна фрагментація виробництва не обмежується лише розміщенням філіалів однієї компанії у різних країнах світу з метою економії на робочій силі. Стандартизація насамперед у галузі електроніки та електротехніки, а також у інших видах машинобудування, дає змогу об'єднувати комплектуючі різних (іноді навіть конкуруючих) фірм в одному кінцевому виробі. Найбільш яскравим прикладом може бути ком-

п'ютерна техніка: приміром ноутбук, що продається під брендом Toshiba може містити вузли і компоненти від Hitachi, Fujitsu-Siemens та ін. Те саме стосується автомобільної промисловості та ще цілого ряду машинобудівних галузей.

Зв'язки між виробниками забезпечуються на основі субпідряду, тобто замовлення окремих товарів (здебільшого комплектуючих), або послуг із кінцевого збирання відповідно до певного стандарту, який може бути загальнопоширеним, або наданим фірмою-замовником. У деяких випадках замовник може надавати технологічну лінію, необхідну для виконання замовлення. Однак переважно використовуються місцеві ресурси найнятої компанії. Таким чином досягається ефект взаємної вигоди: в умовах гнучкої спеціалізації, притаманної постіндустріальному суспільству, коли доводиться часто змінювати асортимент продукції впродовж короткого періоду, фірма-замовник економить значні кошти на технологічній реорганізації своїх виробничих потужностей, тоді як фірма-виконавець одержує доступ до технології, а головне – гарантований вихід на зовнішні ринки (через замовлення), що, на думку дослідників із Світового банку, є практично неможливим для «молодих» компаній, особливо в країнах, що розвиваються та з перехідною економікою, за рахунок власних ресурсів.

Змальовані процеси представляють зовсім інший вимір міжнародної торгівлі, який, за рідкими винятками, позбавлений будь-яких тарифних чи нетарифних перешкод з боку урядів держав чи керівних органів міждержавних об'єднань. Вочевидь, саме цей напрям розвитку торговельних відносин є оптимальним з погляду інтеграції до європейських економічних структур, оскільки він відбиває об'єктивні потреби європейського регіону.

Наступне питання полягає в тому, наскільки реальними є перспективи трансформації економіки України для такої кардинальної зміни зовнішньоторговельної спеціалізації. Однозначну відповідь дати важко, але існує позитивний приклад західних сусідів України, східноєвропейських країн, що були членами Ради економічної взаємодопомоги, а нині вже є членами Європейського Союзу. Цим країнами вдалося радикально змінити господарські пропорції і переорієнтувати свої експортно-імпортні зв'язки як географічно, зі сходу на захід, так і за товарним наповненням. Особливо показовим прикладом для України є Словаччина. Ця країна мала найбільш подібну до України, серед східноєвропейських держав, структуру господарства та експорту. Індустріальний розвиток Словаччини (у складі Чехословаччини) відбувався за типовими принципами соціалістичного планового господарства. Пріоритет надавався розвитку видобувної промисловості, важкого машинобудування, хімічної промисловості тощо. Окрім виробництва промислових машин, хімікатів і чорних металів, Словаччина була одним із найбільших виробників зброї у Східній Європі. Із розпадом соціалістичної системи та роз'єднанням Чехословаччини словацька економіка постала перед багатьма проблемами, що є актуальними для України – спад промислового виробництва, неефективність промисловості, зростання безробіття, інфляція тощо. Нині ж Словаччина перетворилася на країну з найвищими показниками зростання серед східноєвропейських країн і має репутацію найбільш сприятливої країни для притоку інвестицій. Сучасна спеціалізація Словаччини представлена переважно автомобільною промисловістю. Країна перетворилася на потужного складальника автомобілів, переважно за ліцензіями європейських

автовиробників Opel, Volkswagen і Škoda.

Польща, Чехія, Угорщина і Словенія також досягли успіхів щодо реструктуризації своїх економік, беручи участь у міжнародних ланцюгах із виробництва не лише автомобілів, але й електроніки, офісних машин, комп'ютерів, промислового обладнання та ін. Хоча масштаб структурних змін у цих країнах був дещо меншим ніж той, якого потребує Україна чи навіть порівняно із Словаччиною, але загальний принцип був однаковий: країни проходили через системну економічну кризу, сплеск безробіття, закриття старих виробництв і організацію нових, конкурентоспроможних виробничих потужностей відповідно до вимог сучасності. На сьогодні Східна Європа досить глибоко інтегрувалася у економічні структури Європейського Союзу. Слід наголосити, що мова іде не стільки про офіційне членство, скільки про приєднання до мереж із фрагментації виробництва, організаційні центри яких розташовані в межах Європейського Союзу.

Чи може Україна пройти аналогічний шлях реформ? Теоретично – так. Адже участь у міжнародних мережах із фрагментації виробництва не передбачає необхідності створення власних унікальних технологій для забезпечення конкурентоспроможності, високих витрат для виходу на ринки (замовлення на продукцію передують власне виробництву) та ін; створення нових виробничих потужностей (якщо існує потреба) забезпечує інвестор, є широкі можливості модернізації та переорієнтації існуючих підприємств. Хоча ці галузі перебувають у стані занепаду, Україна має певні традиції в електронній та електротехнічній промисловості, досить перспективні розробки у сфері літако- та суднобудування. Головний ресурс, якого шукають зарубіжні інвестори чи потенційні

субпідрядні замовники – це дешева і кваліфікована робоча сила. Україна поки що має відносні переваги порівняно із західними сусідами за рівнем оплати праці і з азійськими країнами за рівнем кваліфікації працівників. Більше того, уже є поодинокі приклади успішного включення українських підприємств до міжнародних, зокрема і європейських виробничо-збутових мереж, зокрема збирання автомобілів європейських марок (ЗАТ Єврокар), пошиття одягу на замовлення європейських компаній (Ужгородська швейна фабрика) тощо.

Потенційно, за умови цілеспрямованої державної політики впродовж кількох років Україна могла б реорганізувати промисловий комплекс, замінивши важку промисловість на сучасні збиральні виробництва, забезпечивши тим самим належний рівень зайнятості населення та гарантовані ринки збуту, а також і прибутковість підприємств. Однак, як це не дивно, є серйозна перешкода: українське суспільство не готове до змін. На рівні колективної свідомості ні населення, ні політичні еліти не готові відмовитися від існуючих промислових традицій, незважаючи на сучасні економічні реалії. Якщо проаналізувати риторичку провідних політичних сил України за останні роки, що стає зрозуміло, що основним завданням економічного розвитку є підтримка наявної структури виробництва та експортної спеціалізації. Навіть якщо окремі політичні діячі усвідомлюють необхідність структурних змін, зрозуміло, що ініціатива, яка закликала б до радикальної зміни виробничої спеціалізації індустріальних районів Донбасу і Придніпров'я швидше за все зустрінє серйозний спротив населення й місцевих еліт.

Підсумовуючи, спробуємо відповісти на вихідне запитання: *якою ж буде ук-*

раїнська ніша на європейських ринках?

За умови збереження сучасних економічних пропорцій та зовнішньоторговельної спеціалізації України масовий вихід українських товарів на європейські ринки буде проблематичним. Вирішення суто економічних питань, швидше за все, матиме політичне забарвлення. Якщо чорні метали й надалі лишатимуться основою експортної спеціалізації, не слід тішитися думкою, що приведення України до міжнародних стандартів дасть змогу безперешкодного виходу на європейські ринки – варто лише згадати досвід стосунків Європейського Союзу та США у сфері торгівлі сталлю. Спроби зайняти нішу постачальника енергоносіїв, виступаючи посередником між Росією та країнами Європейського Союзу, є щонайменше політично ризикованими. Адже прибутковість підприємств, що займаються реекспортом нафти та її переробкою залежить від рівня цін на російські енергоносії, що визначаються не стільки за економічними принципами, скільки за політичною волею Кремля.

Тому єдиним шляхом виходу на європейські ринки, на нашу думку, є відкриття України глобальним тенденціям, докорінне переосмислення стратегії промислового розвитку держави і економічна реструктуризація, що ставить за мету включення України у міжнародні виробничо-збутові мережі у галузях транспортного машинобудування, електротехніки, електроніки та легкої промисловості. Першочерговим завданням на цьому шляху є формування суспільної свідомості щодо необхідності змін, адже без широкої підтримки населення та місцевих еліт неможливо провести країну через важкий період реструктуризації без загрози порушення соціальної стабільності в державі.

Ми вже трохи у Європі! Чи надовго?

Ярослав Пилинський

From the moment Ukraine achieved independence, discussions about whether Ukraine is a part of Europe-and if not, when it would become a part of Europe-have not abated. At the same time, a significant number of Ukrainians have already become an integral part of Europe: paving roads in Portugal, harvesting olives and oranges in Greece or Spain, working as nannies for children or care-takers for the elderly or disabled in Italy. This article addresses contemporary Ukrainian emigration and its effect on the country's development and integration into Europe.

Від моменту здобуття незалежності в Україні, навіть серед тих, хто ніколи не сумнівався у європейськості українців, не вщухають дискусії стосовно того, є ми частиною Європи чи ще ні, а якщо ні, то коли станемо. Не лише політики, але і пересічні громадяни запитують: чи будемо ми вважатися Європою, коли станемо членами НАТО? Чи треба ще чекати прийняття до Євросоюзу? А може краще будувати Європу в Україні? Цей перелік питань і сумнівів можна було б продовжувати якби не одне але, – значна частина українців вже давно у Європі і стала її невід’ємною складовою, мостячи дороги десь у Португалії, збираючи оливи та помаранчі в Греції чи Іспанії, бавлячи дітей чи доглядаючи старих або німечних в Італії тощо.

Згідно з даними, вміщеними у останньому виданні Світового банку «Міграція та грошові перекази», Україна займає почесне друге місце серед країн із середнім рівнем міграційної активності і лише за офіційними відомостями наші трудові мігранти переказали на батьківщину у 2004 р. 411 млн доларів¹. Як

стверджує А. Гайдуцький, нині за межами України перебуває приблизно 4,5 млн наших співгромадян². Дещо реалістичніші, на нашу думку, дані наводить Е. Лібанова, яка констатує «що, за різними оцінками, 2,5–3 млн чоловік у середньому протягом шести місяців працюють за кордоном»³. Так чи інакше, а вивчення міграції українців до Європи – саме там переважно знаходять собі працевлаштування наші співгромадяни – є своєчасним і необхідним. Про що, зокрема, свідчить і поява у газеті «Дзеркало тижня» (у кількох числах поспіль) статей, присвячених різним аспектам розвитку трудових ресурсів. Заради створення повної картини необхідно відзначити, що чимало громадян України працює також і в Російській Федерації, але наразі це дещо інший аспект загальної проблеми⁴.

Тим часом, на жаль, поки що ті нечисленні дослідники, які віддають собі звіт у серйозності проблеми, сходяться в одному: значна частина нашого трудового потенціалу вже зосереджена за межами держави. Хто ці люди, чому вони виїхали і як уявляють собі подальшу

перспективу свого існування, спробуємо показати на прикладі української трудової еміграції до Італії.

Протягом останніх п'ятнадцяти років в Італії сформувалася стійка емігрантська громада з України. За неофіційними даними одночасно тут перебуває близько 250 тисяч наших співгромадян. Це переважно жінки у віці від 40 до 60 років, які ведуть домашнє господарство, доглядають літніх людей переважно у великих містах. Вони умовно поділяються на кілька категорій. Наприклад ті, хто живе у родині, і по суті, постійно працює на господарів, виконуючи всі хатні роботи, і ті, що працюють в сім'ях погодинно. Перші, як правило живуть з господарями в одному будинку чи квартирі, там же і харчуються за рахунок господарів. Позитивним у цьому виді працевлаштування є те, що українські трудові мігранти не платять за проживання і харчування. Негативним, що вони мають, як правило, лише півдня для відпочинку, а також відносно нижчу оплату праці у порівнянні з тими, які працюють погодинно і мешкають окремо від працедавців, адже їхня робота обмежена виключно одним домогосподарством. Натомість погодинники можуть за тиждень охопити кілька домогосподарств і, відповідно, заробити більше грошей, але проживання, транспортні витрати та витрати на харчування це вже їх власний клопіт.

Як свідчить проведене нами у січні – березні 2007 р. пілотне опитування в Римі та Неаполі, до першого виду працевлаштування більше схильні новоприбулі заробітчани, які погано знають мову і переважно ще не мають належних документів, або жінки старшого віку, які вже не мають сил та бажання курсувати містом у пошуках додаткового євро.

Водночас, за свідченням наших респондентів, виграш погодинників у заробітку частково нівелюється їх самостійними витратами на проживання та

харчування. Проте, за таких умов, людина має більше свободи і вибору щодо розподілу свого трудового дня та визначення відпочинку.

Кількість чоловіків-заробітчани в Італії значно поступається кількості жінок. Адже на італійському ринку праці існує досить жорстка конкуренція не лише серед місцевого населення, але і серед різних іммігрантських громад. Українці нині переважно займають нішу, яка свого часу традиційно належала полякам – некваліфікована чи підсобна робота на будівництві, на ремонті квартир або будинків. Нині, коли спостерігається значний вплив польських заробітчани у країні з вищим ніж у Італії рівнем оплати праці (Великобританія, Ірландія), цю нішу поступово займають українці. Нерідко вони працюють на польського менеджера, що значно спрощує для них спілкування і розуміння, що від них вимагається, але аж ніяк не полегшує життя. На загаль заробіток чоловіків в Італії не надто перевищує заробіток жінок.

Переважна більшість українців в Італії заробляють від 700 до 1000 євро на місяць. Зароблені гроші заробітчани, за винятком тих, які перевезли до Італії членів своїх родин, відсилають на батьківщину. Причому, за даними опитування, вони користуються установами на зразок Western Union лише у випадках крайньої потреби⁵. Прості арифметичні підрахунки показують, що тільки на західному напрямку українські заробітчани переказують у країну свій дохід, який сягає майже 10% від торішнього загального ВВП⁶.

Отже, не треба бути математиком, щоб побачити, що, як мінімум, 10% наших співгромадян вже давно перебувають у Європі, і, по суті, безпосередньо залежать у своєму добробуті від заробітків представників їхніх родин у Європі. Якщо ж врахувати те, що близько 60% ВВП Україна отримує від експорту переважно

сировини та продукції первинного виробництва з металу, то ця частка зростає у декілька разів. Крім того, необхідно взяти до уваги і те, що надіслані гроші передусім витрачаються родинами заробітчани на щоденне споживання, навчання дітей, будівництво житла тощо. Таким чином, кількість залежних від праці західних заробітчани в Україні додатково зростає. Саме тому визначити вплив їх заробітків на економічну ситуацію в нашій державі вже не видається простим арифметичним завданням, яке легко вирішити, а ще простіше знехтувати.

Тож постають закономірні запитання: наскільки нинішні активні покоління налаштовані вирушати на роботу за межами нашої держави? Наскільки небезпечною для України в майбутньому може стати байдужість влади до проблеми міграції українських трудових ресурсів за кордон? Чи є ці люди потенційно «втраченим населенням»?

На підставі опитування, проведеного нещодавно у м. Львові, львівська дослідниця Л.Козак виділила чотири основні міграційні типи працездатного населення: «потенційно-активний», «реально-активний», «пасивний» та «вимушено-активний». На її думку з потенційно-активним типом себе ідентифікували особи, які наразі не прагнуть нічого змінювати, хоча потенційно визнають за можливе емігрувати (27,2%). Пасивний міграційний тип – це «зневірені» (3,9%), які досить тривалий час не можуть знайти роботи у регіоні. У мотиваційній сфері «зневірених» наявні мотиви, близькі до активних міграційних дій, однак їх реалізація потребує відповідних обставин і, насамперед, бажання. До реально-активного типу, передусім, належать особи, що мають дозвіл на працю, візу, постійну роботу тощо (14,1%). Вимушено-активний тип міграційної поведінки – притаманний населенню, яке змушене було змінити місце праці та територію проживання під

впливом звільнення, через втрати основного місця роботи, сімейні обставини тощо (17,9%). Крім того, існує ще фактично-стабільне населення, яке задоволене тим, що має (робота, місце проживання, рівень життя), і не хоче нічого міняти у своєму житті й праці (37,3%).

Відповідно до проведеного опитування, на постійне місце проживання за кордон реально прагнуть виїхати молоді особи віком 18–30 років, серед яких переважають чоловіки з технічною освітою та особи працездатного віку, що мають вчений ступінь. На довготривалі працевлаштування з метою одержання високого прибутку за кордоном налаштовані також особи 40–49 років, головню чоловічої статі. Відповідно до результатів опитування на сезонні роботи в країні далекого зарубіжжя поїхало б 10,7% чоловіків та 10,6% жінок у віці 30–39 років (18,5%). Це кваліфіковані робітники з технічною освітою та молодь з вищою та незакінченою вищою освітою. Проте за межі України мають намір емігрувати у найближчі п'ять років лише 5,9% опитаних, здебільшого жінки 18–29 років. Не мають наміру переселитися з України на постійне місце проживання 68,3% респондентів. Таким чином, можна вважати, що хоча реально готових до еміграції і відносно небагато, проте потенційно залишити Україну на тим часом, а там і назавжди готова по суті третина активних громадян.

Показовою є також географія уподобань потенційних мігрантів. Більшість опитаних громадян (55%) відповіли, що серед членів їхніх сімей, знайомих, друзів є особи, які виїхали за кордон на постійне місце проживання. З них найбільше, враховуючи історичні традиції еміграції, виїхало до США – 37,73% осіб, Італії – 15,04%, Канади – 14%, Греції – 13,72%, до Англії та Німеччини – по 6,33%, до Ізраїлю – 6,6%, Голландії – 6,07%, Польщі – 3,7%, Португалії –

3,17%, Росії – 3,43%, Франції – 0,5%, до Чехії – 0,3% осіб.

Для тимчасової трудової міграції найбільш привабливими, на думку опитаних, є Італія (63,4%), Америка (37,9%), Португалія (34,4%), Іспанія (18,3%), Канада (17,3%), Англія та Греція (по 11,9%), Ізраїль (8,7%), Польща (7,8%), найменше приваблюють населення регіону опитування Чехія (3,7%), Голландія (3,1%), Франція (2,9%) та Аргентина (0,5%).

Результати дослідження показують суттєву відмінність у зовнішніх напрямках трудових мігрантів з метою працевлаштування та з метою постійного місця проживання. До Америки виїжджають для того, щоб залишитися на завжди, а до Італії та Португалії їдуть переважно, керуючись заробітчанськими мотивами⁷.

Отже, чи зможе Україна в умовах демографічної кризи та масової міграції робочої сили найбільш працездатного віку модернізувати свою економіку і стати привабливою не лише за фактом народження, але і за рівнем життя для своїх власних співгромадян? Питання, на яке матимемо відповідь уже в недалекому майбутньому. Адже не секрет, що за винятком Києва і Одеси, в інших містах держави вже намітилося, а подекуди і стало відчутним скорочення населення. В умовах зростаючої депопуляції деяким з наших регіонів буде важко витримувати конкурентну боротьбу за населення не лише із близьким чи далеким зарубіжжям, але із іншими регіонами України. На відміну від сусідньої Росії територія України достатньо осяжна, її можна проїхати з краю в край за одну добу, тому транспортна проблема не може бути стримуючим фактором. До речі, зі Львова до Риму їхати майже стільки ж, скільки й до Луганська. Депопуляція неминуче призведе до того, що не лише у селах і невеличких містечках квартири чи будинки будуть стояти

порожніми, тобто з'явиться надлишок житлового фонду, який уже спостерігається у деяких невеликих містах Донбасу чи на Дніпропетровщині. Для того, щоб ці населені пункти не пішли у небуття, міська влада повинна вже зараз починати всіляко зваблювати громадян інших регіонів безплатним чи пільговим житлом, субсидіями на переїзд, вигідним працевлаштуванням, безкоштовним перенавчанням чи підвищенням кваліфікації, а також загальним підвищенням благоустрою та безпеки міського середовища. Паралельно неминуче має розпочатися і підвищення рівня оплати праці. Тільки тоді нам вдасться не лише повернути «тимчасово позичений» робочий потенціал із-за кордону, але і примножити його за рахунок зовнішньої міграції. За таких умов до країни неминуче почнуть прибувати іммігранти з інших країн, за яких також розпочнеться конкурентна боротьба. Коли це станеться, нам усім доведеться повною мірою освоювати навички співжиття з представниками інших культур та звичаїв і тому краще починати готуватися до цього заздалегідь, продумавши наперед, яку модель імміграційної політики має вибудувувати українська держава.

А тим часом наше нинішнє законодавство, попри «європейську» риторику можновладців, відверто антиєвропейське. Воно, зокрема, зрівнює іммігрантів наприклад з Китаю чи Бангладеш з потенційними мігрантами зі Швеції чи Греції. Для того, щоб європейцю працевлаштуватися в Україні, потрібно пройти надзвичайно важкий, можливо найважчий у Європі, бюрократичний шлях. Такі суворі вимоги нічим не обґрунтовані, адже важко собі уявити французів чи англійців, які торгують секонд-хендом де-небудь у Пирятині на гуртовому базарі, чи голландців, що нелегально працюють на будівництві чорноробами у Києві чи Донецьку. Не

змінивши законодавство у цій частині, наша держава не допускає європейських фахівців високої кваліфікації у сфері менеджменту, інженерів, банківських службовців тощо, які багато могли б зробити для модернізації нашого повсякденного життя та його європеїзації.

Крім того, проблема міграції з України має ще один видимий, але навряд чи усвідомлюваний нині суспільством аспект. Не треба бути фахівцем, щоб зрозуміти – з країни виїздять висококваліфіковані кадри і просто кваліфіковані працівники, яких при нинішній деградації системи освіти в державі просто нікому замінити. Чомусь ніхто не задумується, що в країні немає безмежного ресурсу електриків, атомників, інженерів, токарів, слюсарів, агрономів, лікарів, дантистів тощо, і на місце кожного вибулого чи то з природних причин, чи то через еміграцію, як правило, приходять гірші і менш кваліфіковані. Техногенні аварії, що відбуваються в Україні останнім часом, стаються передусім через некомпетентність управлінських кадрів. І не має значення, що це – легковажна заміна фільтрів на діючому

сірчаному виробництві, яку провадять з порушенням всіх можливих нормативів і правил, обв'язування поліетиленовими пакетами датчиків вмісту метану на шахтах, чи небажання провадити реконструкцію зношених трубопроводів, ліній електропередач чи залізничних стрілок.

У сучасній науковій літературі є таке поняття «держави на південь від Сахари»⁸. Це поняття не лише географічне, нині воно радше політологічне та економічне. Його застосовують для означення держав, які після здобуття незалежності не лише не спромоглися модернізуватися і підвищити життєвий рівень свого населення, а навпаки розгубили навіть сумнівно хороше, що залишили їм у спадок колонізатори. Це держави, які мають вкрай корумповану бюрократію, здатну лише привласнювати міжнародну фінансову допомогу та обкладати надмірними податками власний народ. Хочеться, щоб Україну ніколи не зарахували до гурту таких країн, бо інакше наші діти і далі сперечатимуться з приводу того, чи скоро ми потрапимо у Європу, забувши, що географічний центр материка знаходиться на нашій території.

Література

¹ Migration and Remittances. Eastern Europe and Former Soviet Union. Ed. by Ali Mansoor, Bryce Quillin. – P. 125.

² Гайдучуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність. «Дзеркало тижня». – № 644. – С. 8.

³ Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? «Дзеркало тижня». – № 645–646. – С. 10.

⁴ Нужны ли иммигранты российскому обществу? / Под ред. В.И.Мукомеля и Э.А.Паина. – Москва, 2006. – С. 24

⁵ Докладніше про умови перебування інших категорій українських заробітчан в Італії див.: Кривульченко О.А. Проблеми нелегальних іммігрантів – громадян України в Італії: умови праці та соціальне становище. Вісник Дипломатичної академії Ук-

раїни. 2004. – Вип. 10. – Частина 1. – С. 277–285.

⁶ Согласно данным Госкомстата, в 2006 году, объем ВВП в фактических ценах в прошлом году достиг 535,86 млрд. грн. <http://news.liga.net/news/N0715670.html>

⁷ Див докладніше: Козак Л.В. Причини та наслідки трудових міграцій населення у соціологічному вимірі (на прикладі Львівського регіону) // Матеріали IV Всеукраїнської конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні» 21 травня, 2004. – М. Київ. Соціологічна асоціація України. Дані опитування широко цитуються зі згоди автора.

⁸ Див. докладніше: Francis Fukuyama. State-Building. Governance and World Order in the 21st Century. Cornell University Press. 2004.

III. Історичні передумови формування українських ідентичностей

Нарис з історії формування української правосвідомості

Андрій Артеменко

This article appraises the status of Ukrainian «consciousness» or «identity» in state formations that were being established on Ukrainian territory. The author identifies marginal social groups, such as the Cossack movement, as representatives of the national interests of Ukrainians, and argues that the formation of the Ukrainian state is a product of the activities of these groups. «Legal consciousness» is defined as the process of conceptualizing the notion of «entitlement». The notion of «liberty» is investigated as a key element in defining the specificity of Ukrainian legal consciousness.

Пошук вітчизняними інтелектуалами шляхів інтеграції України з країнами Євросоюзу змусив звернутися до обґрунтування тези про спільну історичну долю нашої вітчизни з її західними сусідами. Довести генетичний зв'язок європейської та української державної, правової чи культурної традицій – мета багатьох досліджень останніх десяти – п'ятнадцяти років. Безумовно, це можна пояснити подоланням постімперських комплексів, бажанням переоцінити історичну спадщину, позбутися стереотипів. Активні пошуки української ідентичності привели до появи цікавих наукових досліджень в різних галузях гуманітарних знань.

Усвідомлення державної самостійності потребувало історичного вкорінення ідеї незалежності України, проте

з'ясування власної історичної і державницької ролі відбувається шляхом пошуку західного виміру і нашого минулого, і майбутнього. Гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!» набуло осучаснення у вигляді: «Йдемо в Європу». Але, якщо в першій редакції воно стало закликком до розвитку власної культурної самобутності, то в другій лише відмежування від «Москви» через пошук української європейськості.

Заглиблюючись в пошуки європейського коріння національної історії, прихильники протиставлення Росії і Європи використовують тезу про розбіжність західного і азійського типів правової і політичної ментальності, державності. Російський історичний досвід інтерпретується, як антитеза європейського шляху. Складається враження про несприйняття європейською спільнотою Росії і

природне історичне розмежування Східної і Західної Європи. В такому вигляді доля України розглядається як фатальне, насильницьке вихоплення українських земель з лона європейської культурно-історичної гармонії.

Така позиція дослідників залишає без належної оцінки той факт, що Російська імперія з початку її існування і до загибелі сприймалась світом як європейська держава, органічна частина політичного життя континенту і впливовий чинник у всіх історичних процесах. Взагалі, коли мова йде про історію XIX – початку XX ст., цей період скоріше можна охарактеризувати як період поліетнічних імперій, на фоні яких розгорталось національне пробудження Центральної і Східної Європи.

Навіть виважене ставлення дослідників до оцінки «східного і західного ухилу» вітчизняної історії закінчується обґрунтуванням тези про пошук шляху в Європу. Саме так в статті Р. Шпорлюка «Формування сучасної України: західний вимір»¹ виглядає генеза наших політичних, державницьких, правових, культурних традицій. На думку дослідника, українці шукали спосіб набуття європейськості або через «петербурзьке вікно», або через «віденський варіант». До речі, в такому варіанті пошуків західного мотиву вітчизняної ідентичності цікавою альтернативою «російської теми» в історії України з'явилась «німецька».

Було б помилкою говорити про ізолюваність історичних процесів в Україні від загальноєвропейських, але й оцінка їх тільки через польську, російську, австрійську чи німецьку «теми», заради переконання в своїй європейськості, також не припустима. В такому разі ми хочемо оцінити власну історичну спадщину через «чуже» сприйняття власної ролі в процесах, де Україна лише географічне поняття, простір реалізації чужих потреб і задоволення амбіцій. Такий підхід спрямовано на культивування «постколоніальних комплексів» національної неповноцінності.

Англійський дослідник Ф. Зонабанд наголошував на тому, що будь-яка група набуває власної ідентичності через історію, яку вона не ділить ні з ким². У випадку з Україною неподіленої ні з ким історії достатньо для набуття власної ідентичності, але для цього треба зробити певний гносеологічний поворот.

По-перше, українство в усі часи і у всіх державно-політичних утвореннях, до яких воно потрапляло, займало маргінальні позиції. Чи то православний шляхтич для католицької Речі Посполитої, чи то козацька старшина у Російській імперії, так само як депутат думи і рейхстагу від українських партій – вони сприймалися «не зовсім своїми». Підтвердження цієї тези багаторазів зустрічається в історичних джерелах, але показовим є випадок «рангового конфлікту» в Малоросійській колегії 1740 р., який описано в «Історії Русів». Його суть в тому, що тимчасовий заступник Румянцева генерал Леонов намагався «изыскать первенство между членами Коллежскими, кто из них больший и старший». Леонов виходив з того, що російські чиновники мають перевагу і за рангом вищі, бо вони імператорські, а українські члени колегії «все еще что-то иное, нежели императорские»³. Треба нагадати, що за указом 1734 р. 8 членів колегії однаковою мірою представляли місцеву і імператорську владу по чотири від кожної зі сторін і Сенат окремим указом 1740 р. «повелел чинам оным иметь равенство по прежнему».

Маргінальний статус свідчив не тільки про «колоніальне несприйняття» українства зовнішнім середовищем, але й про наявність стійкої самооцінки, цінного для українства бажаного соціально-

політичного статусу, а також усвідомлення власної самотності.

По-друге, як і будь-яке маргінальне середовище, українство займало досить активну позицію в будь-якій системі панівної держави. Саме це стало основою історичного міфу про втрату вітчизняної політичної еліти в різні періоди. Але активність українців, які інтегрувались в неукраїнську систему державної влади, була настільки високою, що вони ставали схожими на «окупантів» чужої держави, не тільки старанно виконуючи її вимоги, а й змінюючи іншу державу на власний розсуд. Згадаймо окатоличених українських князів Вишневецьких, які вели свій рід від Рюриковичів, але в історію XVII ст. увійшли як *польські* кати українського народу. XVIII ст.: Феофан Прокопович анафемствував Мазепу і став одним з авторів «Духовного регламенту», за яким було скасовано патріаршество в Росії; Кирило Розумовський – козачок, який став фельдмаршалом і президентом Академії наук, гетьманом, повернувши інститут гетьманства в Україну, і чимало вплинув на імперську політику.

Аналогічних випадків достатньо і в новітній історії. Не треба забувати про українців, які у 1950 – 80-х роках очолювали Радянський Союз і доклали своїх зусиль і до організації «хрущовської відлиги», і «брежневського застою». Тому, з огляду на вплив українців на «метрополію», постає питання: хто кого використовував?

По-третє, українство завжди розглядалося на фоні іншої культурно-історичної структури, тим самим втрачаючи історичну самотність. Вітчизняна традиція ідентичності базується на зовнішнім погляді на Україну, на оцінках близьких чи дальніх сусідів. Безумовно, культурно-історичне середовище Європи достатньо щільне, а історія нашого народу не протікала у вакуумі, але за

розглядом «тем» інших держав відбулося усунення «теми» унікальності нашої власної історії. Власна національна спадщина перетворилась на медіатор різних культур і традицій, а Україна на «тегга ad marginem».

Таким чином, необхідно звернутися до ідеї наповнення тези про «українство як маргінальність» позитивним змістом, якщо подолання самого цього кліше поки що не сприймається науковою спільнотою.

Починаючи з XIII ст., в Україні існували паралельні світи держави і стихійних об'єднань на зразок громад періоду монгольської навали, які не визнавали ні влади князя, ні влади татар, пізніше – церковних братств, «козацької республіки». Кожне з них є «антиподом» офіційно існуючої державної структури, не інтегрованим, асинхронним соціально-культурним явищем, тим самим історичним спадком, який Україна ні з ким не поділяє. В такому протиставленні себе офіційним державним структурам формується правосвідомість українця.

Необхідно зазначити, що виразником національних інтересів українців у всі часи був соціальний прошарок з «сумнівним» політичним і правовим статусом. Найяскравіше це видно на прикладі козацтва. Якщо позбутися ідеалізованого образу козацтва, створеного в українознавчій літературі XIX ст., то перед нами постане асоціальна спільнота, котру часто вважали поза законом. Польський сейм 1593 р. проголосив козаків ворогами держави і наказав «нищити козаків як ворогів». У 1596 королівська баніція позбавила козацтво всіх державних прав. У 1601 р. баніцію було скасовано лише для тих козаків, які були на королівській службі проти шведів, тобто брали участь у поході на Ліфляндію. До Хотинської війни і домовленостей Сагайдачного з Сигізмундом III

про права козацтва, які так і не були виконані в повному обсязі, соціальний статус козацтва був доволі аморфним. Його права і привілеї оформились у «Статтях для заспокоєння руського народу» 1633 р. та «Ординації Запорозького реєстрового війська» 1638 р. Останній документ взагалі позбавляв козацтво особливого соціального-правового статусу і перетворював його на «сільський простолод».

Оформлення української державності в XVII ст. відбулося саме завдяки активності цього соціального прошарку, який дав приклад і соціального вчинку, і вибудував певну систему соціального ладу з власним механізмом реалізації принципів справедливості. Тому без перебільшення можна стверджувати, що це маргінальне соціально-політичне середовище вплинуло на формування правосвідомості українського народу.

Правосвідомість – це не лише частина загального комплексу ментального середовища, яке формується і змінюється під впливом історичних обставин. Це сфера формування уявлення про *належне*, тобто своєрідного теоретичного каркасу, завдяки якому відбувається оцінка соціальної дійсності та формування певної моделі соціальної і правової поведінки.

Правосвідомість українського народу сформувалася під впливом ідеї «втечі від держави». Специфіка українства може бути визначена як «життя на межі» держави і «дикого поля», влади закону і «вольності», розміреного життя і непередбачуваності. Українці мають історичний досвід «життя на узбіччі державності» і свідомого протистояння традиційним державним інститутам. Саме цей досвід склав основу самобутності вітчизняної державницької і правової традиції, і привів до виникнення Гетьманщини, Запорожжя і Слобожанщини.

Колонізуючи території, українські переселенці тікали від традиційної сучасної їм держави, будуючи власну модель організації спільноти. Ці утворення породили безліч незручностей для країн, протекторат яких розповсюджувався на освоєні колоністами території. Але масштабність цих спільнот змусила три потужні сусідні держави терпіти це явище протягом століть. Навіть у другій половині XVIII ст., подорожуючи дніпровськими степами, генерал Мельгунов у своєму рапорті Катерині II свідчив: «Нашел в оной стороне таких людей, которые никакому правительству не принадлежат, и суть они тоже, что Американцы, но к военной службе признаются гожими и охочими»⁴

Міграції населення в українських землях в XVII ст. є своєрідним індикатором реалізації ідеї «втечі від держави». Активізація міграційних процесів, чи, просто кажучи, втеч, простежується на підставі актових книг українських воєводств. Так, в земських книгах Руського і Белзького воєводств з 1600 по 1639 рік виявлено 9794 сімей-мігрантів. З них 989 родин проходять за визначенням «невідомо, де»⁵. Тобто, десята частина «мігрантів» не просто змінила підлеглість магнату чи подалася до міст, а зникла. Така ж пропорція спостерігається в Подільському воєводстві, де за цей же час змінили своє перебування 8727 сімей і 10% з них не зареєстровані в інших воєводствах чи містах. До цієї маси народу необхідно додати значну кількість селян, які жили «в уходах».

Втеча як форма соціального протесту населення Речі Посполитої і Росії добре досліджена в українській історіографії, але інтерпретація цієї соціальної дії потребує доповнення. Цей час можна охарактеризувати як момент виникнення негативного образу держави, який сприйняла більшість населен-

ня України, про що свідчить розмах підтримки козацьких повстань посполитими і православною шляхтою. Прикордонні воєводства на початку XVII ст. відчувають потужний вплив «людей з Дикого поля», які чинять суд за власною думкою, не коряться законам і постановам місцевих судів і королівській владі. Дике поле чинить свавілля в державі – головна тема помісних сеймиків XVII ст. І це свавілля стало прикладом соціальної поведінки для більшості.

В інструкції шляхти київського воєводства послам на сейм 1604 р. говориться: «Козацьке свавілля, яке принесло стільки лиха нашому воєводству, знову настільки підноситься вгору зі своїм гультяйством, що виникає побоювання, як би не стали гірші речі за попередні»⁶. Майже щорічно вальні сейми в своїх конституціях говорять про зростання козацької сваволі. З цього приводу показовим є пункт 15 конституції вального сейму 1609 р. : «Козаки чинять велике безправ'я і сваволю, не лише не визнаючи владу наших старост і своїх панів, але... утискають наші міста й міщан, перешкоджають владі урядників, ...чинять безкарно, не підлягають урядовим судам... Нарешті, всупереч нашій волі і без нашого відома... вони збирають великі ватаги, наїжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами... Нехай повернуть до рук наших старост їх владу і майно»⁷.

Держава потребує фіксованої залежності між територією і спільнотою. «Втеча від держави» переростає в активну форму соціальної дії. Необхідно звернути увагу не тільки на згадку сеймових постанов про непокору судам, а й на скарги щодо існування власних судів «степових гультяїв», якими вони судять в коронних землях.

Саме цей період в історії мав найбільший вплив на формування правосвідомості українського народу. Маргінальне соціальне середовище протиставило себе легітимній владі і державним законам. Право як система норм, закріплених державою, сприймається цим середовищем як утиск з боку держави, суворості і несправедлива регламентація всіх сторін життя, тому альтернативне поняття, яке використовується «свавільниками» – вольність. Доречно припустити, що саме в таких смислових відтінках закріпилось поняття «вольність» в угодах з поляками і росіянами, коли покозачений люд забажав визнання власного бачення соціальної і правової справедливості. Так у правових актах XVII ст., які визначають статус України в складі Росії, зафіксована правова формула «права і вольності».

Зовнішня смислова подібність цих слів оманлива, оскільки «право» розумілось як система державної регламентації, а «вольність» – як свобода людини від будь-якого обмеження з боку держави.

Таким чином, втечі в Дике поле, народна колонізація Степу та майже столітній безперервний стан війни у XVII ст. на теренах України породили нестандартне уявлення про роль і значення права. З цими особливостями історичного розвитку нашої держави пов'язано і те, що ключовим поняттям правосвідомості для значної частини українців стало не «право», а «вольність».

Як не прикро, але на цю особливість української правосвідомості ще жодного разу не звернули увагу автори словникових видань. Ні в енциклопедичному словнику «Історико-політичні уроки української державності», який видано Інститутом держави і права ім. В.М. Корецького, ні в довіднику О.М. Мироненка, Ю.І. Римаренка та І.Б. Усиченка

«Українське державотворення» ми не знаходимо тлумачення терміну «вольність». У крайньому разі його існування пояснюють впливом польської правової системи, де цей термін визначає певні привілеї шляхти, цехових міщан та духовенства (*М.С. Грушевський*).

За Словником української мови, «вольність» – привілеї, пільги⁸. Згідно з цим визначенням, пояснимо назву жалуваної грамоти Олексія Михайловича «Гетьману і війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей». Можна припустити, що мова йде про привілеї обирати старшину, чинити власний суд і т. ін. Так, це справді є привілеєм у словниковому значенні, але звернімо увагу на те, як текст грамоти пояснює цю «вольність»: «Права вольности войсковые, как издавна бывали при великих князях русских и при королях польских, что служивали и вольности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те войсковые суды никто не вступался».

Порівняння оцінки сеймами дій козаків з формулою жалуваної грамоти змушують нас розуміти термін «вольність», який використовується в Березневих статтях, в значенні українського слова «вільгота», тобто свобода в дотриманні законів, правил, норм поведінки⁹, чи російського «вольность» у визначенні В.Даля: «Состояние вольного, во всех значениях свобода, независимость, произвол, своя воля»¹⁰.

З огляду на це можна стверджувати, що в Березневих статтях термін «вольність» використовується в значенні невтручання державної влади в дії козацької громади, не обмеження її волі у вирішенні внутрішніх проблем, припиняти те, що конституції сеймів визначали як свавілля.

Правосвідомість українського народу формувалась під впливом дихотомії права і вольності. Держава як інституція, яка обмежує вольність, сприймалася як

негативна сила. Протистояння їй – збереження вольності.

Необхідно відмітити і той факт, що в жодному з юридичних документів XVII ст., які визначають особливий політичний і правовий стан України, не згадується термін «держава» по відношенню до неї. І в документах цього періоду і навіть в I–III Універсалах Центральної Ради говориться про «Українські Землі». Держава навіть у свідомості «просвічених» українців початку XX ст. залишається синонімом утисків, тому вони не надто охоче переходять на застосування цього терміна в своїх програмних заявах. Їх цікавить автономія як визначений простір невтручання у національні справи.

Можливо, саме цей спадок вітчизняної політико-правової думки у вигляді поняття «вольність» вирізняв українську частку політико-правових доктрин імперій, до яких потрапили українські землі. Навіть ідеї автономістів в I, II, III та IV думках, які висловлювались на сторінках «Українського вісника», розвивались у руслі правової парадигми сформованої поняттям «вольність». Як приклад можна навести декларацію Товариства українських поступовців, надруковану в грудні 1916 р. під назвою «Наша позиція»: «Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного державного устрою тих держав, з якими нас поєднала історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних і рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимось за демократичну автономію України, гарантовану також федерацією вільних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно»¹¹.

Фактично в цій декларації бачимо ту саму парадигму, що вирізняє українську правосвідомість XVII ст.: держава – джерело гноблення і поневолення, а визначення сфери невтручання держави в справи національної спільноти – політична мета.

Гідним особливої уваги є і той факт, що навіть після проголошення власної державності Центральна Рада прийняла Конституцію УНР під назвою «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», де в першій статті зазначалось: «Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони *вольностей* (курсив автора), культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є суверенною, самостійною і не від кого незалежною». Треба наголосити на тому, що в цьому реченні термін «вольність» зовсім не вжито у значенні «привілей, пільга», оскільки в УНР було проголошено рівність усіх громадян. Тобто власну державність в XX ст. український уряд сприймає подібно до духу другої жалуваної грамоти Березневих статей як оборону вольностей, закріплюючи в статті шостій таке: «УНР надає своїм землям волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації»¹². Тим самим укладачі Статуту намагалися відгородитися від образу держави як монстра, який поглинає свободу громадянина.

Правосвідомість як система уявлень про Справедливість, про методи і форми її реалізації впливає на розвиток ідеї державності. У даному разі перед нами постає зразок впливу уявлень про Належне на формування правової норми, рідкий випадок, коли специфічне українське бачення принципів стосунків громадянина і держави зафіксовано в правовому акті.

Безумовно, можна відшукати в тексті «Статуту про державний устрій, права і

вольності УНР» впливи ліберальної, демократичної чи комуністичної ідеї. Поле інтерпретації не знає обмежень, але знову-таки ми повертаємось до спроб віднайти чиїсь «теми» у нашій національній спадщині. Через те, що ми так стаємо зрозумілішими зовнішньому світу, ми погоджуємось сказати, що ідею уникнення примусу з боку держави у вітчизняну політико-правову традицію привніс В. Гумбольдт¹³, а термін «вольність» – ми запозичили з польської юридичної термінології.

Ідея втечі від держави, життя без державно-правової регламентації – саме це створило основу для розвитку правосвідомості українців. Фактично, вітчизняний історичний досвід є своєрідним прикладом практичного впровадження «радикального лібералізму». Протиставлення держави суспільству на українських теренах простежується не на рівні соціальної теорії, а на рівні практики і ментальних настанов. Вольність, про яку говорять українські автори минулого, яку обстоювали різні верстви населення у XVII–XVIII ст., діячі XIX ст. і національні лідери XX є поняттям, яке визначає принципи існування суспільства, в якому до мінімуму зведено примус людини державою, ознаку ладу, який приносить матеріальну користь окремому члену суспільства. Вольність – це головне обмеження рівня державницького всесилля над людиною, яке породжується правосвідомістю свобідної, самодостатньої особи.

Дослідження етнонаціональної особливості правосвідомості українського народу чомусь зовсім не торкаються теми «втечі від держави», хоча саме в ній знаходимо ту бажану унікальність, на яку націлено будь-яке історичне дослідження. Опрацювання цієї теми є перспективним і плідним, оскільки дає змогу зрозуміти ті прояви держави, чи держав-

ності, які викликають незадоволення у пересічного українця. Можливо, настав час методологічну підставу історико-правових досліджень застосувати принцип, який вміщено у вислові Лао-цзи: «Для того щоб знати, куди ти йдеш, треба розуміти, від чого ти тікаєш».

Правосвідомість українців склалась як синтез крайніх правових цінностей, і це визначило політичну поведінку народу в часи соціально-політичних трансформацій. Фактично правосвідомість може бути розглянута як фактор визначення історичного вибору, своєрідна система уподобань. Україна залишається маргінальною країною, якщо маємо намір оцінювати себе за системою «тем» інших держав. Державність і право як центральний стрижень європейської цивілізації набуває виняткового значення ще за часів Римської імперії, коли «окраїни» намагалися ствердитись через

причетність до сильного центру. Втрата національної унікальності компенсувалася римським громадянством і військовим покровительством імперії. Ідея приналежності до держави є головним елементом ментального конструкту європейця. Якщо намагались прив'язати Україну до певного центру, то вона справді залишається «окраїною». Водночас не слід забувати, що для вітчизняного менталітету правосвідомість ніколи не займала провідне місце в системі світогляду. Можна сказати, що ідеї держави і права самі опинились в якості світоглядної «маргіналії». Для українця більш зрозумілими і значущими були цінності моральні, релігійні і навіть естетичні. Тому можна вважати, що українська маргінальність не ознака узбіччя, а спосіб позиціювання себе в світі: не через «Рацію» і «Свободу», а через «Серце» і «Вольність».

Література і примітки

¹ Шпорлюк Р. Формирование современной Украины: западное измерение // Перекрестки. – 2006. – № 1–2. – С. 5–37.

² Zonabend F. The Enduring Memoiry. – Cambridge, 1984. – P. 203

³ Конисский Г. История Русов. (Репринтное воспроизведение издания 1846 года). – К.: Дзвін, 1991. – С. 242

⁴ Конисский Г. История Русов. – С. 252.

⁵ Крикун Н.Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення в Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5. – С. 49–57; Селянський рух на Україні 1596–1647 рр. (Збірник документів і матеріалів) – К.: Наукова думка, 1993. – С. 13.

⁶ Селянський рух на Україні 1596–1647 років (Збірник документів і матеріалів) – С. 348.

⁷ Селянський рух на Україні 1596–1647 років (Збірник документів і матеріалів) – С. 349.

⁸ Словник української мови в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 736.

⁹ Словник української мови в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 673.

¹⁰ Даль В. Словарь русского языка. – М., Русский язык, 1989. – С. 240.

¹¹ Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. – К.: Либідь, 1993. – С. 72.

¹² Яневський Д.Б. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. – К.: 1991. – С. 46.

¹³ До такої думки схиляється в своїй статті дослідник М.Г. Чорний (див. Чорний М.Г. Соціально-правовий зміст просвітництва в системі позитивної держави: ідеї континентального лібералізму в українській громадсько-політичній думці XIX ст. // Актуальні проблеми політики. – Одеса: Юридична література, 2005. – Вип. 23 – С. 146–207).

Станіслав Оріховський в контексті європейської культури

Ольга Лефтерова

This article examines the writings of Stanislav Orikhovskiy and his legacy. A great deal of the work currently being done in the cultural sphere and in society is directed at creating a universal culture by integrating various national cultures. In light of this, continued research on the development of these individual cultures becomes important, as does the protection of their spiritual and moral values. The medieval period of Ukrainian literature and the influence of the Renaissance on Ukrainian culture are hotly debated topics in academic circles. A subfield of this understudied subject is the study of contacts between Ukrainian and European literature during the Renaissance. Orikhovskiy's body of work – much of it written in Latin – is an excellent example of this type of cultural contact between Europe and Ukraine.

У наш час, коли все частіше в культурній і соціальній діяльності людини набуває поширення тенденція, спрямована на створення на європейському ґрунті загальнолюдської культури на основі інтеграції національних культур, стає актуальним дослідження розвитку цих культур, збереження духовних та моральних цінностей.

Вивчення періоду середньовіччя в історії української літератури і впливу доби Відродження на її розвиток ще й сьогодні викликає гарячі дискусії у наукових колах. До такої проблеми, яка досі залишається недостатньо дослідженою, належить проблема взаємозв'язків української літератури з європейською доби Відродження. Уся складність полягає в тому, що макроструктура ренесансних літератур, система їх жанрів істотно відрізняється від сучасності. В добу Відродження відбулося формування структури новочасних європейських

літературних жанрів, і наше уявлення про літературу цієї доби базується здебільшого на зразках жанрів, які окреслилися вже під кінець Відродження. У зв'язку з цим східнослов'янська ренесансна література сприймається як неповна порівняно з творами західноєвропейського Відродження¹. Не враховується той факт, що нерівномірність історичного розвитку зумовила певні диспропорції та невідповідності у визначенні меж розвитку літературних явищ, що чітко простежується при діахронічному зіставленні ренесансних літератур Заходу та Сходу. Така невідповідність зумовлює певну відносність хронологічних меж і необхідність більш диференційованого підходу до періодизації літератури². Тому й історію української літератури не варто б було досліджувати лише за загальноприйнятою періодизацією, оскільки одна й та ж сама позначка на шкалі історичної вертикалі може означати для різних

регіонів різну історичну якість, різний рівень розвитку³. В Україні ідеї ренесансного гуманізму поширювалися в XVI–XVII ст. на відміну від країн Західної Європи, де література європейського Відродження на той час вже набула широко розвитку.

Порівняння тотожних тенденцій, за якими відбувається розвиток національних літератур, наголошує О. Пахльовська повинно здійснюватися з огляду на історичний час та на специфіку конкретної національної традиції, що дає можливість детальніше вивчати напрями розвитку національної літератури. Зв'язки української літератури з літературою Відродження мають свою специфіку і складність, що зумовлюється різними умовами формування західноєвропейської і східнослов'янської культури.

Питання зв'язків української літератури з літературою часів Відродження та Реформації давно цікавить вчених. Досить відомі праці М.Ф. Сумцова, І.М. Голенищева-Кутузова, велику вагіть мають роботи Д.С. Наливайка та ін., присвячені аналізу взаємозв'язків української літератури з літературою Західної Європи в епоху Відродження. Вагомим внеском у розробку цієї проблеми є також праці Г.А. Нудьги, та О. Пахльовської, В.Д. Литвинова та О. Циганок. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених цій проблематиці, ще й досі деякі вчені Європи, зокрема польські, вважають, що епоха Відродження обійшла слов'янський світ і не мала достатнього впливу на його розвиток.

Певні заперечення в цьому контексті може викликати думка відомого українського вченого О.Д. Чижевського, який писав, що якщо й існує в українській літературі XVI зв'язок з Відродженням та Реформацією, то цей зв'язок слабкий і далеко не загальний, він виявляється у

засвоєнні лиш окремих елементів літературної поетики Ренесансу⁴. На думку вченого, це було зумовлено тим, що ознайомлення з літературою Відродження – це ознайомлення з античною латинською літературою, яке ускладнювалося читанням античних текстів, що було практично не доступно «руському» населенню Речі Посполитої. У зв'язку з цим слід зазначити, що Карпелос ще в XIX ст. писав, що Україна раніше, ніж Північна Русь вступала у зв'язки з європейською культурою, що Ренесанс і Реформація не пройшла для неї безслідно.

На певному етапі розвитку у зв'язку з географічним положенням та особливими історичними умовами Україна стала своєрідною сполучною ланкою щодо культурних традицій між Західною Європою та Сходом і за своїм культурним рівнем була набагато ближче до Європи, ніж Росія. «Українські музи, – пише Голенищев-Кутузов, – першими із руських муз ступили на схили Парнасу». І далі – «Епоху російського Перевідродження неможливо охопити й зрозуміти, не вивчивши попередньо український гуманізм. Західна Русь була осередком, трансформатором, передавачем західної літератури впродовж тривалого часу: вона була також і лабораторією російського вірша»⁵.

Внаслідок феодальної роздробленості і татарської навали більша частина Київської Русі протягом XIII–XV ст. стала здобиччю литовських князів. У XIV ст. Галичина, Західна Волинь та Західне Поділля поневолює шляхетська Польща. Захопивши багато руських земель, Польсько-Литовська держава стає дедалі могутнішою. В той самий час Річ Посполита, залишаючись типовою середньовічною феодальною державою, складалася з окремих областей, що були слабо пов'язані між собою як в політичному, так і в економічному відношенні, з поодинокими містами і незначним

міським населенням. Звичайно, що літературною мовою цього часу як в країнах Західної Європи, так і Східної залишалась латина. Становлення української літературної мови ще тільки починалося. Проникненню латинської мови на територію України та Білорусії в значній мірі сприяло й те, що ця мова, за визначенням ортодоксального середньовічного вчення, належала до трьох священних мов, які мали надзвичайно високий авторитет у країнах Західної та Центральної Європи. На територію Польсько-Литовської держави, куди входили й українські землі, латина проникла передусім як мова католицької церкви. Нею користувалися також в канцеляріях князів та королів. Водночас, латина проникла на українсько-білоруські землі шляхом імпорту латиномовної літератури. Необхідність у такій літературі була викликана тим, що латинська мова, викладалась у католицьких школах, які відкривалися при костьолах. Після прийняття Кревської унії у 1385 р. та одруження з польською королевою Ядвігою у 1386, Ягайло прийняв католицтво і видав указ, згідно з яким феодали, що прийняли католицтво одержали додаткові права й привілеї. Широкий розмах друкарства у Європі привів до збільшення кількості латиномовних книг також на західноукраїнських та білоруських землях. Студенти, купці та ремісники, феодали, що подорожували, привозили латинські книжки з-за кордону. З часом вони вже домінували у бібліотеках Радзівілів, Олельковичів, Ходкевичів. Велике зібрання латинських книг мав Франциск Скорина. Відомо, що, працюючи над виданням Біблії, Скорина використовував відомі коментарі до Вульгати професора Паризьського університету де Ліри.

Латину обов'язково вивчали в католицьких школах. А з розповсюдженням та зміцненням позицій католицизму в

Україні та Білорусії для ведення полеміки з релігійних питань латину почали вивчати і в православних школах. У другій половині XVI ст. з початком Реформації багато нових шкіл відкрили єзуїти. Після укладення Берестейської церковної унії до католицьких шкіл додалися ще й уніатські, в яких так само велику увагу приділяли вивченню латинської мови. Але, звичайно, становище латинської мови в Україні суттєво відрізнялося від її становища в Західній та Центральній Європі через вузьку соціальну базу. Після Люблінської унії (1569) в Україні та Білорусії виникла дуже складна мовна ситуація, яка не мала аналогів на той час в Європі. Формально за умовами унії Велике князівство Литовське зберігало свою державну мову, але провідну роль у Речі Посполитій відігравали польські феодали, і тут як офіційна мова все частіше використовувалась польська, а відтак і латинська, поступово витісняючи з державних сфер українську та білоруську. З цього часу починають з'являтися документи з сусцентами українською і головним текстом латинською. Поряд з'являються документи, повністю написані латинською або двома мовами.

Таким чином, потужний пласт латиномовної літератури, який сформувався на території Польсько-Литовської держави, однаково належить українській, білоруській і польській культурам. Тому в деяких випадках абсолютно неможливо визначити до якої культури, польської, білоруської чи української належить немало явищ латиномовної ренесансної літератури, що розвивалася, починаючи з XVI ст. на Україні.

На думку Д.С. Наливайка, подібні явища треба розглядати як прикордонні, що належать не одній літературі, а інтернаціональній латиномовній літературі гуманістів, що існувала тоді в Європі. Так, Еразм Роттердамський з походження

був нідерландцем, писав латиню, а жив у Німеччині і був тісно пов'язаним з її духовним та культурним життям⁶.

Проте на поширення Відродження та Гуманізму серед східних слов'ян вплинула їхня належність до іншої культурної та ідеологічної спільноти. На відміну від країн Західної Європи, на території Польсько-Литовської держави перешкодою для розповсюдження ідей Ренесансу та Гуманізму передусім був принцип конфесіоналізму. Коли вже, як здавалося, був підготовлений ґрунт для розвитку традицій Ренесансу, на території України та Білорусії відбулося різке загострення релігійно-політичної боротьби, викликане підготовкою та проведенням унії, посиленням католицької експансії. Церковна унія, що проводилась польською шляхтою, ставила собі за мету послабити національно-визвольну боротьбу українського народу, а також зміцнити позиції польської шляхти на території України. Українців почали переслідувати за віру, а їхня культура потрапила у важке становище. Православ'я на Україні за цих умов набуло специфічних рис, а після проголошення Люблінської унії в 1596 р. православна церква взагалі стала поза законом, оскільки майже все вище духовенство прийняло унію. У зв'язку з усіма цими подіями ідеї Ренесансу та Гуманізму сприймалися як прояв ворожої культури, що знищували православну віру і національну культуру. Тому у східнослов'янському світі Відродження виявилось в тісному переплетінні з Реформацією. Значення реформаційних течій, зокрема на Україні, як слушно зазначав Д.С. Чижевський, хоч і охопили винятково шляхетські неширокі кола, було величезне, оскільки вони привели своїх прибічників серед української шляхти до тісних зв'язків з духовною культурою Західної Європи.

У той час, коли унія, ідеологічне знаряддя польсько-шляхетської експансії, викликала на території України запеклу ідеологічну боротьбу, загостривши середньовічну віросповідальну ворожнечу, поширення новолатинської літератури мало величезне значення для розвитку всього духовного життя на Україні. І якщо Іван Вишенський висміював і заперечував латинську мудрість, протиставляючи їй «руську простоту», то вже Копистенський, як відзначає Д.С. Наливайко, у своїй «Полінодії» доводить, що ця мудрість позичена у греків, які були справжніми творцями європейської освіти і культури.

Латиномовна література, що виникла на українсько-білоруських землях, за цих умов виразно протистояла процесу денационалізації. Пристрасна полемічна література, що зароджувалася в цей час, своєрідна релігійна публіцистика, яка захищала інтереси православ'я, була розрахована не тільки на аристократичні кола, а й на широкого читача. Проте полемічна література, яка виходила з одного й того ж табору, була в свою чергу досить неоднорідним явищем. Серед її авторів були представники різних соціальних груп і різних політичних поглядів.

До тих українців, внесок яких у ренесансну культуру Польсько-Литовської держави був особливо вагомим, належать як його називали «рутенський Демосфен» Станіслав Оріховський. Він переніс у культуру Речі Посполитої засоби і прийоми полемічної літератури італійських гуманістів. І можливо, становлення полемічної літератури в Україні бере початок саме з творчості Станіслава Оріховського. Проте відповідь на це питання може дати лише детальне вивчення засобів та прийомів новолатинської полемічної літератури, що виникла і розвивалась на українсько-білоруських землях в XVI–XVII ст.

Першою спробою трактування С. Оріховського як середньовічного українського автора був нарис М.Ф. Сумцова, у якому Оріховський розглядався як особистість глибоко суперечлива з розірваною між руською та польською, між православ'ям та католицтвом свідомістю⁷. У польській літературі питання творчості С. Оріховського розглядалися в працях таких авторів, як Solikowski Jan Dymitr, Skibniewski Mieczyslaw, Alf. Brandowski, T. Sinko, J. M. Ossolinski, St. Dubisz, M. Korolko, V. Ostinowska та інші.

Як у працях вітчизняних дослідників, так і зарубіжних, висвітлення промов і трактатів С. Оріховського дається описово, проблеми формування мовної особистості та авторський ідіостиль розглядається лише в загальних рисах у рамках традиційного підходу і не торкається так званої «психології творчості»⁸ та аналізу фонові інформації як засобу реконструкції ментально-вербального світу митця.

Латиномовна творчість С. Оріховського з огляду на фоновий контекст мовно-образної картини світу письменника є відображенням ідей християнського гуманізму. Внутрішній семантичний світ публіцистичного тексту Оріховського має проблемний статус, оскільки в контексті ідей гуманізму автор подає нове тлумачення християнства як вчення про людську мораль, яке співвідноситься з природними законами. В контексті проблематики реформаційних та контрреформаційних течій автор висвітлює питання папського примату, сходження Святого духа, священничого целібату. Не заперечуючи одкровенень, більше того, посилаючись на Святе письмо й історію, автор виходить з оптимістичного погляду на людину, її свободу та можливість спасіння її душі. Питання, які порушує Оріховський у своїх трактатах стосуються як церковного, так і

світського життя, оскільки автор розглядає людину крізь призму не тільки духовних, але й властивих їй матеріальних потреб. С. Оріховський прагне висловитися якомога зрозуміліше, в деякій мірі навіть залучити до полеміки свого читача. Автор перебуває практично постійно в пошуках діалогу, щоб віднайти істину, розібратися в складних теологічно-філософських питаннях.

У полемічних трактатах «рутенського Демосфена» діалогізація реалізується шляхом введення в авторську мову чужого голосу за допомогою прямої та непрямої мови. Досить часто Оріховський відтворює ситуацію діалогу, коли в авторські роздуми вводиться уявна ситуація за допомогою прямої мови.

At tu hic fortasse decurres ad illud extremum atque ultimum vestrum praesidium, ac dices: «Excommunicabo te». Quid hoc sive rei, sive verbi sit? Videamus paucis... Tu vero interea quid ages Iuli? Aut quam in partem te vertes? Vides enim, quam omnis excommunication haereat tibi ad metas et quam quo diligitum proferat, non habeat⁹. («Ти використовуєш, можливо, крайній та останній засіб і скажеш: «Відлучаю тебе від церкви!» Що це на словах і на ділі означає? Побачимо пізніше... Тим часом, Юлію, що будеш робити, добре подумай! Бо бачиш же, що відлучення, що ти маєш на меті, як усяке відлучення, терпить невдачу і не має сили».)

У процесі спілкування з відомою автору особою (папою Юлієм), думки якого Оріховський може передбачити, складається двоголосий діалог, який містить обмін репліками внутрішньої бесіди. В підтексті спостерігається бажання автора переконливо представити свою позицію і залучити на свій бік читача, оскільки для самого Оріховського Церква це не просто історичний інститут, який є наслідувачем апостольської

Церкви, а передусім це та Церква Божа, що існує на небесах.

Таке розуміння природи Церкви цілком корелюється з лютерівським, згідно з яким набагато важливіше проповідувати те ж Євангеліє, що й апостоли, ніж бути членом інституту, який історично тяжіє до неї¹⁰.

У текстах Оріховського також реалізується ситуація діалогу автора з самим собою, яка відтворюється досить часто і взагалі є характерною для полемічних трактатів. Для побудови такого діалогу не передбачена участь співрозмовника або співрозмовник існує віртуально: «At dices: «Haec nihil prodesse absque Pontifice». Fac, Juli, Pontificem in Ecclesia non sine emolumento esse: tamen si alterutro carendum est, satius esse arbitror Pontifice carere, quam hoc eodem autorem negare Christum solum esse vitam ac spem nostram mediatorem item atque intercessorem ad Deum patrem nostrum illum esse: quod sane, ut negamus passim hic cogimur a Propontificibus tuis. Quid vero illa calicem salutis perpetuae abijcere, ut sacrilegus sis: aut uxorem dimittere, ut adulter: etiam ne satius erit, quam Pontifice carere? Imo vero valeat Pontifex! Et abeat quovis potius gentium, quam ut nos vel praeter Christum dominum ullum aliud nomen ad salutem profiteamur, vel foedus illius quod calice continetur transgrediamur, vel vitam pudicam relinquamus Pontificis Romani gratia»¹¹. («Але скажеш: «Без понтифіка ніщо не буде на користь». Роби, Юлію так, щоб понтифік був на користь церкві. Проте, якщо потрібно позбутися одного з двох посередників, вважаю, що краще позбутися понтифіка, бо Христос є життям нашим і нашою надією і посередником і посланцем Бога, отця нашого. І це справді так, хоч твої пропонтифіки змушують усіх це заперечувати. Чому, гадають вони, латинці відкидають келих вічного поря-

тунку і стають нечестивцями? Кидають дружин і стають перелюбниками? Отже, чи не краще відмовитись від понтифіка? О ні, звичайно ж, хай живе понтифік! Але хай краще зникне, якщо запропонує нам іншу особу для порятунку замість Христа, чи, якщо запропонує відмовитися від союзу, який тримається на келиху, або залишити цнотливе життя заради Понтифіка».)

Роздуми автора, іноді певні сумніви складають семантичну основу моделі і передаються як внутрішня суперечка між різними акцентами власного голосу, що може інтерпретуватися як індивідуалізована полеміка, так званий діалог «неузгоджених голосів»: «Quid enim quaeso nos in tua fide retinebit? Num corona haec ista vestra trifida? At ea terrore nobis magis est, quam amor. Num crux tuo affixa pedi? At hoc etiam modo Christum a vobis putamus, cum ipsius praeceptis, sacari? Num vero ipsius Bulla Jubilaei?»¹². («Я питаю, що триматиме нас у твоїй вірі? Може трикінечна корона? Але вона більше відлякує, ніж притягає. Чи може, хрест, твоєю ногою попераний? А може Христос, як ми думаємо, попирається вами разом з настановами? Чи сама ювілейна Булла?») Тому в авторському тексті багато риторичних запитань, в яких зосереджена реакція того, хто відповідає уявному опоненту. Саме завдяки риторичним запитанням полемічні трактати «рутенського Демосфена» вирізняються особливою динамічністю, оскільки вони, імітуючи живу мову, з одного боку, розчленовують її, з другого об'єднують.

Нерозділеність непрямої мови пояснюється тим, що в ній фіксується передусім мова художника полеміста, який настільки проникає у внутрішній світ опонента, що відтворює не тільки його внутрішню мову, але й емоції відповідно до психологічної характеристики образу, який створюється ним у трактаті.

Тексти діалогів у промовах Оріховського являють собою синтаксичний сплав, у якому синтезуються моделі чужої мови зі своєрідним авторським текстом, а високий рівень експресії наведених моделей діалогізації особливо підсилюється коливанням суб'єктивних полів і наявністю в них окличних та питальних конструкцій.

Ще одним найбільш частотним засобом діалогічного спектра є засіб цитації, що зумовлюється характером другого голосу. При чому точка зору, яка заявлена в цитації, може збігатися з позицією автора метатексту, але ніколи не зливається з нею, оскільки саме тут виявляється система діалогічних модальностей. Цитації в трактах С. Оріховського представлені досить широко. Нове бачення автора, яке було сформовано цілком у ренесансному дусі, зумовило також творчу переробку текстів Святого Письма, що свідчить про сприйняття Оріховським Біблії не як усталених церковних догм, а як богооткровенної істини, спрямованої на піднесення людини, що веде її шляхом досконалості від темряви до світла. Тому часом у нього актуалізуються моральні постулати Біблії в дещо іншій інтерпретації, яка тією чи іншою мірою відповідає першоджерелу за формою.

«Tu autem replica mihi paulisper hunc librum ad hoc ex Mattheae lege. Lex. Itaque iam non sunt duo una caro quos ergo Deus coniunxit non separet. Haec lex est quasi quidam superiorum legum Epilogus: in qua hoc praecipitur, ne quis hominum audeat hanc tantam necessitudinem animorum atque rerum in matrimonio violare»¹³.

Виступаючи проти прийняття закону про celibat, який суперечив не тільки людській природі, а й завітам самого Господа, автор звертається до наставлянь Матвія насамперед тому, що з його точки зору це твердження є епілогом

до всіх попередніх настанов, згадуваних у промовах С. Оріховського, настанов, якими керуються люди в житті.

Розглядаючи наставляння від Матвія в ширшому аспекті, С. Оріховський відзначає, що якщо інші закони тільки вказують на силу шлюбу між жінкою і чоловіком, то останній не тільки нагадує про цей шлюб, а й забороняє людині, наділеній владою, розлучати тих, кого з'єднав сам Господь Бог. Негативне ставлення автора до celibatu передусім зумовлюється тим, що безшлюбність йде проти природи людини як божого створіння. І тому в житті необхідно керуватися природним правом і Божественним законом. «Як матерія вимагає форми, так і жінка – чоловіка», – пише Оріховський, перефразовуючи Аристотеля. При цьому слід зауважити, що бачення Бога і концепція Бога у автора цілком відповідали духу ренесансного гуманізму. Наслідуючи Аристотеля, Оріховський визнає Бога як першопричину і концепцію єдності Бога, який є вершиною досконалості. Підтверджуючи істинність своїх поглядів, автор подає цитати з творів самого Аристотеля, а не середньовічних його переказів. Залежно від прагматичної спрямованості твору, відносини між авторським текстом і прототекстом можуть бути ускладнені, що дає змогу авторові розставляти акценти залежно від його інтерпретацій цитати.

«... si materia prima formam nullam habet insitam atque suam, quomodo formam aliunde acceptet ullam, aut quomodo infinitas et generando et corrumpendo formas illia accipiet, cum omne intus apparens extrarium prohibeat, Aristotele in libris de Anima locupletissimo teste»¹⁴ («...якщо матерія не має ніякої власної форми і сама в собі міститься, то як може звідкись взятися вид, чи як може набути всілякі види до народження та до руйнування, якщо нічого не випус-

кається назовні з того, що народжується всередині, є найважливішим свідоцтвом Аристотеля у книзі «Про душу».)

Подібні цитації представляють авторську інтерпретацію і агрегування основних ідей прототексту, які не висловилися в явній формі. Їх можна розглядати як псевдоцитати, які вживаються автором для підтвердження власних міркувань. Так, С. Оріховський для підтвердження своїх поглядів також часто посилається на пророцтва і настанови апостолів, зокрема апостола Павла.

«... tum vero illa praecepta Pauli divina ad talem constantiam nos adhortantur: Affligatus es uxori, noli quaerere solutionem. Et item: Iis autem qui matrimonio iuncti sunt praecipio, non ego, sed Dominus uxorem a virgo non discedere»¹⁵. («Ці божественні настанови Павла нас закликають до стійкості: Ти зв'язаний з дружиною, не шукай розв'язання. А також: «А тим, що побралися не я, а Господь говорить: «Нехай не розлучається дружина з чоловіком».)

Не випадково С. Оріховський виділяє апостола Павла, посилаючись на його авторитет. Для гуманістів доби Реформації апостол Павло був уособленням активної проповіді, виразником внутрішньої ідеології¹⁶, взірцем послідовності переконань, широти поглядів. Певною мірою звертання до святого Павла було викликане світосприйняттям, що формувалося в С. Оріховського під впливом Лютера, на якого також часто він посилався.

Дослідники доби Відродження і Реформації відзначали, що апостол Павло був настільки скомпрометований похвалами Лютера, що католицька церква якийсь час взагалі про нього замовчувала. В той же час, поряд з висуванням святого Павла, прихильники Лютера протиставляли його цільність компромісності і непослідовності одного з фун-

даторів римської церкви святого Петра. Цими обставинами пояснюється не тільки роз'єднання двох головних апостолів християнської церкви, а й відсутність згадування святого Петра в промовах С. Оріховського раннього періоду його творчості.

Діалогічність в трактатах С. Оріховського створюється чергуванням або поєднанням цих двох засобів, завдяки чому зростає комунікативна направленість творів. Основна мета, яку ставить автор, переконати співрозмовника і аргументувати свою точку зору. Діалогічність особливо підкреслюється уявною присутністю читача і зосередженням питальних та окличних конструкцій. Завдяки цьому створюється враження постійного спілкування автора з читачем, який бере безпосередню участь у полеміці.

Значимість засобів діалогічності в полемічних трактатах С. Оріховського в тому, що автор не просто виражає свою думку, що для нього є людська особистість, Церква Божа, а запрошує читача розділити з ним його точку зору. Чуттєвість сприйняття світу людиною не відкидається Оріховським, а переосмислюється, трансформуючись у внутрішній малюнок (термін Ф. Цуккарі). Подібне трактування людської особистості цілком відповідає маньєризму, художньому та теоретико-естетичному напрямку другої половини XVI ст. У трактовці людини Оріховський виходить з концепції маньєризму: людська особистість визнається божеством, але сприйняті нею божественні форми є суб'єктивно апріорні. Людина мислить і творить на підставі почуттєвих даних, перевіряючи та конструюючи їх на основі тих внутрішніх форм, якими вона наділена Богом від природи. Тому творчому стилю С. Оріховського властиві і полівалентність, і принципова еkleктичність.

Генетична природа, вибір і співвідношення засобів реалізації фонові інформації в текстах С. Оріховського визначаються як особливості його культурного тезауруса, завдяки чому латиномовна спадщина письменника, українця з по-

ходження, набуває специфіки в характері засобів вираження, яка не має аналогів, у результаті чого проблема творчості С. Оріховського є не тільки філологічною, а й лінгвістичною, культурологічною і навіть психо-етнічною.

Література

1. *Наливайко Д.С.* Відродження і слов'янський світ. Всесвіт. – № 3. 1977
2. *Пахльовська О.Є.-Я.* Українсько-італійські літературні зв'язки. XV–XX ст. – К., Наукова думка. 1990.
3. *Неупокоева И.Г.* История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. – М., 1976. – С. 269.
4. *Чижевський Д.О.* Історія української літератури. – 1956.
5. *Голенищев-Кутузов И.М.* Славянские литературы. Статьи и исследования. – М., – С. 214.
6. Українська література XVI–XVII ст. та інші слов'янські літератури. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 164.
7. *Сумцов Н.Ф.* Станіслав Оріховський. Киевская старина, 1888. – кн. 23.
8. *Лук А.Н.* Психология творчества. – М., 1978. – С. 221
9. *Stanislai Orichovii.* Opera. Ad Julium Tertium Pontificum Maximum. Supplicatio de approbando matrimonio a se initio. – Baziliae s. a. – S. 132–192.
10. *Алистер Маграт.* Богословская мысль реформации. – Одесса, ОБШ «Богословие», 1994. – С. 233.
11. *Stanislai Orichovii.* Там само. С. 165.
12. Там само. С. 165–166.
13. *Stanislai Orichovii.* Rutheni De lege Coelibatus contra Syricium in concilio habitatio oratio ejusdem Stanislai ad Julium Tertium Pont. Max. Supplicatio de approbando matrimonio a se in., De bello adversus Turcas. suscipiendo ad Equites Polonos Turcia prima. Ad Sigismundum Poloniae Regem, Turcica secunda. Basiliae, 1551/1554. – 292 с.
14. *Orichoviana.* Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543–1566. – Скаковіа, 1891.
15. *Stanislai Orichovii.* Там само. С. 147.
16. *Казанэ Л.Л.* Апостоли Эль Греко в свете идей эпохи реформации. В кн. Культура эпохи Возрождения и Реформации. – Л.: Наука, 1981. – С. 260–261.

Україна: біля джерел парламентаризму

Сергій Грабовський

This article is devoted to the history of an idea: parliamentary government in Ukraine. The author traces parliamentarianism in Ukraine to the 17th century, when politicians proclaimed an «Estate Parliament,» which was to function as a representative and legislative body on the territory of the Cossack state. This parliament, however, passed its final laws in 1763. It was not until the second half of the 19th century under the Austro-Hungarian Empire and the rule of the Habsburgs that real parliamentarianism was put into practice on Ukraine's territory. On the other hand, the part of Ukraine under the control of the Russian Empire did not experience parliamentary government until 1905. This became one of the major reasons why democratic governance was unsustainable during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Україну з огляду розвитку і становлення парламентаризму, на жаль, не можна віднести до передових європейських держав. Так уже історично склалося, що у ті роки, коли в Англії була ухвалена Велика Хартія Вольностей, а відтак усталилися парламентські інституції, до українських земель підійшли орди Чингізхана.

Але й «двієчницею» у парламентській школі, якщо брати європейські виміри, Україна не була.

На підступах до ідеї парламентаризму

Сучасні дослідники стверджують, що передпарламентаризм європейського стибу з'явився на українських теренах ще у XII ст. Йдеться про боярську раду, яка існувала у Галицькому князівстві (потім – у Галицько-Волинському королівстві) й істотно обмежувала владу монарха. При цьому галицькі бояри, фактично не контрольовані тогочасним суспільством (йдеться про юридично вільний люд) взяли на себе стільки вла-

ди і так обмежили владу монарха, що незчулися, як їхня держава позбулася незалежності.

Передпарламентами можна вважати раду панів та сойм Великого Князівства Литовського (власне, литовсько-білорусько-української держави) та польський сейм, що діяв з XV ст. (якраз з часу, коли Польща приєднала до себе частину українських земель). У Московії, яка в ті часи здобула Сіверщину, існувала боярська дума – теж щось на кшталт передпарламенту; але там прийшов Іван Грозний – і російський парламентаризм у будь-яких формах став мрією аж до початку ХХ ст.

Таким чином, у період бездержавності чи латентної державності (як-от у складі Великого Князівства Литовського) вищі стани українського суспільства брали участь у роботі середньовічних передпарламентів тих держав, до яких входили різні регіони теперішньої України. До речі, у той же час подібний передпарламент виникає й у Кримсько-

му ханстві – диван. Його компетенцію яскраво характеризує, скажімо, те, що саме він визначав обсяги грошових витрат на ханський двір та палац і саме він вирішував, які військові походи і яке кількісно військо має їх здійснити. Рішення дивану були обов'язковими для всіх татар, у тому числі для хана; якщо диван хотів заблокувати діяльність того чи іншого хана, він просто впродовж тривалого часу не збирався, і важливі рішення не ухвалювалися.

Але справжні парламенти в тодішній Україні не запрацювали. Про них ішлося в законодавчих актах, які надто випереджали свій час, і тому не втілювалися у політичну практику. Хоча сам факт появи цих актів, які створені визначними українськими політиками й правниками, свідчить: частина еліти добре розуміла значення представницької демократії у державному житті. На жаль, інша частина еліти, й, особливо, плебс надто покладалася на «хазяїна». Не мало значення, хто він був: польський король, оттоманський султан чи московський цар. А то й свій гетьман – різниця в історичному сенсі виявилася незначною.

Пряма ж козацька демократія виявилася надто хиткою. Сьогодні рада кричить так, завтра інакше, сьогодні обрали одного гетьмана, завтра одразу двох, а то й трьох. Сьогодні хитнулися до союзу з Бахчисараєм, завтра – з Москвою, післязавтра – зі Стокгольмом. І це зрозуміло – бо демократія означає поділ влад, процедуру, єдність прав та обов'язків як посадовців, так і пересічних виборців. Без усталеного парламентаризму досягнути цього навряд чи можливо.

Отож уперше про справжній парламент говориться не у Конституції Пилипа Орлика, як, можливо, думає хтось із читачів, а у документі, знаному як Гадяцький трактат від 16 вересня 1658 р. Зупинимося на ньому детальніше: він того заслуговує.

У той час козацька верхівка та інші освічені суспільні стани переконалися, що Московія тлумачить Переяславську угоду як повне підпорядкування українських земель цареві, а до того ж не збирається сприяти тому, задля чого, власне, Богдан Хмельницький і пішов під руку Романових: об'єднанню всіх територій України-Руси, аж до Сяну, щоб кордон став, за словами гетьмана, «як за давніх князів Руських». Хмельницький помирає; його наступник Іван Виговський шукає інший спосіб легітимації *Patria Cosacorum*, аніж угода з лукавим Кремлем. Радник, а потім і канцлер гетьмана Виговського (власне, Великого Князівства Руського) Юрій Немирич складає й домагається підписання угоди «між станами Корони Польської і Великого Князівства Литовського, з одної сторони, і вельможним гетьманом і Військом Запорозьким, з другої», яку він і козацька еліта вважають виходом із складної геополітичної ситуації.

Трактат передбачав перетворення польсько-литовської держави на федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (тобто, України). Українську державу, за угодою, складала воєводства Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Чернігівське та частково Руське (Галичина). «Органом законодавчої влади на території Великого Князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада мусила належати довічно обраному й затвердженому королем гетьманові»¹.

За українською державою визнавалося право мати скарбницю, монетний двір у Києві, судовий трибунал, шістдесятитисячне реєстрове військо та десятитисячну найману армію (це давало у підсумку одні з найпотужніших збройних сил Старого світу). А мету федерації окреслювали рядки угоди: «Спільна рада і

спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога»².

Юрій Немирич, магнат за походженням, українець за свідомим вибором, студент і докторант кількох кращих університетів Європи, автор ряду праць на політико-правові теми, написаних вишуканою латиною, прихильник республіканського державного устрою, розумів: парламент – порожнє місце без ґрунту, на якому він мусить постати. Без університетів, без шкіл та гімназій, без свободи слова, без релігійної рівності та віротерпимості, без місцевого самоврядування. Все це передбачене Гадяцьким трактатом. Як і гідне представництво українців у Сенаті федерації, як і вибори короля польсько-литовсько-українського міждержавного об'єднання елітами всіх трьох народів.

На жаль, цей без перебільшення геніальний проект не був утілений у життя. Першого удару завдав Варшавський сейм, котрий урізав права Козацької держави до рівня Зборовського договору 1649 р., тобто повернув усе на рівень початку визвольних змагань, коли *Patria Cosacorum* ще тільки почала конституюватися. Польська шляхта у своїй масі відмовилася визнати українців рівними з поляками людьми. З цим не могли змиритися навіть найближчі друзі Виговського, такі як Іван Богун. Другий удар – у випадковій, безглуздій прикордонній сутичці гине великий канцлер Князівства Руського Юрій Немирич. Третього удару завдали – традиційно – свої. Почалися підбурювані Москвою повстання. Проти Івана Виговського висунули безпрограшне звинувачення: мовляв, «гетьман запродав Україну ляхам». Спрацювало. Між парламентською демократією і «добрим царем» голота обрала царя. І це, мабуть, сталося логічно: адже за тодішньою політичною традицією рядове козацтво і селянство не могло обирати і бути

обраними до вищих представницьких органів.

Що ж стосується Конституції Пилипа Орлика, автор якої також був людиною надзвичайно освіченою й прихильною до тодішніх передових ідей, то там встановлювалося: щороку має тричі (на Різдво, на Великдень і на Покрову Богородиці) збиратися Генеральна Рада, до якої входитимуть полковники із полковою старшиною і сотниками, генеральні радники, спеціально обрані з усіх полків, та послі Запорозького низового війська. Без дозволу Ради гетьман не міг зачинати жодної значної справи (якщо, звісно, не траплялося якоїсь нагальної справи – наприклад, ворожого нападу, тоді рішення ухвалював гетьман разом із генеральною старшиною). На Раді всі справи мали розглядатися, говорячи сучасною мовою, коректно, без образ з будь-якої сторони, а якби хтось образив би гетьмана, то ця справа мала бути передана у військовий генеральний суд, тиснути на який гетьман не мав права. До цього варто додати, що і полковники, і сотники, і генеральний підскарбій (міністр фінансів) та ряд інших посадовців не призначалися, а обиралися, отже, Генеральна Рада та гетьманський уряд мали складатися з осіб, обраних козацьким станом. І не випадково Пилип Орлик зазначав: «Самодержавство не властиве гетьманському врядуванню...»

Але і Конституція Пилипа Орлика залишилася неутіленою. Слабке відлуння її ідей можна знайти у реформах останнього гетьмана Наддніпрянщини Кирила Розумовського, котрий 1763 р. для затвердження судової реформи на Гетьманщині зібрав у своїй столиці Глухові Генеральні збори. Ці збори Розумовський мав намір зробити регулярними, а гетьманську владу – спадковою. Але імператриця Катерина II вирішила інакше: вона скасувала Гетьманщину як таку, а

разом із тим зійшла на пси й ідея Генеральних зборів. Може, тому, що такі збори на той час виглядали вже дуже архаїчно – типовий шляхетський сейм XV–XVI ст. з домішками представників міщан із самоврядних міст, що жили за Магдебурзьким правом, а тим часом у європейському повітрі вже ширяли ідеї Свободи, Рівності і Братерства.

Перший досвід парламентаризму

Парламентаризм новітнього часу, коли формується так звана модерна українська нація, – це і є парламентаризм, в основі якого принципи політичної свободи, юридичної рівності і громадянської солідарності всіх самодостатніх і дієздатних членів суспільства. Інакше кажучи, йдеться про республіканізм, про загальне виборче право і про державу, яка служить усім класам, а не тільки еліті.

Республіканські та солідаристські ідеї лягли в основу ідеології Кирило-Мефодіївського братства, ядро котрого 1846–1847 р. склали історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, етнограф Опанас Маркович, математик Микола Гулак, учитель Василь Білозерський, поет і художник Тарас Шевченко. У написаній М. Костомаровим програмній праці «Книги Биття Українського Народу» йшлося про ідеї соціальної справедливості, безстановості суспільства, свободи думки, совісті, слова, поширення освіти. Але все це було викладено у загальній, абстрактній формі.

З теорії у практику ідеї представницької влади і парламентаризму перетворюються через рік після розгрому царською охранкою кирило-мефодіївців в іншій частині України – на Галичині, яка була тоді у складі імперії Габсбургів.

Загальноєвропейська «весна народів» 1848 р., коли у багатьох державах широкі маси піднялися у боротьбі за

політичні, соціальні й національні права, цілком закономірно зачепила й західно-українські землі. На той час там уже була скасована панщина, постали сотні тисяч вільних селянських господарств, щоправда, переважно малоземельних, з'явилася національна інтелігенція. Тому русини-українці виступають як самостійна сила зі своїми національними інтересами. У квітні 1848 р. вони подають австрійському цісарю петицію, де зазначають, що вони – автохтони в Галичині, частина великого слов'янського народу, який колись мав державність і має право на українські школи, на діловодство українською мовою і на представництво в органах влади. 2 травня 1848 р. засновано Головну Руську Раду – своєрідний передпарламент, який закликав український народ до пробудження й до забезпечення собі кращої долі. Українські делегати взяли участь у Слов'янському конгресі у Празі, де було узгоджено з польськими представниками з тієї ж таки Галичини принципи домагання автономії для краю та вільного і рівноправного функціонування обох націй. Українці постають серед депутатів австрійського парламенту. Але піднесення триває недовго: реакція після придушення революції 1848–1849 років (у цьому Габсбургам немало допоміг Микола I), скасування австрійської конституції знову перетворює Галичину на глухий закуть Європи.

Друга хвиля політичного життя підноситься в Галичині у 1861 р., коли розширюються права коронних країв і починає роботу Галицький сойм. Але контроль за цим соймом беруть у свої руки польські магнати і шляхта. Руські послы (майже виключно з числа греко-католицького духовенства) одержали у соймі тільки 15% місць, оскільки вибори проводилися за середньовічним становим принципом, за куріями: поміщицькою, міщанською, торговельною і селянською.

Відтак три тисячі поміщиків Галичини мали майже третину місць для своїх послів, тоді як майже мільйон міщан не мали й половини. А вибори послів від селян проходили у два етапи: спершу – селянських представників, потім на зборах цих представників – послів. Цим завше користувалася польська магнатерія: безпосередньо перед голосуванням селянських представників поміщики саджали за столи, частували ковбасою й горілкою, тим самим домагаючись «правильних» вислідів. Отож вислови «вибори по-галицьки» та «виборча ковбаса» стали в австрійському політичному жаргоні синонімами підкупу електорату.

Протиставити цьому виразні й зрозумілі громаді цілі українська еліта, розколота на старорусів (оспівування славетної сивої давнини) та москвофілів (які сподівалися на допомогу «білого царя»), не могла. Тільки з кінця 1870-х років ситуація докорінно змінилася: на політичній арені постала нова генерація галицької інтелігенції з виразно українським національним обличчям. 1880 р. починає виходити газета «Діло», яка навіть назвою протиставляє себе москвофільському «Слову» (як бачимо, джерела виборчого гасла «Нашої України» «Не словом, а ділом» сягають XIX ст.). Раніше створюється політичне товариство «Народна рада» та Наукове товариство імені Шевченка, а ще перед цим – «Просвіта». 1890 р. консолідується перша «справжня» політична структура – Русько-українська радикальна партія. А за нею виникають й інші: Українська національна демократична партія, Русько-український християнський союз, Українська соціал-демократична партія. Схожі процеси відбуваються і в іншому коронному краї Габсбургів – на Буковині. Іншими словами, наприкінці XIX ст. на Західній Україні стрімко розвиваються структури громадянського суспільства,

наслідком чого стає перетворення досі аморфної селянської маси на національно і політично свідомих громадян. Українські політики нової генерації мають можливість надійно спертися на цей соціальний ґрунт; відтак українські депутації у крайових соймах і віденському парламенті перетворюються з прохачів на оборонців національних інтересів, проходять там серйозний вишкіл як «команди» державних діячів. Усе це дасться взнаки, коли 1918 р. буде проголошена Західно-Українська Народна Республіка, яка майже миттєво зуміє, попри воєнну ситуацію, розгорнути ефективні структури представницької і виконавчої влади. Та й упродовж усього XX ст. ці землі будуть осердям не просто національних, а й демократичних традицій. Навіть молоді радикали з ОУН під час Другої світової війни прийдуть до розуміння засадничої вартості у державному житті загального виборчого права, відповідальної представницької влади та сучасних форм парламентаризму.

Але це буде потім. А для того, щоб проілюструвати зрілість західноукраїнських політиків та виборців початку XX ст., наведу лише один приклад. 1907 р. під час перших загальних виборів до Державної Ради Австро-Угорщини УНДП уклала виборчий союз із сіоністською партією. У тих міських виборчих округах, де позиції українців були слабкими, вони віддали свої голоси сіоністським кандидатам; натомість у сільських округах євреї підтримали кандидатів українських націонал-демократів. Таким чином завдяки підтримці українців уперше в австрійському парламенті з'явилися два депутати-сіоністи. Успішно провели кампанію й націонал-демократи: від них було обрано 17 депутатів (тоді як від радикалів – троє і ще один від соціал-демократів). І це був не єдиний випадок співпраці політичних сил і

виборців двох пригноблених народів; а згодом єврейська громада у своїй масі підтримала ЗУНР, її представники брали участь в органах влади нової держави та захищали її зі зброєю в руках.

Але ми забігаємо наперед...

На жаль, у самодержавній Російській імперії таких можливостей для політичного вишколу українська еліта, тим більше селянство, не мали. Чи не єдину можливість для такого вишколу давала участь у роботі земств – органів місцевого самоврядування з обмеженими, у порівнянні з європейськими державами, правами. Участь у виборах до парламенту стимулює почуття причетності до загальнонаціональних справ, сприяє набуттю знань і досвіду, політичними структурами, становленню їх як професійних політиків, а також ідеологічній визначеності електорату. А діяльність земств давала селянам хіба що відчуття регіонального патріотизму – на рівні села, місцевості, навіть не на рівні губернії.

Але який може бути парламент за умов самодержавства?

Парламентаризм проти самодержавства

Відтак не дивно, що Наддніпрянщина помітно запізнюється у своєму політичному розвитку порівняно з Галичиною. Максимум, на що сподівається у другій половині XIX ст. лідер поступовців-лібералів Михайло Драгоманов, так це на «куцую конституцію», яку можна добути у складі спільної з росіянами держави. Представницька демократія, втім, тривалий час не була метою провідних політичних сил, у складі яких діяли українські політики. Одні ставили на перший план соціальні питання (народники, соціал-демократи), інші – просвітницько-культурницькі (ліберали). Попри заяви про створення української соціал-демократії (Сергій По-

долинський, 1875 р., Іван Стешенко, 1886 р.), перша реальна східноукраїнська підпільна партія – Революційна Українська Партія – зорганізувалася тільки 1900 р. Її маніфестом стала проголошена Миколою Міхновським промова, що невдовзі була видана під назвою «Самостійна Україна». Йшлося про створення вільної Української держави як єдино можливої форми національного існування. Міхновський зазначав: «Як партія бойова, партія що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція»³.

Після цього створюється ще ряд партій, кожна із яких у своїй програмі виставляє вимогу переходу до парламентського врядування. Ось як про це писалося в програмі Радикальної партії, яка, попри назву, об'єднувала ліберальну інтелігенцію і прагнула здобути національні права для українців у межах федеративної Російської республіки, а також провести значні соціальні перетворення: «Що до ладу на території України, то всіма справами має тут порядкувати Українська Виборна Народна Рада. Народна рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні касувати загально-державний парламент. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний

сейм, з правом самоврядування в межах округи»⁴.

У 1905 р. розгортається перша російська революція. Імператорська влада змушена була йти на поступки. 17 жовтня було надруковано Маніфест про дарування «громадянських свобод» (що відкрило шлях до легальної політичної діяльності) і про скликання ближчим часом Державної Думи з законодавчими функціями. Отож цілком логічним наслідком цього стало утворення українськими депутатами у першій і другій Державних Думах т. зв. «Парламентських громад». До складу першої з них, заснованої Іллею Шрагом, Володимиром Шереметом та Павлом Чижевським, увійшли відомі громадські діячі – барон Ф. Штейнгель, М. Біляшівський, О. Свечин, М. Ковалевський, а також майже всі селяни-депутати від українських губерній – усього 44 члени. В Петербурзі утворюється український центр, засновується видання під назвою «Украинский вѣстник». Як зазначав історик Д. Дорошенко, це був «справжній триумф української ідеї». У цей час до Петербурга приїхав Михайло Грушевський. З його участю була підготовлена декларація про автономію України, яку сподівалися урочисто проголосити в Думі, але це не вдалося, бо її достроково розпустив Микола II. Після розпуску Думи більшість її членів виїхала до Виборга (Фінляндія) і підписала відозву протесту проти дій самодержавної влади. Всі українські депутати підписали цю відозву, за що, серед інших, були засуджені владою до різних строків тюремного ув'язнення і втратили право обиратися до другої Думи.

При цьому найсильніші тоді українські партії, такі, як «Спілка» та УСДРП своїх кандидатів у депутати не висунули, бо дотримувалися тактики бойкоту з метою поглиблення революції. Це була, як показало життя, велика помилка. То-

му українська депутація обиралися або за списками загальноросійських, або ліберальних українських партій, отож її кількісний та якісний склад не вповні відображав настрої суспільства. Що ж стосується розпуску Думи 1906 р. майже негайно після початку роботи, то це сталося не в останню чергу внаслідок наміру української депутації оголосити автономію України і таким чином покласти початок розпаду імперії.

У лютому 1907 р. розпочала діяльність друга Дума, обрана на основі значно менш демократичного закону. Але українська громада, яку склали 47 депутатів, все одно була реальною парламентською силою й її діяльність також стосувалася надзвичайно важливих справ українського життя. Вона клопоталася питаннями впровадження української мови у шкільну освіту, заснування кафедр українознавства, запровадженням україномовного судочинства, церковної служби, а також питаннями вдосконалення місцевого самоврядування. Було засновано видання «Рідна справа». Був підготовлений оновлений законопроект про автономію України. Але й друга Дума, проіснувавши лише 107 днів, припинила свою діяльність внаслідок державного перевороту, проведеного прем'єром Петром Столипіним та царським двором. Отже, задумане здійснити не вдалося.

Наступна Дума не мала у своєму складі української громади, оскільки антидемократичний виборчий закон фактично унеможливив обрання помітної кількості демократичних депутатів, тим більше, від національних меншин. Адже вибори відбувалися за куріями, у кілька етапів, а столипінський виборчий закон зробив політичні права 8/10 населення фікцією, бо ця кількість електорату мала стількох же представників, скільки й 2/10 – тобто провідні верстви імперії. Тому з більш-менш «справжньо-

го» парламенту, яким на загал були дві перші Думи, цей представницький орган перетворився на юридично майже безсилу «говорильню». Отож імперська Дума не сприяла формуванню у суспільстві поваги до парламентаризму, навпаки вона його значною мірою дискредитувала і внаслідок відсутності прямих і рівних виборів, і внаслідок заборони владою діяльності ряду політичних партій, і внаслідок невідконтрольності царського уряду законодавцям. До цього додалося створення фактично єдиного фронту влади й абсолютної більшості російських політичних організацій проти українських сил, навіть тих, що не вимагали незалежності України. Як зазначав Д. Донцов, «швидке поширення української ідеї, що не лише почала захоплювати маси українського народу, але знайшла численних адептів також навіть серед зрусифікованих і навіть напівполонізованих вищих кіл суспільності, – викликало серйозне затурбування спершу з боку правительства, а потім і в усіх верствах російського населення... Для Росії здійснення програми українських автономістів означало, з одного боку, послідовне витіснення російських культурних впливів за Дон і Сейм, з другого – втрату колосальної області для визиску, силами якої годується сучасна російська держава. Ці логічні консеквенції послідовного успішного українського руху погналі всі видатніші російські партії в усьому, що торкається

України, в табір правительства й націоналістів»⁵.

Іншими словами, якщо досвід парламентаризму для українських політиків в межах Австро-Угорщини слід розцінювати як позитивний, то в межах Російської імперії цей досвід був суто негативним. Це сприяло поширенню скептичного ставлення до самого явища парламентаризму в середовищі політичних партій Наддніпрянщини, що далеко не найкращим чином резонувало у часи визвольної революції 1917–1921 років. І хоча теоретично всі політичні сили Східної України, і ліві, і праві визнавали необхідність представницької влади і загального виборчого права, на практиці провідні українські політики не мали досвіду роботи в органах представницької влади, і передусім досвіду законотворення, не були обізнані в тонкощах взаємодії виконавчої і законодавчої влади, не вміли здійснювати контроль за виконанням законів, і, зрештою, з симпатією чи принаймні нейтрально ставилися до різноманітних лівих експериментів щодо обмеження електоральних повноважень «нетрудових класів». На ці ж хиби, власне, хіба що трохи меншою мірою, хворіли й політики загальноросійського масштабу, які мали мінімальний досвід обмеженого думського парламентаризму.

1917 р. все це далось взнаки. Проте все це вже інша доба зі своїми, не менш драматичними сюжетами.

Література

¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: 2006. – С. 373.

² <http://mova-historia.vlada.kiev.ua-/17/Doc/Hadjacki.htm>

³ Націоналізм. Антологія. – К.: 2000. – С. 157.

⁴ <http://www.history.univ.kiev.ua/ukr-books/doc1900.html>

⁵ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: 1991. – С. 30.

Битва за Харківський університет*

Володимир Кравченко

This article outlines the early history of Kharkiv National University. It analyzes the circumstances and motives that influenced the transformation of Kharkiv into a university center, the adaptation of a university setting to the realities of an imperial province, as well as the role that Kharkiv University played in the politics of the Russian Empire during the first three decades of the 19th century.

Проект першого на території України університету був розроблений в 1760 р. з ініціати-ви гетьмана К.Г. Розумовського. Місцем його розташування передбачалося тогочасна столиця Гетьманщини – Батурин. Проект був зорієнтований на тогочасні німецькі університети з їхньою корпоративною автономією. З німецьких земель планували запросити до України і перших університетських професорів, службовців і ремісників. При Батуринському університеті мали збудувати помешкання для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книжкову лавку, анатомічний театр, ботанічний сад,

лікарню. Особлива роль відводилася університетській семінарії – підготовчому навчальному закладу для майбутніх службовців і студентів університету.

Мета Батуринського університету – підготовка нового, світського покоління української інтелектуальної еліти – учителів, докторів, магістрів і професорів. Передбачалося, що навчання триватиме три роки. При цьому університет планувалося зробити відкритим для вихідців із різних станів суспільства. Однак здійснити цей проект не вдалося: гетьманський уряд виявився надто слабким. Така ж доля чекала й інші проекти, підготовлені українським дворянством у

* В основу статті покладено інші мої публікації на цю тему: *Kravchenko V. Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. B.4(2001). Universitätsgeschichte in Osteneuropa. Red. Marie-Luise Bott. Stuttgart, 2001. P.137–145; Кравченко Володимир. Харківський університет і слобідська громада // Критика. Рецензії. Есеї. Огляди. 2003. Березень. Ч. 3 (65). – С. 18–23; Харківський університет, В.Н.Каразін і Д.І.Багалій (короткий історіографічний нарис) // Багалій Д.І. Вибрані праці. В 6 т. Т. 3. Багалій Д.І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.). – Х., 2004. С. 5–37; Харківський університет у першій половині XIX століття // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Х.: Фоліо, 2004. – С. 6–124; Університет для України // Схід-Захід. 2005. Вип. 7. Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. – С.120–166.*

60-х роках XVIII ст. На роль університетських міст пропонувалися тоді, зокрема, Переяслав і Київ. Жоден із цих намірів не був своєчасно реалізований.

У серпні 1801 р. дворянство порушило питання про заснування університету в Чернігові, виявивши бажання пожертвувати для цього певну суму власних прибутків. Через деякий час у числі претендентів на статус університетського міста з'явилися Лубни та Новгород-Сіверський. Цікаво, що створення ініціювали дворяни, які пам'ятали про колишні права та свободи так само добре, як і про нездійснені царським урядом обіцянки. Щодо Слобожанщини, уряд зробив крок назустріч становим інтересам місцевого дворянства своїм проектом заснування в Харкові військового дворянського училища. До цієї справи долучився Василь Каразін.

Засновник Харківського університету керувався не лише своїми патріотичними симпатіями до «малої батьківщини», а й враховував інтереси імперії, яка діяла в інтересах уніфікації держави та ліквідації окремих, краєвих прав і привілеїв. Про це свідчить, зокрема, його лист до малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна. Зважаючи в ньому шанси різних міст – Полтави, Києва, Харкова та Чернігова – на роль університетського центру, В. Каразін наголошував, що Київ перебував у сфері впливу польського дворянства, а Полтава зберігала «якесь донині непереможне відчуження від великоросійських жителів» і перебувала на великій відстані від російських міст Орла, Курська та Воронежа. Натомість Харківщина, на думку В. Каразіна, була позбавлена таких недоліків.

Важливість південного напрямку розширення Російської імперії посилювалася ще більше перманентною загрозою війни з Туреччиною, особливо внаслідок розгортання сербського та

грецького визвольного рухів на початку XIX ст. Російський уряд у зв'язку з цим виношував далекосяжні плани посилення свого політичного впливу на Балканах, зокрема серед слов'янських народів. В. Каразін брав це до уваги, запевняючи, що в Харківському університеті зможуть навчатися студенти з Греції. Його університетський проект зберігав певну ідейну спадкоємність із зовнішньополітичними планами російського уряду стосовно Греції та Балкан, поширеними в роки правління імператриці Катерини II і водночас враховував нові, тобто кавказькі перспективи російської експансії. Харків виглядав на цьому шляху важливим стратегічним пунктом і з цієї точки зору справді перевершував усі інші українські міста, в тому числі Київ.

Разом із тим, сучасники розуміли, що в боротьбі за університет Харків об'єктивно поступався Києву за всіма параметрами. Київ не просто залишався символом давньоруської державності, історичної традиції, православного «Єрусалиму». Він переважав Харків своїми ярмарками, серед яких перше місце займала знаменита Контрактова. Його географічне положення, кліматичні умови, міський благоустрій не йшли ні в яке порівняння з харківськими. За ним стояла знаменита духовна академія, що дала Російській імперії видатних державних і політичних діячів, чиновників, учених, літераторів. Серед її вихованців був і перший міністр народної освіти Російської імперії П. Завадовський.

Проте Харків дістав несподівану підтримку з боку впливової при дворі «польської» партії на чолі з князем А. Чарторийським. Мотиви, якими керувався польський вельможа, підтримуючи Харків усупереч Києву, не були таємницею для істориків. На думку американського дослідника Дж.Т. Флінна, А. Чарторийський побоювався, що від-

криття університету в Києві могло стати на перешкоді його намірам заснувати університет у Вільно. Цю думку визнав слушною український історик І. Лисяк-Рудницький, коли припускав, що: «...український національний інтерес вимагав би дати перевагу Києву», що напевне прискорило б українське національне Відродження, об'єднавши право і лівобережну частини України та підірвавши польські впливи на Правобережжі, проте «...князь Чарторийський мав рацію, коли, як польський патріот, намагався не допустити заснування університету в Києві; йому залежало на тому, щоб три правобережні губернії – Волинську, Подільську й Київську – включити до Віленської учбової округи й таким чином закріпити польську культурну гегемонію на цій території. І цього йому пощастило досягти з активною допомогою українця Каразіна».

Вигравши боротьбу за Харків, Василь Каразін програв битву за університет. Запропонований ним доволі химерний проект університетського статуту відповідав у першу чергу корпоративним інтересам місцевого дворянства, оскільки передбачав, зокрема, збереження станового принципу в навчальному процесі, спеціальні прерогативи для студентів-дворян, наявність в університетському комплексі військової підготовки, професійно орієнтовану програму навчального процесу. Керувати роботою всіх вищих і нижчих шкіл мав виборний директор з числа місцевого дворянства з допомогою комітету, обраного з числа університетських професорів. Інші стани суспільства таким чином позбавлялися будь-якого впливу на університетські справи.

Каразін не міг не знати, що на початку 1802 р. Олександр I особисто викреслив з проекту статуту Дерптського університету все, що було запропоновано дворянством на свою користь і що мог-

ло обмежити академічні свободи університетської корпорації. Проекти університетського статуту, що розроблялися в урядових сферах, були демократичніші за місцеві, дворянські. Затверджений в 1804 р. університетський статут базувався переважно на німецькій системі університетської корпоративної автономії, втіленої передусім у Геттінгенському університеті. Іншими словами, уряд не лише фактично проігнорував станова побажання слобідського дворянства, а й взагалі відсторонив його від безпосереднього впливу на університетські справи, зосередивши контроль у своїх руках. Урядові чиновники ще довго змушені були доводити місцевому дворянству, що назва Харківського університету не дає дворянам ніякого права впливати на його справи.

Університетська автономія передбачала права на самоврядування, контроль над підвідомчими навчальними закладами, цензуру на території відповідного учбового округу, право суду над службовцями свого відомства та їхніми родинами, наявність власної поліції, звільнення від митних податків і військових постойів, виборність всіх без винятку посадових осіб та колегіальність в управлінні згори донизу, право встановлювати власні стандарти навчального процесу та наукової діяльності, нарешті, право надання посад, ступенів і чинів.

На той час університетський статут 1804 р., на підставі якого діяв Харківський університет, був величезним кроком уперед на шляху становлення громадянського суспільства в країні, яка досі не знала, що це таке і в якій досі не було належного розуміння значення освіти і науки. За рівнем своєї демократичності університетський статут 1804 р. набагато випереджав суспільство, на яке він був розрахований. Недарма його щороку вголос читали на вченій раді

Харківського університету, звіряючи таким чином поточну діяльність навчального закладу із задекларованою.

Автономія університетів виглядала безпрецедентним явищем для самодержавної Російської імперії. В той же час вона не була й не могла бути послідовною в умовах, коли університети засновувалися державою і в інтересах держави. Держава контролювала університети передусім через встановлений для них бюджет (на кожний університет виділялася фіксована сума – 130 тисяч рублів на рік), через спеціального чиновника – попечителя учбового округу, що був повноважним представником уряду в університетських центрах, а також через порядок затвердження університетських виборних чиновників і викладачів.

Введення університетів до системи державних установ автоматично включало їхніх посадових осіб і випускників до чиновницької ієрархії згідно з «Табелем про ранги». Так, ректори діставали чин не нижче V класу (статський радник), ординарні професори – чини VII класу (надвірний радник), екстраординарні професори та ад'юнкти – VIII класу (колезький асесор). Наукові ступені також співвідносилися з чинами «Табелі про ранги». Перше «Положення про надання вчених ступенів» було прийняте в 1819 р., а пізніше неодноразово змінювалося. Згідно з ним, затверджувалися наукові ступені дійсного студента, кандидата, магістра й доктора. Так, ступінь кандидата (приблизно те саме, що нинішній диплом з відзнакою) давала випускнику право на чин XII класу (губернський секретар), магістерський диплом – чин IX класу (титулярний радник), докторський – VIII класу (колезького асесора).

Перші професори і викладачі Харківського університету були запрошені і-за кордону. Інструкція міністра народної освіти П. Завадовського передбача-

ла, що до російських університетів будуть запрошуватися передусім вихідці з слов'янських земель Австрійської імперії, оскільки для них російська мова нібито не була чужою. П. Завадовський у даному разі діяв відповідно до російської політики XVIII ст. Насправді рідна мова православних слов'ян мала небагато спільного з світською російською літературною мовою. Тим більше вона не була російською, як про це чомусь пишуть сучасні російські автори. Поширена в урядових колах Російської імперії переконаність у тому, що всі слов'яни говорять однією мовою, була не чим іншим, як самообманом, породженим тогочасними застарілими уявленнями про слов'янську релігійну та культурну спільність.

Пошуки кандидатів на професорські посади, розпочаті С. Потоцьким в Австрійській імперії, зокрема у Львові, Кракові та Відні, дали дуже скромний результат. Набагато успішнішими виявилися пошуки фахівців у німецьких землях, охоплених тоді полум'ям завоєвницьких війн з боку наполеонівської Франції та радикальною перебудовою всього суспільного, державного та культурного устрою. Славнозвісні німецькі університети переживали глибоку кризу в умовах французької окупації. Деякі з них були змушені припинити свою діяльність через брак фінансування та організаційної підтримки з боку адміністрації, репресії проти патріотично налаштованих студентів і професорів. Кращі наукові сили Німеччини, в тому числі славнозвісні Й.-В. Гете, Й. Фіхте, допомагали своїм землякам і колегам у пошуках нового місця роботи та сприяли їхньому переїзду до Російської імперії, в тому числі до Харкова. Саме з Німеччини й було набрано основний контингент викладачів, готових покинути свою батьківщину заради кар'єри в провінційному Харкові. Це йшло вро-

зріз з інструкціями П. Завадовського, але цілком відповідало загальній орієнтації російських реформаторів на німецькі освітні зразки.

За походженням професорсько-викладацький корпус Харківського університету виявився надзвичайно різноманітним. Абсолютну більшість його (близько двох третин) складали іноземні фахівці. Серед останніх домінували німці. За ними йшли слов'яни з Австрійської імперії, далі – французи. Таким чином, на відміну від Московського, де вихідці з Німеччини створили міцну, солідарну корпорацію, іноземні професори Харківського університету представляли собою різні регіони Європи, а тому були різного походження, релігійної та національної приналежності, різного освітнього цензу і політичних уподобань. Російські піддані, що складали разом не більше третини всіх викладачів, також мали різне етнічне походження. Українців представляв спочатку один лише професор І. Тимковський, який, до речі, був єдиним дворянином з числа російських викладачів.

Зрозуміло, що такий різношерстий склад харківської професури мав своїм наслідком постійні суперечки, інтриги та боротьбу окремих осіб і маленьких партій. Політичні та світоглядні проблеми, як це завжди буває в подібних обставинах, тісно перепліталися з ображеним самолюбством, особистими амбіціями, боротьбою інтересів. Особливо драматичною виявилася стійка ворожнеча між французькими та німецькими професорами. Перші мали свого лідера в особі тонкого політика, хитрого кон'юнктуриста і вдалого інтригана, професора А. Дюгура (Дегурова, згодом ректора Петербурзького університету). Лідером других став професор філософії, несамовитий та пристрасний ворог дипломатії, яскравий полеміст Й. Шад.

Німці охоче звинувачували своїх французьких колег у політичній неблагонадійності та пронаполеонівських симпатіях; ті, в свою чергу, намагалися спіймати своїх опонентів на вільнодумстві. Між ними або над ними намагався стати єдиний православний серб з числа професорів – А. Стойкович, використовуючи конфліктні ситуації у власних інтересах.

Стійка упередженість і погано прихована неприязнь розділяла більшість російських підданих та іноземців. «Росіяни та іноземці, – згадував професор К. Роммель, – в усьому відрізнялися...». Перші, на його думку, відзначалися «великим лицемірством та хитрістю. Усі вони, холоднокровно чатуючи, ніби в засідці, під час дебатів уміли на нещастя відвертих іноземців, використовувати кожен момент, коли ті в запалі дозволяли собі необережні вирази; своєю варварською хитрістю вони перевищували навіть французів». Іноземці, в свою чергу, не були невинними жертвами місцевого варварства й з будь-якої нагоди апелювали до високого начальства, виставляючи напоказ власні заслуги.

У цілому матеріальне становище харківської університетської професури, особливо в перші роки, могло вважатися цілком задовільним для того, щоб займатися наукою, вести спосіб життя, відповідний дворянському, та утримувати численні родини з прислугою. Хоча річне жалування професорів – 2 тис. рублів на рік – визнавалося недостатнім для знаменитих учених, його цілком вистачало на життя, особливо з урахуванням дешевизни деяких продуктів і невибагливості патріархального способу життя в Харкові. Професор Й. Шад, приміром, у листі до Й.-В. Гете запевняв, що родина професора може без особливих труднощів зошаджувати до 1200 рублів на рік.

Крім того, професори, як правило, мали надбавки за громадські та адміні-

стративні обов'язки, працювали за сумісництвом, а також займалися репетиторством з абітурієнтами, часто протегуючи їм на вступних екзаменах. Можливо, саме тому репетиторська платня становила в окремих випадках до 25 рублів за дві години занять. При цьому репетиторство не вважалося чимось таким, що було несумісним з професорським званням. Професори не вагалися в оприлюдненні цифр свого гонорару і навіть вимагали цього через громадські інстанції.

З самого початку свого існування Харківський університет був змушений вирішувати надзвичайно складні, проте життєво важливі для адаптації в місцевому соціальному, культурному та етнічному середовищі завдання. Сучасники скаржилися на індиферентність або й ворожість місцевого суспільства до новозаснованого університету. На думку К. Роммеля, особливу заздрість і ревності місцевого дворянства викликали привілеї, надані університетській корпорації урядом.

З тих же причин університетська корпорація мала напружені взаємини з місцевою поліцією. Остання тішилася власною безкарністю та привілейованим становищем у суспільстві, традиційно дістаючи стабільну мзду як із лояльних громадян, що потрапили в біду, так і з торговців і дрібних злодіїв. Виникнення в місті фактично самостійної самоврядної корпорації на особливих правах, захищених спеціальною грамотою імператора, з власним судом і власним юристом, було розцінене поліцією як замах на святая святих – її матеріальні інтереси.

Політика уряду в університетському питанні, як і в багатьох інших сферах суспільного життя, нагадувала своєрідну криву, що відображала хід і особливості практично всіх реформ, започаткованих урядом. Спочатку – потужний імпульс, спрямований на запозичення

західного європейського досвіду в цій справі, потім – державна регламентація та обмеження щодо університетів і, нарешті, боротьба з новими інституціями, котра приводить до стагнації, застою аж до чергової зміни урядової політики.

Така ситуація була зумовлена характером реформ в освіті, коли ініціатором перетворень виступав уряд, а його основним опонентом – представники дворянства. Суспільство, на думку деяких дослідників, у цілому не сприйняло нової урядової системи освіти. Дворянство демонструвало до неї або цілковиту байдужість, або неприхований опір. Одні заперечували освіту в принципі, вбачаючи в ній силу, здатну підірвати традиційний порядок, інші виступали проти західних запозичень заради захисту національної культури, третім не подобався світський характер нової освіти, більшість намагалася блокувати «егалітаристську», тобто понадстанову складову реформи освіти.

Це змусило Олександра І відмовитися від реформаторського, прозахідного курсу і піти на поступки традиціоналістам і консерваторам. У 1812 р. ключовий діяч реформаторського складу М. Сперанський був усунутий від влади і висланий до провінції. Місце державного секретаря посів підстаркуватий патріот-слов'янофіл О. Шишков, майбутній міністр народної освіти. Символічним у цьому контексті стало й повернення до активної державної діяльності одіозної фігури О. Аракчеєва, котрий очолив власну канцелярію Олександра І. Імператор публічно заявив, що головною опорою держави є релігія і заснував Біблійне товариство для поширення Святого письма. Одночасно в країні зростали патріотично-націоналістичні настрої, що досягли свого апогею в 1812 р. і поширювалися після завершення війн з Наполеоном та встановлення в Європі політичного та ідейного клімату консер-

вативної реакції після 1814 р. В Росії реакція, спрямована проти всієї спадщини Просвітництва, сягнула свого апогею на початку 20-х років XIX ст., в останні роки правління імператора Олександра I.

Автономне існування університетського культурного та громадського анклаву в самодержавній, військово-бюрократичній, селянській країні з переважаною в ній домодерною культурою за таких умов не могло бути тривалим. Новим ректором, після смерті І. Рижського, став професор А. Стойкович, готовий всіляко підтримувати новий урядовий курс. В листі до міністра народної освіти він виявляв готовність стати призначеним, а не обраним ректором всупереч статуту і в обхід професорської колегії.

Міністерство посилило адміністративний вплив на університети, продовживши термін повноважень ректора з одного до трьох років. З 1811 р. університети втратили контроль за цензурою, яка віднині передавалася від Головного управління училищ до Міністерства внутрішніх справ.

У наступному, 1812 р. новий, суто адміністративний стиль політики Міністерства освіти привів до першого серйозного конфлікту з харківською університетською корпорацією. У зв'язку з конфліктом серед учителів курської гімназії міністр освіти власною волею скасував розпорядження вченої ради університету й поставив над нею свого чиновника. Коли ображена в своїх кращих почуттях професура висловила протест проти грубого порушення прав університетської корпорації, наданих їй самим імператором, роздратований міністр добився спеціальної постанови уряду, згідно з якою професорам публічно оголошувалася сувора догана та попередження, що в разі повторення подібних дій вони будуть віддані під суд.

З вторгненням Наполеона до Росії всі іноземні професори опинилися під суворим поліцейським наглядом, їхні листи підлягали відкритій перлюстрації та цензурі, в суспільстві з'явилася відкрита ксенофобія, ненависть до іноземців, до всього іноземного. Крім того, тривала війна значно поглибила фінансові труднощі, які переживала професура.

Після перемоги над Наполеоном у російських урядових колах розпочалася відкрита ревізія всієї освітньої політики, особливо університетської. Одночасно відбулася різка зміна в ставленні до німецьких університетів, які до того часу вважалися зразковим втіленням просвітницьких, правових і наукових ідеалів. В очах європейських реакціонерів вони стали уособленням революційних ідей та лібералізму, спрямованих проти релігії, законної влади та стабільності. Фундаментальні принципи їхнього буття – автономія та свобода наук і викладання – опинилися під загрозою. Міністр внутрішніх справ В. Кочубей в грудні 1814 р. заявив, що університетська реформа не дала тих позитивних результатів, на які розраховував уряд. Він виступив узагалі проти ідеї німецьких університетів та домінування німецьких професорів у російських навчальних закладах.

Усі названі вище обставини, від фінансових до політичних і моральних, призвели до того, що іноземці й навіть деякі російські піддані першого призову почали покидати Харків і перебиратися в інші міста Російської імперії або повертатися додому. Упродовж 1810–1814 рр. з Харкова виїхали такі вчені, як Л. Якоб, (1810), Й. Шнауберт, І. Гут, Белен де Баллю, ад'юнкт М. Крігер, Г. Корітарі, І. Тимковський (1811), К. Ромель, Ф. Гізе (1814).

У кінці 1816 р. вибухнула скандальна справа з арештом і висилка за кордон

професора Й. Шада. Хмари над головою найвидатнішого харківського філософа почали збиратися з того часу, як релігія в очах можновладців знову піднялася над філософією. Й. Шад з його раціоналізмом, критикою католицизму та черництва, проповіддю свободи та забороненого в Російській імперії вчення Шеллінга давно вже муляв очі високому начальству.

Безпосереднім приводом арешту Й. Шада стали доноси професора А. Дюгура, в яких філософа звинуватили в постійних нападках на французів, пропаганді ідей Шеллінга, раціоналізму та критиці на адресу християнської релігії та моралі. Крім того, А. Дюгур вказував на те, що останні дисертації учнів Й. Шада були не чим іншим, як компіляцією з творів їхнього вчителя. Можна думати, що це останнє звинувачення в очах міністерства виглядало не менш серйозним, аніж усі інші, оскільки саме тоді розгорівся скандал з ганебною торгівлею докторськими дипломами в Дерптському університеті. Міністр освіти О. Голіцин особисто звернувся з цього приводу до комітету міністрів, а цей останній прийняв безпрецедентне рішення – вислати Й. Шада з Росії впродовж 24 годин без суда та слідства. Видані ним крамольні книги було наказано спалити. 8 грудня 1816 р. Й. Шад, у супроводі поліції, був вивезений через кордон до Пруссії. Він був переконаний, що живим після цієї поїздки не залишиться й тому, покидаючи Харків, в останні години встиг скласти заповіт.

Ця історія наробила багато галасу в Європі. Гамбурзька газета «*Deutscher Beobachter*», описуючи перипетії арешту та висилки Й. Шада, назвала цей факт «нелюдським» і запитала своїх читачів: «Який же німецький вчений наважиться після цього вступити на службу до російського університету, якщо в нагороду за свою працю може сподіватися на

подібний вчинок?». Проте політичний вплив Росії в Німеччині на той час був таким сильним, що російський уряд міг навіть безкарно вести наклепницьку кампанію проти Й. Шада в німецьких газетах і навіть чинити йому перепони в пошуках роботи.

Іноземні професори, за справедливим висновком Д. Багалія, буквально розбіглися в різні боки, налякані ксенофобією, зведеною в ранг державної політики. Якщо до 1811 р. співвідношення російських та іноземних професорів було постійним (приблизно один до двох), то з 1811 р. воно почало змінюватися на користь російських підданих, аж поки не зрівнялося в 1814 р. З цього часу викладачі – вихідці з Російської імперії вже становили більшість у Харківському університеті. З 1815 р., згідно з розпорядження міністра народної освіти, заміщення вакантних посад в Харківському університеті повинно було здійснюватися виключно російськими викладачами. Проте це аж ніяк не сприяло ні ліквідації постійного дефіциту кадрів в університеті, ні зростанню їхньої наукової якості.

Судячи з спогадів К. Роммеля, значна частина іноземців покидала місто глибоко розчарованими, несучи з собою гірке почуття образи. Ті з іноземців, що залишилися в Харкові, кому вже нікуди було їхати, були або зламани морально, або оголошували себе рішучими прихильниками державної політики. «З іноземців, – ущіпливо зауважує Д. Багалій, – одні лише слов'яни почували себе, мабуть, добре, оскільки значною мірою володіли принадливою властивістю пристосовуватися до будь-якого режиму...».

Адміністративна боротьба за вдосконалення душі та серця університетської корпорації через православ'я, розпочата урядом з другого десятиріччя XIX ст., аж ніяк не сприяла підвищенню її нау-

кового та морального рівня, якості навчальної та наукової роботи. Взаємини університетів з урядом пронизувала система доносів, шпигунства, протекціонізму. В самому університеті вона призвела до виділення власної, університетської бюрократії в особі призначуваних ректорів і відповідальних чиновників. Зобов'язані своїми посадами високому начальству, більшість з них запобігала передусім перед сильними світу цього, менше дбаючи про автономні права університету.

Польське повстання 1830 р. відгукнулося в Харківському університеті залученням професорів до «реорганізації» системи освіти на землях колишнього Віленського учбового округу, переданих тимчасово під харківську юрисдикцію. Після повстання 1830 р. та закриття Віленського університету, за спогадами харківського студента М.Ф. Де-Пуле, до Харкова перебралося чимало поляків. Вони в окремі роки становили до третини загальної кількості студентів. Польський культурний вплив значною мірою сприяв розгортанню діяльності харківських романтиків на початку 1830-х років.

За умов, коли південний напрям російської політики поступився західному, виявилось, що Харківський університет погано підходив на роль авангарду російської освіти на правобережних українських землях. Коли на початку 30-х років XIX ст. було здійснено чергову реконфігурацію учбових округів імперії, Харків втратив своє привілейоване становище «осереддя південної Росії». Цю роль перебрав на себе Київ – справжній, за словами С. Уварова, центр південної Росії.

У 1814 р. урядова комісія вже обговорювала проект перенесення університету з Харкова до Києва. У 1832 р. було створено Київський учбовий округ у складі Київської, Волинської, Подільсь-

кої та Чернігівської губерній, а в 1834 р. відкрито Київський університет св. Володимира. В зв'язку з цим до нього відійшли від Харківського учбового округу правобережні українські землі – Подільська та Волинська губернії. Одночасно, з утворенням Одеського учбового округу, Харків утратив південноукраїнські території – Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії. Ще раніше, в 1830 р., з-під його юрисдикції було виведено закавказький регіон.

Обмеження впливу Харківського університету відносно вузькими регіональними рамками, загальне зниження його наукового потенціалу викликали побоювання щодо здатності слобідського навчального закладу витримати конкуренцію з новим – Київським університетом, який планувалося відкрити на початку 30-х років XIX ст. Міністр освіти С. Уваров застерігав: «Відкриття університету св. Володимира завдасть йому (тобто Харківському університету. – *К.В.*), імовірно, важкого удару, якщо не будуть ужиті заходи, щоб він зміг витримати це суперництво...». Помічник харківського попечителя, граф О. Панин закликав вжити термінових заходів щодо вдосконалення навчального процесу в Харківському університеті, інакше, за його словами, Київський університет, подібно до Геракла, що виходить з коліски, задушить Харківський університет уже на початку свого існування.

Проте Харківський університет вистояв у цій боротьбі. Чужорідна рослина, пересаджена на місцевий ґрунт, змогла-таки пустити коріння й перетворитися з часом на справжню університетську корпорацію. Для цього знадобилося «всього» два покоління... Проте запасу міцності в цієї корпорації вистачило не більше, ніж на наступні два покоління. Із розвалом Російської імперії університети не зможуть адаптуватися

до нової епохи «торжества мас і націй». В Україні їх ліквідують на початку комуністичного експерименту в 20-х роках. Харківський університет відро-

диться в 1933 р., незадовго до втрати містом Харковом столичного статусу на користь Києва. Проте це буде зовсім інша епоха.

Література

¹ Проект к учреждению университета Багурина, 1760 г. писано для графа Г.Н. Тепловым // Чтения в обществе истории и древностей российских. 1863. Кн. 2. – С. 67–85.

² *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. 1931. Т.1. Праці історично-краєзнавчої секції). – С. 65–89; Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 1930. Зб. 1. – С. 295–306. (передруковано в кн.: Короткий В., Ульяновський В. (упор.). З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. К.: Заповіт, 1994. – С. 27–36).

³ *Милуков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. В 3 т. – Т. 2. Вера. Творчество. Образование. – М.: 1994. – С. 285.

⁴ *Багалій Д.И.* Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 68, 181, 293; Т. 2. – С. 41, 48, 245, 326.

⁵ *Павловский И.Ф.* Письмо В.Н. Каразина к князю А.Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвова-

нию на Харьковский университет // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып.11. – 1914. – С. 179–185

⁶ *James T.Flynn.* V.N.Karazin, the Gentry and Kharkov University // Slavic Review. 1969. Vol.28. No. 2. – P.212.

⁷ *Лисяк-Рудницький Іван.* Історичні есе. К.: 1994. – Т. 1. С. – 212.

⁸ Высшее образование в России: Очерки истории до 1917 г. – М., 1995. – С. 73.

⁹ *Петров Ф.А.* Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования. Кн. 1, 3. Зарождение системы университетского образования в России. – М., 1998. – С. 348.

¹⁰ *Крістоф Дітріх фон Роммель.* Спогади про моє життя та мій час («Україна в записках мандрівників і мемуарах». Вип. 1.). – Х.: Майдан, 2001. – С. 120.

¹¹ *Karl Klaus Walther.* Johann Baptist Schad in Rusland // Jahrbüher für Geschichte Osteuropas. – 1992.– V. 40. – No. 3. – S. 347.

¹² Университет для России: взгляд на историю культуры XVIII столетия. – М., 1997.

IV. Соціокультурні чинники європейського вибору

Громадяни України та європейська інтеграція: мотиваційні аспекти вибору

Олександр Резнік

This article deals with the results of an all-Ukrainian survey of the population's attitudes on Ukraine's accession to the European Union, which was conducted in the heat of the 2006 parliamentary election campaign. The tendencies identified in the survey coincide with other analogous studies. However, the author also attempts to explain some of the divergences in results of the various surveys. The population's attitudes toward Euro-integration are examined with the goal of understanding the specific dispositions toward membership and the reasons for these dispositions.

Вступ

Проголошення українським урядом стратегії інтеграції нашої країни до Європейського Союзу актуалізує проблему вивчення громадської думки населення щодо цієї перспективи. Як заявив Тоні Блер на підсумковій прес-конференції дев'ятого самміту Україна ЄС, «не тільки лідери, а й країна має розділяти бачення того, чи потрібно рухатися до Європи на основі цінностей демократії».

Численні соціологічні дослідження фіксують динаміку ставлення населення України до цього питання. Проте їх метою є переважно фіксація фактичного ставлення населення до процесу євроінтеграції. Робляться спроби просунути шляхом розуміння тих чинників, які визначають його вибір, аналізуючи зв'язок уявлень про обізнаність людей про

Євросоюз та НАТО з їхнім ставленням до цих об'єднань¹. Часто геополітичні преференції населення України зумовлюються впливом соціокультурних чинників, особливо регіональних та етномовних. Водночас соціологічні дослідження засвідчують вагому амбівалентність геополітичних преференцій населення України. Громадяни подеколи одночасно позитивно ставляться до просування України в бік протилежних за змістом геополітичних утворень. Характер ставлення українського суспільства до вступу України у Європейський Союз дуже часто залежить від багатьох інших чинників впливу, навіть таких, як внутрішньополітична ситуація в країні. Отже, виникає потреба у виявленні мотивації вибору чи невибору європейського вектора українськими громадянами.

Опис даних

Дослідження, про яке йтиметься далі, було здійснено Фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2005 р. Опитування проводилося незалежною фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс». Використовувалася квотна національна вибірка 2000 респондентів, які за статтю, віком, освітою, типом поселення та областю проживання репрезентували населення України. Опитування проводилося в 95 населених пунктах (54 містах та 41 селі) всіх областей України, Автономної Республіки Крим, а також у Києві та Севастополі.

Побудова вибірки здійснювалася у кілька етапів. На першій стадії 2010 респондентів пропорційно кількості населення у віці понад 18 років розподілялися між областями України, Автономною Республікою Крим, містами Києвом та Севастополем. На другій стадії на основі кластерної типології міст і районів України, здійсненої в кожній з областей та Криму за результатами парламентських виборів 2002 р. та I туру президентських виборів 2004 р., відбувався відбір міст і районів опитування. Опитування проводилося у всіх обласних центрах, Києві, Сімферополі та Севастополі. З міст обласного та районного значення в кожній області було відібрано 27 міст і селищ міського типу та 25 сільських районів. На третій стадії в кожній області випадковим чином відбирались конкретні села у визначених для опитування районах. На четвертій стадії формування вибіркової сукупності на основі показників перепису населення 2001 р. в кожному з виділених міських та сільських населених пунктів розраховувалися квоти опитаних за статтю, віком, освітою. Максимальна статистична похибка (для показників близьких до 50%) такої вибірки з ймовірністю 0,95 теоретично не перевищує 2,2%. Дизайн-ефект застосованої вибірки для пере-

важної кількості показників не перевищує 1,4%; тобто максимальна похибка вибірки з урахуванням дизайн-ефекту не перевищує 3,0%.

Процедура та методика дослідження

Пропоновані нами результати дослідження ставлення населення до євроінтеграційних процесів, ґрунтуються на підході, метою якого було з'ясування особливостей диспозицій щодо європейського вибору не лише з точки зору уявлень про обізнаність, а й з урахуванням мотивації відповідного вибору. Аналогічним чином формулювався блок питань щодо ставлення населення до ЄС. Крім питань, які визначають ставлення до ЄС та самооцінку інформованості про нього: *«Наскільки добре Ви поінформовані стосовно того, що таке Європейський Союз?»* та *«Як би Ви проголосували, якби у найближчу неділю відбувся референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу (ЄС)»*, у нашому дослідженні були представлені питання про очікувані позитивні або негативні наслідки вступу, про доцільні, на думку респондентів, темпи руху в бік євроінтеграції, про оцінку населенням готовності України до вступу тощо. Ми також спробували з'ясувати основні джерела інформації про життя країн Європейського Союзу та об'єкти персоніфікації євроінтеграційних прагнень.

У дослідженні було використано низку типових положень, які представлені у сучасному політичному дискурсі і створюють для населення, так би мовити «доказову базу», яка залучається для формування власної позиції респондента. Було використано твердження, які пов'язують проблеми вступу з:

– поступовістю процесу з огляду на важливість збереження власного укладу та традицій;

- неготовністю до вступу доки не будуть вирішені внутрішні проблеми;
- пріоритетом для України одночасного розвитку зв'язків як з Росією, так і з ЄС;
- необхідністю для України такого типу економічного розвитку, що й у країнах ЄС;
- необхідністю для України такого типу демократії, що й у країнах ЄС.

Виклад результатів

Переходячи до викладу одержаних результатів, насамперед зазначимо, що питання, пов'язані з міжнародним іміджем України, її місцем у європейській спільноті, великою мірою цікавлять населення країни. Зокрема, відповідаючи на запитання *«Наскільки важливо для України посідати сильні міжнародні позиції й мати авторитет за кордоном?»*, переважна більшість респондентів, зазначила, що для них це важливо (81,4%). Таких, хто відповів, що для них це зовсім не важливо, виявилось лише 2,1%. Інтерес цей має досить прагматичний характер, оскільки, на думку більшості опитаних (62,7%), міжнародний імідж України помітно впливає на економічну ситуацію всередині країни. Такого зв'язку не бачать лише 6,7% опитаних. Яким же представляється населенню євроінтеграційний вектор?

Зазвичай в опитуваннях ставлення населення до приєднання України до ЄС з'ясовується через створення для респондентів проєктивної ситуації можливої участі та відповідного голосування у референдумі щодо вступу в цю організацію, якщо б такий відбувався на момент опитування. До речі, сам цей

увяний вибір є лише проєкцією відповідних диспозицій, згадаймо відомий парадокс Лап'єра – «аттїтуди проти дій»¹. Одержані результати не можуть розглядатися як незаперечне свідчення того, що в реальних умовах голосування, результат був би подібний. Оскільки нас цікавив не лише сам факт можливого волевиявлення на референдумі, а й ширше підґрунтя мотивацій: спочатку ми прагнули з'ясувати більш-менш загальні установки щодо самої доцільності вступу України в ЄС. Виявилось, що однозначного ставлення українського суспільства стосовно цього питання поки що не простежується. Майже половина опитаних (48,9%) вважають, що Україні потрібно прагнути стати членом Європейського Союзу. Натомість протилежної думки дотримується близько третини (30,2%) респондентів. Не визначилося – 19,6%.

Освітній рівень українських респондентів прямо пропорційний позитивному ставленню до прагнень України бути у складі ЄС: чим вищий рівень освіти, тим прихильніше ставлення до перспективи членства.

За типом поселення простежується більша підтримка у м. Києві (62,9%) та у селищах міського типу (57,3%). Із збільшенням віку зменшується підтримка членства в ЄС: якщо серед молоді таких 55,3%, то серед людей віком 30–54 рр. таких 49,5%, серед людей старшої вікової категорії – 42,3%. Розходження простежуються і по етновних характеристиках населення України. Виявлено, що серед етнічних українців (50,4%) підтримка членства України в ЄС більша, ніж у росіян (36,1%). Натомість

¹ На початку 30-х років ХХ ст. Лап'єр протягом двох років разом з двома студентами-китайцями, подорожуючи по США, зупинялися у готелях, відвідували кафе та ресторани. Крім одного разу, їм не було відмовлено у прийомі та обслуговуванні. Після подорожі Лап'єр розіслав листи у ці заклади з питанням, чи можуть вони прийняти групу людей, включно з китайцями. У відповідь від 93% господарів ресторанів і від 92% господарів готелів він одержав відмову.

думка про те, що не варто прагнути Україні вступати притаманна 29,1% українців і 49,8% росіян. Аналогічна відмінність простежується і за мовною ознакою: якщо серед тих, для кого українська мова є рідною, 53,5% опитаних прагнуть членства України в ЄС, то серед тих, у кого російська мова є рідною, таких 38,9%. Знову ж таки, негативно ставляться до такої перспективи 24,5% україномовних і 46,1% російськомовних.

Якщо ж взяти розподіл за мовою спілкування у сім'ї, то подібно до мовноідентифікаційних залежностей, серед тих, хто спілкується лише українською, більше половини (60,7%) прагнуть членства України в ЄС, тоді як серед тих, хто у сім'ї спілкується лише російською, таких дещо менше – 35%. Серед тих, хто спілкується лише українською, – 18,4% противників членства України в ЄС, серед тих, хто у сім'ї спілкується лише російською, таких значно більше – 50,2%. Цікавим є той факт, що люди, які розмовляють у сім'ї по-різному, залежно від обставин, більшою мірою позитивно ставляться до європейської перспективи України: 47% – за, 29,8% – проти.

Регіональний розподіл* свідчить також про відмінності у доцільності євроінтеграційних прагнень. Найбільше прихильників євроінтеграції на Заході: 70,6% вважають, що потрібно прагнути Україні членства у Європейському Союзі, 8,3% – не потрібно; найменше – у Донбасі: 26,0% – за, 57,2% – проти. Привертає увагу значна відособленість населення Донбасу від сусідніх регіонів, зокрема, готовність голосувати за чи

проти вступу України до ЄС значно відрізняється від Сходу (відмінність є значимою на рівні 0,01), та дещо відрізняється від Півдня (відмінність є значимою на рівні 0,05).

Виявилось, що сприйняття вступу до ЄС для більшості пов'язано з більш-менш віддаленою часовою перспективою. Принаймні зараз у суспільстві існує переконання, що вступу до Євросоюзу має передувати вирішення внутрішніх проблем. Не дивно, що в ситуації уявного референдуму населення не виявляє готовності проголосувати за негайний вступ до ЄС. Водночас, зберігаються чіткі традиціоналістські настанови з обережним ставленням до європейських нововведень (табл. 1).

Як бачимо, думку про доцільність для України європейського типу економічного розвитку та демократії підтримують близько половини респондентів (48,8% та 50,1%). Віковий розподіл відповідей на ці питання свідчить про дещо більшу підтримку серед молоді, ніж серед людей похилого віку. Водночас, 78,9% опитаних вважають, що Україна має розвивати й зміцнювати відносини і з Європейським Союзом, і з Росією. Щодо цього питання – вікових розбіжностей не простежується. Очевидно для старшого покоління відбувається своєрідне світоглядне «примирення» двох різних за суттю та змістом геополітичних орієнтирів у межах політико-ідеологічної ідентичності. Тобто відбувається суміщення «минулого» з «сучасним». Це є наслідком захисного рефлексу свідомості особистості, подоланням стану політичної маргінальності, яка набула поширення після руйнування

* Регіони: Захід (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька області); Центр (Вінницька, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Хмельницька області, Київ); Північ (Житомирська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області); Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); Донбас (Донецька, Луганська області); Південь (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

Таблиця 1

Ставлення населення України до можливих шляхів розвитку країни, %

	Згоден	Важко сказати	Не згоден
Українці не поспішають до Європейського Союзу, і Європейський Союз не квапиться приймати Україну. Україна має рухатися вперед, але при цьому зберегти свій уклад і традиції.	77,5	14,9	7,6
Перш ніж приєднуватися до Європейського Союзу, Україна має вирішити свої внутрішні проблеми	87,6	8,7	3,8
Україна має розвивати й зміцнювати відносини і з Європейським Союзом, і з Росією	78,9	13,8	7,4
Якою мірою Ви згодні з тим, що Україні потрібен такий самий тип економічного розвитку, що й у країнах Європейського Союзу (ЄС)?	48,8	31,2	20,0
Якою мірою Ви згодні з тим, що Україні потрібен такий самий тип демократії, що й у країнах Європейського Союзу (ЄС)?	50,1	29,9	20,0

вже звичного політичного простору та формування нових реалій. Таке «накладання» політично несумісних ідентитетів може довго зберігатись у свідомості особистості, а може бути подолане витісненням іншим, який в силу різних обставин набув превалюючого значення. Очевидно, що існує певна геополітична амбівалентність свідомості у цієї групи респондентів. І все ж можна припустити, що якщо члени цієї групи прихильно ставляться до європейського вектора, то це свідчить не про їхні національно-культурні пріоритети, а скоріше про бажання жити у матеріально забезпеченому світі, не відірваному від східнослов'янського простору. Така амбівалентність пояснює дещо на перший погляд абсурдне гасло «В Європу разом з Росією!», тобто відбувається примирення «старого» і «нового», а не їх конфронтація.

Наголосимо, що відповіді на ці запитання дають можливість окреслити скоріше вектор загальних налаштованостей щодо питань євроінтеграції. Уточнити

орієнтації респондентів дає можливість аналіз відповідей на запитання про те, на яку модель соціально-економічного та політичного розвитку варто орієнтуватися Україні. Респондентам пропонувалося зробити вибір між європейською (Євросоюз), американською (США), російською, білоруською, китайською, латиноамериканською моделями, або власною унікальною моделлю, яка має бути розроблена спеціально для України. Відповіді показали, що уточнення формулювань зменшує кількість прихильників європейської моделі. Якщо загалом такий тип економічного розвитку, який представлений у країнах Європейського Союзу, вважали підходящим для України 48,8% опитаних, то у випадку вибору з кількох моделей на європейську (Євросоюз) орієнтувалося вже 33,3% опитаних. Водночас 31,3% вважають, що потрібно розробити власну унікальну модель, 13,6% вказали на російську і лише 2,9% опитаних переконані, що слід орієнтуватися на американську (США) модель. Характерно, що вагали-

ся з відповіддю лише 12% опитаних, що свідчить про наявність у більшості більш-менш сформованих уявлень про орієнтири економічного розвитку країни. Безумовно, ми говоримо не про усвідомлені знання, а саме про уявлення. Вибір між моделями абсолютно не означає обізнаність із самими моделями, він лише показує, що найбільш поширеними в свідомості людей є налаштованості на «європейський», «власний» чи «російський» шлях розвитку. При цьому, попри загалом позитивне ставлення до зв'язків з Росією, сама «російська модель» не є для більшості зразком для наслідування. Яким би привабливим не виглядало співробітництво з Росією, більшість свідомі того, що це все ж таки співробітництво різних економік.

Серед тих, хто орієнтується на європейську модель найбільше представників Заходу (54,1%), найменше представників Донбасу (12,4%), натомість серед прихильників російської моделі найбільше представників Сходу (23,1%), Донбасу (25,2%) і Півдня (18,6%). Представники Донбасу виокремилися і серед групи, яка орієнтується на власну модель, їх тут найбільше – 49,0%. Таке спрямування масової свідомості є важливим свідченням на користь підтримки населенням регіону ідеї економічної федералізації.

У ході дослідження ми також спробували з'ясувати, який сенс вкладають люди в саме поняття «європейська інтеграція». Насамперед нас цікавило, чи сприймається цей процес як реальність, яка фактично впливатиме на життя людей, чи поняття «євроінтеграція» має суто віртуальне навантаження. Власне, давно вже помічено, українська еліта де-що віддалена від населення у загалом позитивному ставленні до євроінтеграції, український політикум переважно не заперечує самого вектора руху в бік Європи, тоді як в опитуваннях гро-

мадської думки такої одностайності не спостерігається. Виявилось, що європейська інтеграція України сприймається як «реальний проект» майже половиною населення, 46,3% опитаних вважають, що вона приведе до перетворень, які суттєво вплинуть на життя громадян України. Близько чверті (27,4%) респондентів схиляється до того, щоб оцінити цей проект як суто політичний, такий, що не стосується пересічних громадян. Нарешті ще чверть (25,7%) вагається з відповіддю.

Скептики, які вважають євроінтеграцію чимось, що ніяк не вплине на життя пересічних громадян, переважають поміж жителів Сходу і Донбасу, етнічних росіян та тих, для кого російська мова є рідною і які здебільшого нею спілкуються у сім'ї. Більше їх і поміж людей старшого та середнього віку. Натомість твердження про те, що євроінтеграція є перетворенням, яке суттєво вплине на життя громадян України, більше підтримують на Заході і Півдні, вона популярніша серед людей, для яких є рідною українська мова і які здебільшого нею спілкуються у сім'ї, а також поміж молоді та людей з вищою та незакінченою вищою освітою.

Суттєвим чинником громадської думки стосовно Європейського Союзу є рівень інформованості населення про цю організацію. На відміну від вже згаданого дослідження, у якому з'ясувалися уявлення респондентів про інформованість щодо ЄС в контексті забезпечення прийняття рішення при голосуванні на референдумі, ми намагалися визначити уявлення про загальну оцінку рівня поінформованості про цю організацію. Виявилось, що різниця в формулюваннях не впливає на загальну тенденцію, яка свідчить про незадоволеність респондентів рівнем власної інформованості. За нашими даними лише 13,1% опитаних заявили, що добре поінформовані

про життя країн ЄС. Більше двох третин (67,3%) респондентів заявили, що дещо знають про ЄС, але недостатньо. 15,9% опитаних взагалі нічого не знають про це. І нарешті 3,7% опитаних не цікавляться цією інформацією.

Найбільше інформації про життя країн Європейського Союзу населення України дістає із загальнонаціональних каналів телебачення – 76,9% опитаних назвали саме це джерело. Іншим засобом інформування є загальнонаціональні газети та журнали (23,6%) та місцеві канали телебачення (18,5%), загальнонаціональні канали радіо (11,5%) та місцеві газети та журнали (10,9%).

Отже, на думку респондентів, інформації про ЄС їм не вистачає. Проте вони готові прийняти певне рішення. На чому ж воно ґрунтується? Виділені нами з сучасного політичного дискурсу можливі переваги та негативні наслідки, які можуть спіткати Україну в разі вступу до ЄС, було використано у переліку альтернатив, які пропонувалися респондентам у питаннях щодо можливих наслідків вступу до цієї організації.

Насамперед зауважимо, що більшість респондентів бачить принаймні якісь переваги чи недоліки. Вагалися з відповіддю при визначенні можливих переваг чи недоліків вступу відповідно 17,4% та 20,2%. Незначними виявилися і групи повних прихильників, тобто тих, хто не бачив жодних негативів (6%), та повних противників, які не бачили жодних переваг (14,5%). Решта ж респондентів принаймні «відгукнулася» на пропонувані варіанти відповіді, а значить обрані тези справляють вплив на формування їх загальних диспозицій щодо євроінтеграційних процесів.

Якщо порівняти громадську думку щодо переваг та негативних наслідків можливого вступу України до Європейського Союзу, можна констатувати, що переваги розглядаються переважно

в індивідуальній перспективі. Серед очікуваних надбань – можливості вільного пересування, очікування підвищення життєвого рівня, поліпшення доступу молоді до навчання у європейських університетах. Коли ж йдеться про негативні наслідки, на перший план висувуються проблеми соціальні: еміграція українців та приплив іноземців, можливі ускладнення стосунків з СНД тощо (табл. 2).

Слід пам'ятати, що йдеться про суб'єктивні уявлення щодо переваг чи негативів, а не про раціонально обґрунтовані судження. Наприклад, хоча населення демонструє побоювання масової еміграції українців на Захід, відповіді самих же респондентів свідчать, що реальних «потенційних емігрантів», тобто тих, хто, відповідаючи на питання «Якби Україна вступила до Європейського Союзу й українці дістали можливість вільно пересуватися, чи хотіли б Ви поїхати до однієї з країн ЄС?», зазначили, що вони хотіли б виїхати туди на постійне місце проживання, – 7,9%, тоді як 29,2% населення взагалі не прагне їздити у країни ЄС. Як і очікувалося, виїхати прагнуть молоді люди, нікуди не їздити – люди старшого покоління. Найбільше наших громадян приваблює можливість відвідати інші країни з туристичною метою – 34,6%, і вже потім йде можливість тимчасової роботи (16,6%) та навчання (4,0%).

І нарешті можна простежити поведінкові настанови стосовно євроінтеграційних перспектив України. На запитання «Якби в найближчу неділю відбувся референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу (ЄС), то Ви б...» 41,4% відповіли, що проголосували за вступ. Близько третини (30,2%) проголосували б проти. Тоді як 11,1% не взяли б участі у голосуванні і 17,2% не визначилися. Дуже часто розподіл голосів тих, хто взяв би участь у голосуванні, в

Таблиця 2

**Громадська думка населення
щодо переваг та негативних наслідків можливого вступу України
до Європейського Союзу**

Переваги		Негативні наслідки	
Вільне пересування людей за кордон	39,3	Еміграція українців за кордон	32,9
Підвищення життєвого рівня людей	30,9	Приплив іноземців, розпродаж країни	28,7
Вільніший доступ молоді до навчання у європейських університетах	25,5	Погіршення стосунків з країнами СНД	24,7
Це сприятиме розвитку української економіки	19,2	Поширення західної масової культури	21,6
Це сприятиме рухові країни в бік сучасної європейської цивілізації	19,1	Безробіття	21,1
Поліпшення забезпечення товарами	18,8	Втрата державного суверенітету	18,9
Україна здобуде більший авторитет на міжнародній арені	17,6	Падіння життєвого рівня	18,3
Це сприятиме демократизації	17,2	Зростання соціальної розмежованості	16,1
Надання фінансової допомоги	13,0	Поширення наркоманії, СНІД тощо	15,9
Це посилить безпеку/обороздатність країни	7,8	Зростання рівня злочинності	9,1
Жодних	14,5	Жодних	6,0
Інше	0,3	Інше	1,4
Важко відповісти	17,4	Важко відповісти	20,2

опитуваннях, які проводяться одночасно, суттєво відрізняється. Це спричинено, на нашу думку, специфікою інструментарію та ходом самого опитування. Справа в тому, що в деяких опитуваннях респондент має визначитися з власною позицією щодо ситуації можливого голосування фактично одразу після того, як констатував наявність чи відсутність у себе достатніх знань для того, щоб вирішити, чи потрібно Україні вступати до ЄС. При цьому часто фіксується пряма позитивна залежність між оцінкою власної обізнаності і готовністю підтримати вступ України до ЄС. Водночас виявляється, що позиція громадян України щодо вступу до Євросоюзу так само часто залежить від відчуття ними своєї обізнаності стосовно цього об'єднання, як і саме це

відчуття залежить від характеру ставлення до Євросоюзу². Подібну залежність між самооцінкою інформованості та ставленням до вступу зафіксували і ми (коєфіцієнт Крамера 0,189). Очевидно, на ній певною мірою і ґрунтується різниця в даних про результати уявного голосування на референдумі. Справа в тому, що в нашому опитуванні питанню про участь в референдумі щодо вступу України в ЄС передувало 15 запитань, за допомогою яких дослідники прагнули прояснити ставлення населення до євроінтеграційних процесів. Сам процес відповідей на ці запитання забезпечив актуалізацію у свідомості респондентів відповідних знань (хай і неповних чи навіть неправильних). В рамках сприйняття ситуації можливого голосування потрапили стере-

отипи, що побутують у масовій свідомості, респондент познайомився з твердженнями, характерними для євроінтеграційного дискурсу, а отже, дістав низку «підказок», яка зробила його вибір більш наближеним до реальної ситуації референдуму, в ході підготовки до якого провадиться інформаційна кампанія, метою якої і є створення підґрунтя для формування у людей свідомого вибору.

На користь цього припущення говорить і те, що в нашому опитуванні зафіксовано статистично значуще перевищення кількості прихильників вступу над кількістю його противників серед громадян із середньою спеціальною (на 14%) та вищою освітою (на 10%), натомість в опитуванні Київського Міжнародного Інституту соціології (КМІС) в цих групах кількість прихильників та противників була майже однаковою³. Загалом в нашому опитуванні чіткіше виглядає внутрішньогрупова поляризація позицій, наприклад молодь до 30-ти років в опитуванні КМІСу голосувала б у співвідношенні 40% – «за», 29% – «проти», в нашому ж опитуванні «за» проголосувало б 50,6% цієї групи, «проти» – 25,9%. Як бачимо, менше не стільки противників, скільки тих, хто не визначився, що також є певним підтвердженням справедливості нашого припущення щодо актуалізації рівня інформованості в ході інтерв'ювання.

Отже, ми вважаємо, що картина, яка виникла на основі результатів можливого голосування може бути розглянута як певна модель ситуації активного інформування населення про проблеми євроінтеграції. Безумовно йдеться не про зміст інформаційної кампанії, а про сам факт актуалізованості для суб'єкта проблеми вибору. В такій ситуації люди будуть поставлені в умови, що сприятимуть проясненню власного ставлення до проблеми. На нашу думку, головним характерним елементом такої ситуації є

чіткіша поляризація думок із тенденцією до зменшення в процесі актуального вибору противників вступу до ЄС. Про це свідчить порівняння одержаних нами даних (табл. 3) з тими, що презентовані у статті проф. Хмелька. В усіх проаналізованих соціально-демографічних категоріях в нашому дослідженні відсоток тих, хто виступає проти вступу менший, ніж зафіксований в дослідженні КМІСу.

Які ж тенденції зможуть виявитися в ході такої актуалізації? Простежується чіткий зв'язок між зменшенням готовності проголосувати за входження України в ЄС та збільшенням віку. Прямо пропорційним готовності проголосувати за входження України в ЄС освітній рівень українських респондентів: чим вищий рівень освіти, тим прихильніше ставлення до такої перспективи.

Помітно виглядають в нашому опитуванні розходження по етнічних характеристиках. Зокрема ми зафіксували, що серед етнічних українців кількість прихильників вступу дещо більша (відмінність на рівні 0,05), ніж кількість противників (44% проти 27,9%).

Не зупиняючись детально на порівнянні інших відмінностей, розглянемо лише регіональний розподіл. В нашому дослідженні виділялося не 4, а 6 регіонів, зокрема спеціально виокремлювався Донбас, зважаючи на очікувані відмінності у можливому голосуванні на референдумі. Найбільше прихильників євроінтеграції виявилось на Заході: 66,7% – за, 7,2% – проти; найменше у Донбасі: 15,9% – за, 55,5% – проти. Але, власне, найбільше дивує не відмінності між Донбасом і Заходом (що вже давно не є секретом), а значна відособленість населення Донбасу від сусідніх регіонів, зокрема, готовність голосувати за чи проти вступу України до ЄС значно відрізняється від Сходу (відмінність є значимою на рівні 0,01), та дещо

Таблиця 3

Соціально-демографічна характеристика групи респондентів, які відповіли на питання «Якби в найближчу неділю відбувався референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу (ЄС), то Ви б ...», %

Соціально-демографічні показники	Якби в найближчу неділю відбувався референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу (ЄС), то Ви б			
	Проголосували за вступ	Проголосували проти	Не взяли б участі в голосуванні	Важко сказати
<i>Регіони</i>				
Захід	66,7	7,2	7,5	18,7
Центр	45,3	21,6	14,9	18,2
Північ	39,1	23,4	10,2	27,2
Схід	39,0	38,2	9,6	13,2
Донбас	15,9	55,5	13,6	15,0
Південь	34,6	41,7	10,5	13,2
<i>Національність</i>				
Українець	44,0	27,2	11,1	17,7
Росіянин	27,9	47,2	11,1	13,8
<i>Рідна мова</i>				
Українська	48,0	21,9	11,8	18,3
Російська	30,5	45,1	9,5	14,8
<i>Мова спілкування у сім'ї</i>				
Лише українська	54,0	16,6	10,9	18,5
Лише російська	29,4	48,1	9,6	12,9
По-різному	39,5	27,8	12,5	20,2
<i>Вік</i>				
18–29 років	50,6	25,9	10,3	13,2
30–54 років	43,4	30,5	9,7	16,4
55 і старше	33,3	32,5	13,5	20,7
<i>Освіта</i>				
Вища (повна чи неповна) освіта	44,6	32,1	5,0	18,3
Середня спеціальна освіта	44,9	30,7	9,5	15,0
Повна загальна середня	39,2	27,5	16,1	17,1
Нижча за повну середню освіту	34,2	31,3	13,5	21,0

відрізняється від Півдня (відмінність є значимою на рівні 0,05).

Таку відособленість населення Донбасу від решти населення України у питанні зовнішньополітичних преференцій можна пояснити заполітизованістю питання, що є наслідком результату президентських перегонів 2004 р. та подій Помаранчевої революції. Чинний Президент України є уособленням євроінтеграційного курсу. Про це свідчить той факт, що 66,1% опитаних, відповідаючи на питання «Хто, на Вашу думку, відіграє найважливішу роль у європейській інтеграції України?», назвали Президента В. Ющенка, і вже потім йдуть Верховна Рада (29,4%), Кабінет Міністрів (21,9%). Персоніфікація євроінтеграційних прагнень України з Президентом України наклала відбиток на ставлення до такого курсу. Доказом цього є той факт, що серед тих, хто проголосував на президентських виборах під час переголосування 2-го туру виборів 26 грудня 2004 р. за В. Ющенка, 61% – виступили б за вступ України до ЄС, 23,8% – проти. Тоді як серед тих, хто проголосував на минулих президентських виборах за В. Януковича, 12,6% – підтримали б вступ України до ЄС, 51,3% – проголосували б проти. Подібна тенденція зберігається і серед електорату В. Януковича на парламентських виборах 2006 р.: серед прихильників Партії регіонів 24,7% – проголосували б за вступ України до ЄС, 55,2% – проти. Отже, можна припустити, що оскільки, як ми вже бачили, не лише ставлення до ЄС впливає на *обізнаність*, а й *обізнаність* визначається наявним ставленням, можна очікувати, що стосовно певних груп населення, зокрема в регіональному розрізі, не слід сподіватися на безпосередній вплив аргументів, які будуть фігурувати в інформаційній кампанії. Набагато важли-

вішим може стати джерело інформації, позитивна чи негативна ідентифікація з яким і визначатиме ставлення населення.

Висновки

Аналіз ставлення населення до процесів євроінтеграції показав, що громадська думка стосовно вступу України в ЄС перебуває у стані формування і має перспективу змін на краще під впливом продуманої інформаційної кампанії. На тлі сучасної політичної ситуації, що склалася після президентських та парламентських виборів, зросла частина свідомих опонентів не лише вступу до НАТО, а й до вступу в ЄС, електорат Партії регіонів (В. Януковича) сприймає всі ініціативи, які йшли на той час від «помаранчевої» влади, негативно. Власне, європейська інтеграція у масовій свідомості найбільше персоніфікується з президентом України В. Ющенком. Простежується значима різниця у ставленні до євроінтеграційної перспективи України за етномовною ознакою. Процеси євроінтеграції України найбільш негативно сприймаються на Донбасі, причому громадська думка цього регіону демонструє значну специфіку навіть порівняно із сусідніми регіонами. У цій ситуації суттєве зростання привабливості євроінтеграції залежить від залучення до діалогу представників усіх політичних еліт, зокрема тих, які можуть дати позитивний сигнал власному електорату.

Можна констатувати, що громадська думка щодо входження України у ЄС поки що ґрунтується на привабливості європейського простору як об'єкта вільного доступу до економічних благ. Населення схильне сприймати європейську модель демократії та економічного розвитку, тому має місце розуміння того, що Україні потрібно провести ряд реформ. Серед негатив-

них очікувань домінують міграційні проблеми та можливе ускладнення стосунків з СНД.

Опитування свідчать про недостатню інформованість населення про життя країн Європейського Союзу. Здебільшого інформація надходить із загальнонаціональних каналів телебачен-

ня. Натомість інші джерела інформації, зокрема місцеві ЗМІ, недостатньо подають тематику євроінтеграції. В цьому контексті вкрай важливим є донесення до населення інформації про перетворення, які позитивно можуть вплинути на життя громадян України.

Література

1. Хмелько В. Ставлення громадян України до її вступу до Євросоюзу і НАТО та їхні оцінки своєї обізнаності стосовно цих

організацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 71–87.

2. Там само. – С. 74.

3. Там само. – С. 77.

Образ НАТО в масовій свідомості населення України

Олена Злобіна

This article is devoted to examining the subjective elements underpinning the attitude of the population regarding Ukraine's potential entry into NATO. Based on the results of an all-Ukrainian survey, the author identifies polarized attitudes, which have developed a stable and systematic character. The author analyzes the various factors influencing individual attitudes toward the possibility of Ukraine joining NATO. Suggestions are made for developing an information campaign that would seek to change attitudes on NATO from negative to positive or neutral.

Вступ

Проблема входження України в НАТО є на сьогодні предметом активних політичних дискусій, учасники яких як на вирішальний аргумент посилаються на думку людей. Противники вступу активно використовують результати соціологічних опитувань і пропонують провести референдум якнайшвидше. Прихильники вступу намагаються піддати сумніву посилення на громадську думку, наголошуючи на необґрунтованості позиції населення, яке не має правдивої інформації про блок НАТО. Відповідно ідея референдуму по проблемі вступу до НАТО розглядається у віддаленій перспективі, оскільки йому має передувати інформаційна кампанія, в ході якої люди зможуть зробити свідомий вибір. Як правило, соціологи у цьому дискурсі виступають у ролі статистів. Посилання на їх дослідження мають суто констатуючий характер та й самі дослідження,

що проводяться різними центрами з вивчення громадської думки, зводяться в основному до двох питань: «Як Ви ставитесь до НАТО?» або «Як би Ви проголосували на референдумі щодо вступу в НАТО?» Представлені нами дослідження переводять проблему в площину комплексного аналізу чинників, які визначають образ НАТО, що склався наразі у масовій свідомості.

Загальна характеристика, процедура та методика дослідження

Виходячи з необхідності докладнішого аналізу уявлень населення про НАТО, у наукових соціологічних дослідженнях почали застосовувати спеціально розроблені блоки питань, спрямовані на визначення суб'єктивного підґрунтя позитивного чи негативного ставлення населення до альянсу. Ми використовуємо результати двох дослідження, в яких брали участь. Перше було здійснено Фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2005 р.* (далі дослідження ФДІ),

* Опитування проводилося незалежною фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс». Використовувалася квотна національна вибірка 2000 респондентів, які за статтю, віком, освітою, типом поселення та областю проживання репрезентували населення України.

друге здійснювалось Інститутом соціології НАН України у квітні 2006 р. (далі дослідження ІС)**.

Процедура та методика дослідження визначалися його метою, яка передбачала виявлення емоційних та когнітивних складових сформованого у населення ставлення до НАТО, визначення різних типів ставлень, представлених у масовій свідомості. Для цього в програмі було передбачено низку відповідних запитань. Основою для їх формування стали результати проекту, здійсненого Фондом «Демократичні ініціативи» у жовтні 2005 р., в ході якого було проведено 59 інтерв'ю з експертами у сфері євроінтеграційних питань¹.

Результати експертного опитування дали можливість певною мірою дістати відповідь на те, що саме визначає переконання людей у доцільності чи недоцільності євроінтеграції України. Виявилось, що компендіум основних фактів, зокрема, стосовно можливих позитивних чи негативних наслідків вступу України в НАТО, окреслений доволі чітко. Опитування експертів дало змогу сформулювати перелік основних переваг, яких можна очікувати від вступу та виявити типові упередження, які побутують у масовій свідомості щодо НАТО.

Виходячи з результатів експертного опитування, було сформульовано запитання для масового опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи». Вони містили не лише констатуючі формулювання типу «Чи потрібно Україні членство в НАТО», а й ряд уточнюючих запитань, де як альтернативи використовувалися ті аргументи, які найчастіше наводилися експертами на користь вступу до НАТО чи проти цьо-

го. Ми також намагалися визначити, який смисл вкладають респонденти в саме поняття «блок НАТО», пропонуючи типові визначення, зафіксовані експертами. Оскільки ми припускали, що населення наразі переважно спирається не на реальну обізнаність про суть та діяльність блоку, а на той образ, який воно собі уявляє, в анкеті було передбачено контрольні запитання про фактичний бік діяльності НАТО, правильні відповіді на які давали можливість оцінити ступінь *реальної*, а не *уявної* обізнаності. Крім цього, були поставлені запитання з метою виявити стан зацікавленості населення інформацією про НАТО та виявити основні джерела, з яких воно переважно дістає інформацію. Отже, було здійснено спробу перейти від констатації налаштованості на певний вибір до глибшого розуміння тих чинників, які утворюють його суб'єктивне підґрунтя.

У дослідженні Інституту соціології було використано аналогічний підхід і додано ряд запитань, які з'ясували чи був зрозумілий респондентам зміст запитань щодо НАТО, чи цікаво їм було відповідати на ці запитання, чи мали вони достатньо інформації, щоб на них відповісти, та чи були вони впевнені у тому, що їхні відповіді найкраще відображають їхню позицію і не зміняться найближчим часом

Виклад результатів

За даними дослідження ФДІ, які практично нічим не відрізнялися від даних інших центрів, якби референдум з питань вступу України до НАТО відбувся наприкінці 2005 р., за вступ проголосувало б 26%, проти вступу – 74%. Підтвердилася в цьому дослідженні й

** Опитування проводилося незалежною фірмою «TNS Ukraine». Використовувалася квотна національна вибірка 1800 респондентів, які за статтю, віком, освітою, типом поселення та областю проживання репрезентували населення України. Автором методичних запитань щодо ставлення населення до вступу в НАТО була д.с.н. Н.В.Паніна.

тенденція, зафіксована паралельно у дослідженні Київського міжнародного інституту соціології, яка свідчить, що готовність підтримати вступ до НАТО в цілому по Україні практично не залежить від того, якою мірою люди відчувають себе обізнаними стосовно цієї організації². Водночас, ми одержали багато нової інформації про суб'єктивно психологічні підґрунтя ставлення населення до НАТО.

Насамперед було підтверджено, що в суспільстві панують негативні настрої. За даними дослідження ФДІ, кількість тих, хто вважав, що Україні не потрібне членство в НАТО майже втричі перевищувала кількість тих, хто вважав це потрібним (58,4% проти 19,8%). Вагаються щодо визначення власного ставлення до цього питання приблизно стільки ж опитаних, скільки і підтримують ідею вступу (21,8%). Ще виразнішою картина була у дослідженні ІС. Співвідношення тих, хто ставиться до НАТО скоріше негативно (64,5%), до тих, хто ставиться до нього скоріше позитивно (12,7%), становило 5/1.

Водночас дослідження ФДІ показало, що загальне ставлення до альянсу не тотожне, хоча і дуже близьке до позиції, яку населення продемонструвало б на референдумі щодо вступу, якби такий відбувся найближчим часом (коефіцієнт Крамера 0,792; лямбда Гудмана впливу голосування на референдумі на загальну оцінку потрібності для України членства в НАТО 0,682, зворотного впливу – 0,563).

Проте виявляється, що не всі, хто висловив негативне ставлення до НАТО, належать до активних противників вступу до цієї організації. Проте на референдумі проголосувало б проти вступу 50% опитаних, хоча загалом вважають його непотрібним 58,4%. Виявляється, що майже 15% тих, хто задекларував загалом негативне ставлення до ідеї вступу,

взагалі не взяли б участі в референдумі, якби він відбувся найближчим часом. Характерно, що серед прихильників вступу таких лише 5%.

Кількість прихильників та противників вступу доволі сильно змінюється у регіональному розрізі. За даними дослідження ФДІ в Донбасі прихильників вступу практично немає – 2,6%, на Сході таких 9,3%, на Півдні та Півночі близько 16%. Картина трохи поліпшується в центрі, де прихильників 27,4% і найвищого рівня сягає на Заході – 40,5%. Характерно, що і в Донбасі, на Сході і на Півдні думки щодо вступу чітко поляризовані, кількість тих, хто вагається, незначна (10–12%). Натомість на Півночі вагаються з відповіддю 40,4%, на Заході 38,7%, у Центрі 28,1%. Отже, наразі маємо чітку концентрацію противників вступу до НАТО на Сході України, де виступають проти 80,5% опитаних і особливо в Донбасі, де противниками вступу є 88,2%.

Загалом негативне налаштування населення щодо вступу пов'язано насамперед із загальним уявленням про характер і основні цілі цієї організації. Відповідаючи на питання, «Чим, на Вашу думку, є НАТО?», майже половина опитаних (48,5% у дослідженні ФДІ та 50,8% у дослідженні ІС) зазначила, що це агресивний військовий блок. Натомість миротворчою організацією вважають НАТО за даними обох опитувань лише 7–10% респондентів. Ще 15–16% дотримуються проміжної позиції, кваліфікуючи НАТО як оборонний союз, а 20–25% не змогли визначитися з відповіддю.

Якщо порівняти уявлення людей про характер альянсу з їхніми оцінками перспективи членства в НАТО, побачимо, що сприйняття блоку як агресивного, поєднується у свідомості людей з негативним ставленням до вступу, а сприйняття цього як миротворчої чи

оборонної організації – із позитивним. Слід зазначити, що самі ці уявлення далеко не завжди формуються свідомо, на основі знання реальних фактів. Теза про агресивність НАТО не потребує спеціальних доказів, оскільки є стереотипом, що міцно вкорінений у масовій свідомості ще з радянських часів. Це добре підтверджує аналіз ставлення до НАТО представників груп різного рівня інформованості, яке подаємо далі за результатами дослідження ФДІ.

Загалом аналіз відповідей на запитання «Наскільки добре Ви поінформовані про те, що таке НАТО?» свідчить, що більшість опитаних вважають себе певною мірою поінформованими (добре поінформовані 10,1%, дещо знають 56,9%). Майже чверть опитаних (24,4%) зазначили, що практично нічого не знають про НАТО, ще 8,6% зауважили, що їх ця інформація взагалі не цікавить. Водночас у кожній з груп панівним було уявлення про те, що НАТО – це агресивний військовий блок. Навіть серед тих, хто зазначив, що практично нічого не знає про НАТО, більше 40% вважають його агресивним військовим блоком. Ще показовіша ситуація поміж тих, кому взагалі не цікаво щось знати. Більше половини представників цієї групи переконані в агресивності НАТО. Отже, існуючі у населення уявлення великою мірою стереотипізовані, причому їх небезпека не лише в тому, що вони ґрунтуються на упередженості, а й у великій силі впливу. Зв'язок між оцінкою рівня власної інформованості про НАТО та рівнем зацікавленості у такій інформації є значущим (коефіцієнт Крамера 0,305; лямбда Гудмана впливу самооцінки інформованості на самооцінку інтересу 0,159, зворотного впливу лише 0,017). Отже, значна кількість населення не лише нічого не знає, а й не хоче знати про НАТО оскільки наявних у нього переконань достатньо, щоб визна-

чити власне ставлення до проблеми Україна–НАТО.

Слід зауважити, що прихильники вступу до НАТО переважно концентруються саме у групі тих, хто вважає, що має якісь знання про блок. Якщо кількість прихильників вступу за вибіркою загалом становить 19,8%, то у групі добре поінформованих та дещо поінформованих прихильників таких відповідно 27,7% та 26,1% (відмінність є значимою на рівні $p < 0,001$). Водночас дані показують, що висока оцінка респондентами власного рівня інформованості про НАТО не перетворюється автоматично на позитивну установку щодо можливості вступу до цієї організації. Навпаки, у групі тих, хто вважає себе добре поінформованими, відсоток противників вступу до НАТО значно (на рівні $p < 0,001$) вищий ніж по вибірці в цілому (67,8% проти 58,4%). Інформованість пов'язана не стільки з прихильністю, скільки з чіткішою поляризацією думок (у групі тих, хто вважає себе добре поінформованими, не визначилося стосовно вступу до НАТО лише 4,5%).

Слід наголосити, що віднесення себе до групи «добре» чи «погано» поінформованих здійснювалося самим респондентом. Отже, йдеться не про реальний рівень поінформованості, а про самооцінку. Щоб з'ясувати, наскільки ці уявлення відбивають об'єктивний рівень знань про НАТО, в анкеті було поставлено спеціальні питання-фільтри. Перше з них стосувалося війни в Іраку. Респондентам пропонувалося визначити роль НАТО в розв'язанні цієї війни. Результати свідчать, що поінформовані про реальний стан справ, а саме про те, що НАТО не розпочинало війну в Іраку, лише 12,2%. Натомість 47,6% вважає, що НАТО розв'язало цю війну, а 40,2% вагаються з відповіддю. Парадокс полягає в тому, що поміж тих, хто вважає себе «добре поінформованими», 65,8%

переконані, що НАТО розпочало цю війну, і лише 13,6% вагаються з відповіддю. В решті груп відсоток тих, хто обрав неправильний варіант відповіді помітно менший, натомість більше респондентів обирали варіант відповіді «важко сказати».

Ще одне контрольне запитання торкалося кількості війн, в яких НАТО брало участь за час свого існування. Виявилось, що правильну відповідь (в одній війні) дав лише 1% опитаних. Більшість опитаних (84%) вагалися з відповіддю. Водночас майже половина представників цієї групи (45,8%) вважає НАТО агресивним військовим блоком. Отже, бачимо, що наявні в населення знання про альянс великою мірою мають стереотипний характер. Значна частина людей робить висновок про агресивність блоку, не спираючись на об'єктивну інформацію, а доволіно приписуючи НАТО агресивні наміри. Більше того, такі уявлення оцінюються людьми як правильні, оскільки ґрунтуються на тривалій, масованій ідеологічній обробці свідомості, в яку вживлювався «образ ворога», що загрожує безпеці країн Варшавського договору. Усе, що суперечить усталеним поглядам, провокує виникнення когнітивного дисонансу, а це, у свою чергу, загрожує руйнуванням цілісної картини світу. Саме тому стереотипні уявлення дуже життєздатні, погано руйнуються й зберігаються тривалий час, не потребуючи спеціальних підтверджень.

Існуючі у масовій свідомості уявлення про блок, раціоналізуються людьми і набувають форми аргументів, які висувуються за або проти вступу України в НАТО. Так, в дослідженні ІС було зафіксовано чітку залежність між ставленням до НАТО та відповідним підґрунтям такого ставлення. Серед тих, хто зазначив, що ставиться до НАТО негативно, 94,8% вважали НАТО агресив-

ним військовим блоком, 93,3% зазначили, що цей вступ спрямований проти Росії, 86,4% вважали, що вступ додасть додаткових витрат державі. Серед тих, хто задекларував скоріше позитивне ставлення до блоку, 80,8% зазначили, що вступ зміцнює безпеку України, 77,6% вважали його економічно вигідним для України, 75,2% погоджувались з тим, що цей вступ зміцнить авторитет України у світі, 51,2% вказали, що членство в НАТО зменшить вплив Росії на Україну. Отже, «за» і «проти» респондентів виявилися внутрішньо системно аргументованими, а тому сподіватися на зміни лише під впливом нарощування інформаційної кампанії не доводиться. Спираючись на теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, можна стверджувати, що аргументи, які не будуть вписуватися у існуючу систему переконань, будуть блокуватися в процесі сприйняття. Спроби змінити диспозиції щодо НАТО, очевидно, мають будуватися на пошуку нових контекстів, у яких інформація про блок буде формуватися в інші системи аргументів.

Зокрема, в дослідженні ІС було поставлено запитання, яке переводило образ НАТО із традиційної площини агресора у нетрадиційну для респондента площину захисника. Виявилось, що відповідаючи на запитання, «Чи захистив би НАТО Україну в разі агресії або загрози агресією з боку іноземної країни?», найбільше респондентів (38%) вагалися з відповіддю. Негативну відповідь дали 32%, а визнали захист НАТО за можливий 28,1%. Причому навіть серед тих, хто ставиться до НАТО негативно, повністю заперечили можливість захисту з боку НАТО лише 50%.

У ході опитування ФДІ респонденти могли навести аргументацію щодо свого ставлення до вступу чи невступу у НАТО, відповідаючи як на закрите, так і на відкрите запитання. У першому

випадку потрібно було обрати аргументи з наданого переліку, у другому – самостійно навести аргумент, який, на думку респондента, є найвагомішим. Процедура опитування також передбачала, що обрання тієї чи іншої позиції з наданого переліку здійснюється відповідно до попередньо визначеної думки респондента. Отже, аргументи «за» оцінювали лише прихильники вступу до НАТО, а аргументи «проти» – противники вступу. Зупинимось насамперед на причинах негативного ставлення людей до вступу України в НАТО.

Пропоновані альтернативи визначалися на основі експертного опитування й охоплювали можливі небезпеки, що можуть виникнути у військовій, політичній, економічній та культурній сферах.

Головні очікувані негативи у цих сферах можна коротко підсумувати таким чином:

- участь в НАТО може спровокувати втягнення України у військові конфлікти;

- участь не відповідає проголошеному у Декларації про суверенітет України курсу на нейтралітет і може потягнути за собою погіршення відносин з певними країнами (насамперед із Росією);

- вступ до НАТО може негативно вплинути на економічне становище країни;

- вступ пов'язаний з загрозою підсилення експансії західної культури і моралі.

Найбільш вагомими для населення виявилися перестороги, пов'язані з перспективою втягнення України у військові дії (56%) та визнання НАТО агресивним імперіалістичним блоком (39,6%). Як бачимо, переважна кількість опитаних не знає про реальну участь НАТО у війнах, проте дуже добре поінформована про «холодну війну» і спирається на образ агресивного бло-

ку, який складався саме в ті часи. Відповідно найнебезпечніший наслідок вступу, на думку респондентів, полягає в загрозі участі України у військових діях, що тісно пов'язано із сприйняттям НАТО як агресивного блоку. Важливим аргументом для багатьох є побоювання того, що буде зіпсовано відносини з Росією (38,7%). Економічний чинник можна кваліфікувати як важливий, але другорядний, загроза додаткових витрат видається не такою небезпечною, як втягнення у силові протистояння. Економічні труднощі лякають 28,8%, експансія іноземного капіталу – 14,4%. Ще менша частка населення (7,5%) стурбована активною експансією в Україну іноземного капіталу та іноземних культурних впливів.

Для глибшого розуміння мотивації негативної позиції респондентів щодо вступу в НАТО, їм також пропонували викласти власні аргументи щодо невступу України в НАТО. Виявилось, що загальна картина в цілому збігається з поданою вище, проте дає можливість відзначити ще кілька важливих мотивів. Насамперед це визначення НАТО не лише як агресивного військового блоку, а й позиціонування його як ворога. Повертаючись до старого протиставлення радянських часів, один з респондентів написав, що «НАТО нам не потрібно, перестав існувати Варшавський договір і, у свою чергу, НАТО мав припинити своє існування». Приклади подібної аргументації бачимо у твердженнях «НАТО – наш потенційний противник», «вони нам вороги», «вони нас знищать і будуть використовувати як сировину», «досить холодної війни під час СРСР» тощо.

Тісно пов'язаний з образом ворога й мотив безпеки з боку НАТО для суверенітету та незалежності України. Така перспектива сприймається багатьма респондентами як украй загрозна. Люди

не бажають вступу до НАТО, тому що не хочуть «бути під каблуком в Америці», «бути рабами», не бажають, щоб їх «розтоптали як націю». Вони вважають, що «якщо вступимо до НАТО, вони будуть диктувати свою волю», а їм «немає чого стромляти носа у наше життя». Отже, ставлення до вступу України до НАТО формується в багатьох людей не лише на ґрунті суто раціональних аргументів. Воно значною мірою забарвлене негативними емоціями, сприймається як небезпека для кожної конкретної людини і тому не залишає людей байдужими. Наслідки такого вступу інколи бачаться як фатальні. В анкетах зустрічаються аргументи на зразок «це – загибель нашої держави, розтопчуть, розшматують, винищать наш народ» або «це – знищення нації, знищення моралі і духовності народу». Таким чином, перспективи вступу сприймаються його противниками як такі, що загрожують руйнуванню країни, яка потрапить у полон до ворога. Як пишуть респонденти, «ми все життя боролися проти нього (НАТО)», а тепер «Україну перетворять на ядерне звалище. Допоможуть скоріше піти на той світ».

Частиною респондентів перспектива вступу сприймається скоріше не як небезпечна, а як зайва. Доволі часто опитані аргументують свою позицію загальними міркуваннями типу «нам і без НАТО добре», «нам і без них непогано», «нам не треба туди та й усе». Розшифровка такої позиції, що міститься у відповідях, показує цілу низку можливих обґрунтувань непотрібності вступу. Це й констатація того, що «нам не потрібні чужі проблеми», і визнання того, що «ми там не потрібні», і об'єднана версія, згідно з якою «нас там не чекають, там і так не спокійно». Частина обґрунтувань містить посилення на різні спрямування України і НАТО. Зокрема, респонденти стверджу-

ють, що «нам туди не потрібно, нам в інший бік», або дивуються «нащо це американське утворення?» Блок сприймається як «не наш за способом життя», із яким у нас є принципові світоглядні розходження – «за нашим світоглядом – це не наш блок». Отже, прагматична позиція «не розумію користі від цього» доволі добре поєднується у свідомості людей з підозрою, що «від цього нічого гарного не буде».

Ще одна група аргументів пов'язана з неготовністю України до вступу. Респонденти констатують, що питання вступу не на часі, проте пояснюють це різними причинами. Можна виділити принаймні два типові обґрунтування. Перше представляє думку тих, хто вважає, що «в Україні своїх проблем вистачає», а отже, «у власній країні розібратися потрібно перш ніж лізти в інші». Як прагматично зауважує один із респондентів, «спочатку треба свій народ нагодувати, щоб зарплати відповідали прожитковому рівню, а потім думати про НАТО». Друге обґрунтування представляє точку зору респондентів, які констатують, що Україна «ще не готова за політичними, економічними та іншими критеріями». Відзначається насамперед економічна неготовність та слабка інформованість населення, яке «поки не готове проголосувати в більшості за вступ до НАТО». До речі, респонденти наголошують на необхідності зважати в цьому питанні на думку людей. Як написав один з опитаних, «не можна проти думки людей іти в НАТО, тому що населення буде в більшості проти».

Певні уточнення можна зробити і щодо мотивації тих респондентів, які пов'язують свою негативну позицію щодо вступу України до НАТО з тим, як це відіб'ється на відносинах із Росією. По-перше, констатується, що наші союзники – це насамперед слов'янські народи. Неодноразово зустрічають-

ся твердження про те, що «для нас більш важливий союз з Росією», оскільки «ми історично ближче до Росії», «орієнтовані на Схід». Логічним виглядає висновок про те, що «Україна – слов'янська держава і має шукати підтримки насамперед у сусідів-слов'ян». По-друге, орієнтація на Схід у свідомості багатьох людей автоматично передбачає небажаність будь-яких об'єднань із Заходом. Респонденти мотивують своє ставлення до НАТО, відштовхуючись від того, що ми вже маємо надійного союзника і змінювати його недоречно. Як написав один з респондентів, «у нас є Росія, нащо нам НАТО?» Нарешті, союз із Росією розглядається як більш перспективна геополітична конфігурація для України. Приєднання до НАТО означатиме, на думку частини респондентів, що «Україна буде на задвірках», тому «нам потрібно бути ближче до Росії».

Слід зауважити, що питання відносин із Росією взагалі є одним з найважливіших при визначенні позиції людей щодо вступу України до НАТО. Ті, хто не хоче вступати, аргументують це можливим погіршенням стосунків. Натомість ті, хто прагне вступу, обґрунтовують його необхідність тим, що це забезпечить Україні «захист від північного сусіда».

Розглянемо детальніше позицію тих, хто підтримує вступ до НАТО. Як і у заперечному випадку аргументація охоплювала можливі переваги, які матиме Україна у військовій, політичній, економічній сферах, а також у сфері міжнародних відносин. Головні очікувані позитиви пов'язані з:

- рухом України в бік сучасної європейської цивілізації;
- підвищенням авторитету на міжнародній арені;
- гарантіями безпеки, зміцненням і модернізацією української армії;
- розвитком демократії;

– розвитком української економіки.

Найбільш актуальним видається населенню саме проблема безпеки (60,9%) та зміцнення військового потенціалу (46,2%). До речі, це підтверджується і відповідями респондентів на питання про те, як вступ України до НАТО вплине на стан безпеки держави. Переважна більшість прихильників вступу (81,7%) вважає, що вона значно підвищиться, водночас поміж противників вступу такого підвищення очікує лише 8,2%, а от зниження стану безпеки передбачає 42,4%.

До переваг можна віднести і сподівання на позитивні міжнародні перспективи, підвищення авторитету України на міжнародній арені (26,6%) та очікування щодо розвитку в країні демократії (24,9%).

Якщо проаналізувати аргументацію прихильників вступу, то переважна більшість виглядає як дзеркальне відображення аргумента противників входження до блоку. Якщо противники вважають, що вступ до НАТО несе небезпеку, то прихильники вбачають в ньому гарантію безпеки, якщо противники наполягають на тому, що Україні слід бути ближчою до Росії, то прихильники вбачають правильним рух до Європи, якщо противників лякає можливий розвал армії, то прихильники вбачають у вступі шанс на її модернізацію й зміцнення. Отже, і в тому і в другому випадку перед нами досить ідеалізована картина, яка спирається на міф. Тільки для противників – це міф про НАТО, як про агресора, будь-яке зближення з яким небезпечне, а для прихильників – міф про гаранта безпеки й демократії, єднання з яким вирішить нагальні проблеми і забезпечить Україні швидке піднесення. Формування більш-менш адекватного розуміння населенням можливих переваг і втрат від вступу до НАТО потребує переборення стереотипів і має

ґрунтуватися на продуманому й глибокому інформаційному забезпеченні.

Слід зазначити, що населення демонструє суперечливе ставлення до інформації про альянс. За даними дослідження ФДІ, цікавить така інформація 46,4%, не цікавить – 47%, решта вагалися з відповіддю. Цікаво, що ті, хто вважає, що добре поінформований про НАТО або принаймні дещо знає про блок, зацікавлені у більшій інформації про НАТО на противагу тим, хто практично нічого про нього не знає. В останній групі частка тих, кого це не цікавить, становить 59,1%, водночас поміж тих, хто вважає себе добре поінформованими, не цікавляться інформацією про НАТО майже вдвічі менше таких респондентів – 35,2% (у групі дещо поінформованих – 37,8%).

Пов'язана міра зацікавленості і з регіональним контекстом. Там, де ставлення до НАТО найнегативніше, зацікавленість інформацією про нього – найменша. На Півдні цією інформацією не цікавляться 68,6% респондентів, в Донбасі – 68,5%, на Сході – 55,8%. Натомість у Центрі зацікавлених 59,6%, на Півночі 57,4%, на Заході 57,1%. Отже, можна констатувати, що інформаційна кампанія, метою якої має бути поліпшення іміджу НАТО в Україні, потрібно спеціально готувати з урахуванням регіональної специфіки ставлення населення до блоку.

Головним джерелом інформації про НАТО для населення виступають загальнонаціональні канали телебачення (71,2%), решта ЗМІ справляє вплив на значно меншу кількість населення. Так, із загальнонаціональних газет та журналів дізнається про блок лише п'ята частина опитаних (19,6%), з радіопередач трохи більше 10%, з місцевих газет – 5,4%, з Інтернету – 4,7%. Майже не надходить інформація з російських джерел (1,6%) та з джерел країн ЄС

(1,5%). По 8% відзначили, що інформації практично немає або вона їх не цікавить. Результати свідчать, що інформація про НАТО представлена у різних інформаційних джерелах нерівномірно. Особливо помітно це в оцінці респондентами інформації, яку вони одержали з друкованих ЗМІ. Дослідження свідчать, що таких, хто мало читає газети та журнали наразі в Україні лише близько 15%, а отже, розрив між кількістю тих, хто регулярно споживає продукцію друкованих ЗМІ, і тих, хто одержує з них інформацію про НАТО, дуже значний.

Зауважимо, що йдеться лише про наявність інформації, а не про її зміст. Мітинги проти вступу України до НАТО з озвученням найбільш ефектних гасел, які виголошуються політичними лідерами деяких блоків і партій, як правило представлені в інформаційних програмах на всіх каналах. Ця інформація актуалізує негативні стереотипи і підсилює позиції противників вступу до блоку.

Важливим джерелом формування ставлення людей до перспективи приєднання України до НАТО є вплив безпосереднього оточення. Щоб виявити його, в опитуванні ФДІ з'ясувалась представленість в оточенні респондентів прихильників та противників вступу. Виявилося, що позитивну відповідь на питання «Чи є у колі Ваших друзів чи знайомих такі, хто послідовно висловлюється на користь вступу України до НАТО?» дало 26,6% респондентів, натомість констатували наявність у колі власних друзів та знайомих послідовних противників вступу 61,6%. При цьому в просторовому вимірі вплив на оточення прихильників вступу, яких кількісно набагато менше ніж противників, незначний. Лише 14,6% тих, хто виступає проти вступу, зазначили, що у колі їх спілкування представлені прихильники

вступу, які принаймні можуть озвучити певні аргументи на користь приєднання до альянсу.

Підсумки

Результати досліджень підтверджують, що ставлення до НАТО у більшості населення ґрунтується на стійких негативних стереотипах і намагання змінити їх лише через надання інформації про реальні сучасні характеристики альянсу навряд чи зможе забезпечити суттєву зміну ставлення населення до вступу України в НАТО.

Самооцінка обізнаності про НАТО є доволі високою. Відповідаючи на запитання про достатність інформації, необхідної для відповідей на запитання про НАТО, 57,6% опитаних у дослідження ІС визнали, що мають її достатньо і лише 23,9% вважали, що такої інформації їм не вистачає. Проте, як показали відповіді на контрольні запитання, населення недостатньо поінформовано про завдання, характер і реальні дії альянсу.

Література

1. Місце України в НАТО. – К.: Фонд Демократичні ініціативи. – 2006.
2. Хмелько В. Ставлення громадян України до її вступу до Євросоюзу і НАТО та

Ставлення населення до НАТО є чітко сформованим. 74% респондентів у дослідженні ІС зазначили, що їхні відповіді на запитання про НАТО не зміняться, якщо їх поставлять через кілька днів. Можливість змінити своє ставлення у найближчий час визнало лише 4,8% опитаних.

Отже, можна констатувати, що інформаційну кампанію, метою якої має бути поліпшення іміджу НАТО в Україні, потрібно спеціально готувати з урахуванням тих різних, але добре внутрішньо узгоджених образів альянсу, які склалися на сьогодні у масовій свідомості. Зважаючи на стійкість існуючих уявлень, стратегію впливів, ґрунтовану на подальшій експлуатації лише тих аргументів, які вже стали системотвірними елементами позитивного чи негативного образів НАТО, можна вважати неефективною. Необхідно шукати нові контексти для створення у масовій свідомості уявлень про можливі привабливі напрями взаємодії України з НАТО.

їхні оцінки своєї обізнаності стосовно цих організацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 71–87.

Чи розуміє українське суспільство, що таке наука і для чого вона існує?

Леонід Шульман

This article describes the difficulties faced by the «hard sciences» in Ukraine. For example, there is no separate word in Ukrainian or Russian to differentiate between «the sciences» and «the humanities». Furthermore, because decisions about sciences in the universities are being made by bureaucrats who were educated almost predominantly in the humanities, the author argues that the needs of scientists and researchers are not well understood at the decision-making level. The author presents two arguments in the article. The first states that the existing academic structure within which scientists conduct their research and publish does not encourage intellectual creativity, nor does it allow for criticism. Rigid rules about publications and requirements for references only serve to channel scientists into existing fields of research, rather than investigating new questions and approaches. A second argument in the article is that the government of Ukraine has failed to recognize the importance of potential scientific and technological contributions to the Ukrainian economy. As a result of not understanding the «economics of knowledge», research conditions in Ukrainian universities are deteriorating. Its European neighbors, on the other hand, are planning on dramatically increasing positions for researchers and scientists in the near future.

Дискусії про долю української науки не вщухають. Достатньо подивитися на форум «Освіта і наука» Інтернет-видання «Майдан». У висловлюваннях багатьох часто проглядають численні помилкові уявлення про сферу науки. На превеликий жаль, вони поширені навіть серед певної категорії науковців. Чимало розмов точиться навколо того, як, наприклад, відрізнити справжнього вченого від нероби та взагалі, як визначити рейтинг науковця, тобто дати оцінку кожному з нас.

Дехто досить поверхово й однобоко уявляє собі сферу наукової діяльності. Багато хто вважає, ніби наука – процес писання текстів за письмовим столом, а головна мета цього – надрукувати написані тексти у престижних західних журналах та зібрати «врожай» посилок на

свої публікації. Якщо тобі це вдалося, тебе багато цитують, – ти справжній вчений. Інакше ти – баласт, якого наукова установа має позбутися.

Така точка зору відбиває повне нерозуміння структури та завдань різних наук. Це – наслідок обмеженого кругозору деяких науковців, які не бачать нічого, крім своєї вузької галузі. Серед наук справді є «застільно-писацькі», до яких належать всі гуманітарні, та деякі інші (напр., чиста математика і теоретична фізика). Але ж є абсолютно інші науки, які я назвав би «лабораторно-робітницькими», де метою є не писання текстів (які також створюються, як певний опис зробленого), а матеріальний результат. До таких наук належать прикладні та експериментальні фундаментальні дослідження.

Приблизно 70–80% української науки становлять прикладні дослідження і розробки, результатом яких є нова технологія, новий виріб, новий матеріал, нова порода свійських тварин, новий сорт сільгоспкультур, новий лікарський препарат, новий метод лікування тощо. За поодинокими винятками публікації результатів прикладних робіт не типові для цього сектора науки, а іноді й просто шкідливі, бо озброюють конкурента. І так у всьому світі. Чи може хтось посилатися на публікацію, де детально описано, як зробити мобільний телефон, мікропроцесор, радар «Кольчуга», літак та багато інших наукомістких високотехнологічних виробів? Чи можна вимагати від цього сектора науки публікацій у престижних закордонних журналах та чи працює тут критерій цитованості? Ясно, що ні. Пріоритет у цих науках забезпечується не публікацією, а патентуванням. І не посилання тут важливі, а продаж ліцензій, якщо він, звичайно, не загрожує комерційним інтересам чи безпеці держави. Щодо публікацій, то вони в цих науках мають переважно рекламний характер, бо кінцева мета – не здобуття вченими слави, а завоювання певної частки ринку.

У фундаментальних науках ситуація інша. Якщо взяти їх некомерційну складову, то результатом праці в таких науках справді є публікація. Ясно, що кожен вчений хоче зробити свій результат надбанням усього людства. Але чи можна оцінювати науковця за публікаціями у престижних західних журналах? Не всіх і не завжди. Цей критерій не працює стосовно вчених старшого віку, більшість робіт яких була виконана в СРСР. В той час публікація наших праць за кордоном була дуже ускладнена бюрократичними обмеженнями, практично майже заборонена. Навіть для публікації у радянських журналах цензура вимагала від авторів так званих ав-

торських довідок. Я за своє життя підписав їх дуже багато, запевняючи цензорів у тому, що моя стаття не містить нічого нового і цікавого. Інакше б її надрукувати не дозволили. На кожну мою статтю складався акт експертної комісії, де мої колеги свідчили, що я не розголошую таємниць. Уже в часи перебудови вийшло розпорядження, щоб радянський науковець перед закордонною публікацією надрукував свою статтю в СРСР. Це суперечило вимогам закордонних журналів, які приймали статті за умови, що результати ніде раніше не друкувалися.

У наш час цензурних обмежень радянської епохи немає. Проте є обмеження фінансові. Найпрестижніші зарубіжні журнали вимагають від автора посторінкової плати, яка сягає ста і більше доларів за кожну сторінку та ще й додаткову плату за кольорові ілюстрації. Тобто, щоб наші науковці мали можливість друкуватися в найпрестижніших журналах, кожний науково-дослідний інститут повинен мати у своєму бюджеті приблизно тисячу доларів на рік на кожного науковця. Утопія! Не мають і не матимуть у найближчі десятиліття. Правда, є журнали, які публікують наші статті безкоштовно, але їх імпаکت-фактор менший. Крім того, деякі журнали приймали (а зараз вже не приймають) на засадах благодійності статті авторів з пострадянського простору безкоштовно.

Дехто каже: «Беріть собі іноземного співавтора і друкуйтеся за кордоном». Знаю колег, які так роблять. Ганьба! Наш вчений, щоб пробитися у зарубіжний журнал мусить стати рабом іноземних колег, часто значно слабших за нього. Та й цей спосіб спрацьовує не завжди. Знаю випадок, коли наш вчений залучив у співавтори іноземця, який нічого в статтю не вніс. Той зголосився поставити свій підпис під статтею, але

потім написав листа, що його університет сплатить лише половину посторінкової плати.

Чи були ми ізольовані від світової науки в радянські часи? Не дуже. Наші кращі російськомовні статті перекладалися за кордоном і цитувалися, а НАСА (Національна адміністрація космічних досліджень США), наприклад, зробила і поширила серед своїх працівників піратський переклад однієї з моїх монографій. Дотепер перекладається англійською фаховий журнал, який видає моя установа.

Критерій цитованості, який свого часу набув великої популярності для оцінки вченого, зараз сильно хитається. Деякі американські університети заборонили враховувати цитованість для оцінки науковця і визначення рівня оплати його праці. Критерій цей вже не відбиває істини. Науковці почали інтенсивно взаємно посилатися один на одного заради збільшення своїх рейтингів. Саме тому американські університети замість індексу цитованості використовують експертну оцінку науковця його безпосереднім керівником, теж науковцем, який професійно знає рівень і зміст праць свого підлеглого.

Критерій цитованості виник свого часу на догоду американським адміністраторам, які відають добром співробітників. Освіта цих службовців гуманітарна (менеджмент, робота з персоналом, піар...). Прочитати й оцінити по суті наукові праці кожного співробітника вони не здатні. Їм потрібен формальний критерій, який може зрозуміти людина без спеціальної освіти. Таким критерієм і став індекс цитованості. Якщо ви надрукували помилкову працю, і вас почнуть всі критикувати, то ви зберете великий врожай посилань. І ніхто не цікавиться, чим є цитування: використанням ваших результатів чи критикою на вашу адресу. Неважко по-

бачити, що критерій цитованості антинауковий. Один висококваліфікований київський фізик одержав на одну із своїх статей десь чотири сотні посилань. Він випередив Ейнштейна, Ньютона і Архімеда разом узятих. Про що свідчить така ситуація? Лише про те, що цей фізик працює у модній галузі, де, крім нього, працюють ще кілька тисяч вчених у різних країнах. Чи була б така злива посилань, якби він започаткував новий напрям у науці, де, крім нього, практично ніхто не працює?

Отже, критерієм цитованості і публікацій у престижних журналах користуватися небезпечно. Він може створити хибну картину. Взагалі немає формального критерія, за яким слід оцінювати вченого. Будь-який критерій втрачає значення, щойно його зробили офіційним, бо його легко імітувати. Неформальний критерій – оцінка керівником-фахівцем є єдиною можливістю визначення рівня вченого, проте не дає можливості формально порівнювати працівників різних установ.

Особливо недоцільно застосовувати критерій цитування і закордонних публікацій до соціо-гуманітарних наук. Чимало праць у цій царині національно орієнтовані та адресовані саме українському читачеві. Українська культура, українська історія, українська соціологія, українська філософська думка. Безглуздо вимагати, щоб український літературознавець, автор праці про творчість поета В.Стуса, надрукував її англійською мовою в якомусь «престижному» журналі, який недоступний в Україні. І ще безглуздіше чекати, що така публікація буде цитуватися закордонними колегами.

Мене здивувало й обурило таке войовниче епігонство та глибоко хибний метод встановлення істини. Якщо висловлювання автора потрапило на сторінки «провідного західного видання»,

воно істинне, інакше це – нісенітниця, яку треба ігнорувати. Який комплекс меншовартості! У точному природознавстві, де я працюю, критерій істинності інший. Правильне те, що підтверджене експериментом (практикою), або логічно випливає із раніше встановлених істин. І не має значення, де автор надрукував свій результат, а також чи вдалося йому здолати опір рецензентів якогось «провідного видання».

Мій життєвий досвід свідчить, що найлегше долають рецензійний бар'єр не видатні, а тривіальні безбарвні праці, автори яких ні на що не претендують, а відтак і не зачіпають нічиїх наукових амбіцій. Найлегше авторам робіт, які підтверджують чужі висновки, а тому ллють елей на душі своїх потенційних рецензентів. Навпаки, праці з оригінальними новаторськими ідеями, надто із критикою чужих висновків, зустрічають опір рецензентів і мають менше шансів потрапити на сторінки «провідних видань». На жаль, скасувати інститут рецензування неможливо, бо інакше наукові журнали захлинуться від зливи антинаукових графоманських статей.

Із ненауковою періодикою це вже сталося. Екстрасенси, чаклуни, ворожки, чудо-цілителі, контактери із космосом, астрологи відкрито полюють на гаманці легковірних невігласів на сторінках преси і через телеекрани. Україна поступово перетворюється на країну дурнів. І все це йде під теревені про свободу слова. Дійшло до того, що агресивний клерикалізм став вимагати зрівняти у правах наукову і релігійну картини світу. Лунають вимоги викладати в школах на рівних правах науку про еволюцію біологічних видів разом із біблійним поглядом про творення світу Богом. Ось така спроба закреслити всю історію науки і повернути нас до середньовіччя, коли доказом правильності якогось положення вважалося посилення на Біб-

лію чи Аристотеля. Дійдемо до мавпячих судових процесів, як США у 1925 р.? Тут чітко проглядає типова для багатьох гуманітарних галузей тенденція взагалі не визнавати існування наукової істини. Вважати, що мета науки – не істина, а висування різних концепцій. Всі концепції рівноправні. Кожен може визнавати ту, яка йому більше до вподоби.

Не згоден. Вихований на точному природознавстві, знаю, що істина завжди єдина. На початку пізнання якогось явища можуть висуватися різні гіпотези для його пояснення, але згодом статус теорії, а відтак і наукової істини, набуває лише одна, саме та, яка підтверджується експериментами та спостереженнями. Ніякої «свободи слова» в науці не може бути! Якщо там мирно співіснують взаємовиключні концепції, то це – типова лженаука. І ніякі публікації у «провідних закордонних виданнях» лженауку на науку не перетворять.

З феноменом лженауки я зіткнувся, коли почав писати публіцистику про соціально-економічну роль науки. Головна біда української науки полягає не в тому, що бракує публікацій у західних журналах та посилань, а в тому, що наша держава не вміє користуватися власною наукою. Питається, чому? Одна з причин – сліпа довіра влади до іноземних радників, авторів численних, але помилкових публікацій у «провідних закордонних виданнях».

Ось конкретний приклад. Як відомо, економіка пострадянських країн була зруйнована недолугим реформаторством. Україна, зокрема, яка мала сьому економіку в світі, відкотилася до другої сотні. Це злочинне реформаторство йшло під гаслом втілення ідей ліберально-монетаристської економічної концепції, якій присвячено багато публікацій у «провідних західних виданнях». Автор концепції Мільтон Фрідмен одержав Нобелівську премію за книгу «Ка-

піталізм і свобода», але його рекомендації ніколи не впроваджувалися у розвинених країнах. Навіть там, де монетаризм декларувався (тетчеризм у Великій Британії, рейганоміка в США), позитивний економічний ефект досягався не монетаристськими, а типово кейнсіанськими методами.

Суть кейнсіанства, започаткованого англійським математиком Дж. Кейнсом, у тому, що капіталістична економіка принципово нестійка й утримати її від криз повинна система державного регулювання. Ліберально-монетаристська концепція Фрідмена заперечує факт нестійкості капіталістичної економіки і пропонує взагалі усунути державу від впливу на економіку, залишаючи їй тільки монетарну політику з метою стримування інфляції. Мовляв, все автоматично врегулює ринок. На пропозицію Дж. Сороса такі погляди ще називають ринковим фундаменталізмом. Сорос затаврував їх як аморальні, як впровадження концепції: людина людині – вовк.

Україна перетворилася на експериментальний полігон для випробувань монетаристських догм. Рекомендації монетаристських експертів, надруковані у «провідних західних виданнях», – лібералізація, дерегуляція і приватизація, – зруйнували економіку України, Росії та всіх інших пострадянських країн.

Я кілька разів виступав у пресі з роз'ясненням, що проведена у нас приватизація – сфера легальної злочинності. Державний чиновник продає приватизаторові не своє, а державне майно. Він продасть тому, хто дасть більшого хабара. Аукціони, відкриті торги, тендери, – фікція, бо вони легко інсценуються. До того ж продаж державного підприємства завдає очевидних збитків державі. Одноразовий збиток завдає вже сам акт продажу, бо підприємство завжди продається дешевше своєї рин-

кової вартості. Крім того, виникає щорічний збиток, бо держава одержуватиме у вигляді податків значно меншу суму, ніж становив прибуток проданого підприємства. Цей прибуток піде до кишені приватизатора і, найчастіше, за кордон. Чи є мої твердження помилковими тільки від того, що надруковані в українській пресі, а не у «Файненшл таймс»? Адже вони адресовані не західному, а українському читачеві.

У дискусіях про науку простежується мета скоротити науку. Будь-що дебілізувати Україну. Бо наука нам не потрібна. Все можна купити на світовому ринку. Звідси всі теревені навколо того, як оцінювати вченого (публікації на заході, цитування), тобто визначити, кого саме слід позбутися. Звідси і комплекс меншовартості.

У наших наукових колах поширена типова помилка. Ми не раз чули про необхідність позбутися баласту, звільнити пересічних науковців-виконавців, а залишити в науці самих геніїв. Це нагадує марні спроби створення вічного двигуна. В обох випадках маємо намагання здолати об'єктивний закон природи. Стосовно наукового колективу це спроба здолати закон Шеннона – універсальний закон розподілу біологічних об'єктів за будь-яким біологічним показником. Зокрема, розподіл людей за інтелектами. За цим законом який би науковий колектив ми не сформували, «геніїв» у ньому буде приблизно 5%. Цей відсоток формується не лише за рахунок природних даних, але й внаслідок взаємодії членів колективу (суперництво, конкуренція, боротьба за вплив та авторитет).

Обивательський погляд на науку вважає її нікому не потрібною і нікому не зрозумілою писаниною. Наукова спільнота вважається тягарем для бюджету. Обиватель не бачить жодного зв'язку між рівнем розвитку економіки і наукоспроможністю держави. Звідси всі тере-

вені про роздутість штатів академічних інститутів, про дармоїдство вчених. Дуже прикро, що обивательський погляд на науку висловлюють не тільки державні чиновники та політичні діячі, але й люди з наукової спільноти. І часто не початківці, а вельми титуловані вчені. І не завжди представники гуманітарних наук, де справді єдиний продукт вчених – друкована продукція невиробничого характеру.

Не може не дивувати твердження, ніби науки в нас забагато. Забагато може бути злочинців, хабарників, спекулянтів, шахраїв, бюрократів... **Але наука – головна продуктивна сила кожної розвиненої країни.** Чим більше розвинена сфера науки, тим краще для всього населення. Біда України не в тому, що науки забагато, а в тому, що наука не використовується належним чином.

А що діється в Європі? Там науку не скорочують, а навпаки розширюють. У березні 2002 р. було ухвалено Лісабонську декларацію. Європейці кажуть: «Не може бути Європи знань без відповідного людського ресурсу». Науково-технологічний розвиток з того часу стає провідною метою Європейського Союзу. Барселонський саміт 2002 р. закликав до збільшення частки ВВП, що вкладається у науку з 1,9% до 3%. У термінах людських ресурсів це означає додаткові 0,5 млн дослідників (або 1,2 млн працівників у сфері науки), які мають з'явитися до 2010 р. Населення України складає приблизно 0,1 від населення Європи. Чисельність НАНУ – приблизно 25000 дослідників, тобто ми маємо зараз у 20 разів менше всіх науковців, ніж Європа хоче залучити до науки додатково до тих, що вже є. Якби ми розвивалися європейськими темпами, кількість дослідників за той період мала б збільшитися на 50000, тобто кількість персоналу в науковій сфері мала б потроїтися.

У 2004 р. у Брюсселі відбулася спеціальна конференція, на якій обговорювався стан і перспективи розвитку Європи. На сайті: http://www.innovations-report.de/html/berichte/bildung_wissenschaft/bericht-27803.html, можна прочитати про цю конференцію (переклад мій – Л.Ш.): «Сьогодні група експертів високого рівня подала Голові Комісії з питань досліджень у Європі Філіппу Бускену на міжнародній конференції в Брюсселі рекомендації щодо збільшення європейських людських ресурсів для науки і технології. Група виявила серйозні недоліки, що стоять на шляху до збільшення кількості професійних науковців у Європі. Вона закликає європейські уряди розгорнути ефективну політику стосовно людських ресурсів у науці. Зміна природи високотехнологічних виробництв означає, що уряди повинні крокувати у напрямі відігравання активнішої ролі у справі забезпечення і розвитку кращих ресурсів і зростання кваліфікацій. Громадський сектор недофінансований, а університетам слід готувати своїх випускників-науковців до ширшого набору кар'єр. Європейська система шкільної наукової освіти не спромоглася втриматися на рівні світової науки і фокусує надто багато уваги на вивченні «засад» і фактів. Стосовно дефіциту (науковців – Л.Ш.), який окреслила доповідь групи експертів, Комісія оцінює можливість розпочати у 2005 р. кампанію за підвищення рівня».

«Високоякісність наукового і технологічного розвитку є ключовим моментом забезпечення майбутнього Європи», – сказав Голова Європейської Комісії з питань досліджень Філіпп Бускен. – «Щоб стати найдинамічнішою у світі економікою, яка ґрунтується на знаннях і прискорити в Європі інвестиції в дусі Лісабонських та Болонських цілей, Європейський Союз мусить звернути

увагу на нестачу науковців і дослідників у Європі. Він повинен не тільки утримувати і приваблювати науковців вищої кваліфікації, але й заохочувати молодих результативних науковців стати наступним поколінням інноваторів та інвесторів у Європі. Поліпшення навчання і створення можливостей кар'єрного просування дослідників та вчених є ключем до цієї мети. Рекомендації групи експертів вищого рівня вказують нам конкретні шляхи, щоб зустріти цей виклик».

Ось так підходить до справи Європа, куди ми нібито прямуємо, але деякі наші високопосадовці мають сумнів, щодо того, чи потрібна наука взагалі, а також чи треба будувати економіку, що ґрунтується на знаннях. Натомість панує думка, що економіку нам збудують іноземні інвестори. *Історія таких прецедентів не знає. Лише двічі залучення іноземців дало позитивний ефект: в СРСР в епоху індустріалізації та в сучасному Китаї, який фактично запозичив практику індустріалізації СРСР. В обох цих випадках промисловість не віддавалася на відкуп іноземцям. Останні примусово створювали підприємства, необхідні державі і передавали їх у державну власність. Тобто це не були інвестиції в сенсі ліберальної економіки.* За нормативом Європейського Союзу країна-член мусить витратити мінімум

2,2% ВВП на науку. Поки ми не досягнемо цього рівня, нас до Європи не приймуть. Так само вважають недостатньою кількість науковців та інженерів США, де в науці працює понад 1 млн осіб, тобто приблизно вдесятеро більше за кількістю Національної академії.

Отже, Європа планує не скорочувати, а розширювати науку. Давно відомо, що наука (маються на увазі прикладна та фундаментальна, що постачають її ідеями) – це галузь надприбутків. Типовий прибуток від науки – 1000% на вкладений капітал. Біда України, що вона не вміє одержувати цей десятикратний зиск, а тому зневажає власну науку і знищує її. На жаль, ще гірша ситуація у Росії. Там теж іде знищення наукового потенціалу. Російська наука вже давно зникла б, але наші російські колеги виживають за рахунок міжнародних зв'язків. Наприклад, вчені Новосибірська заробили на вдосконаленні французьких винищувачів «Міраж». Російські можновладці, мабуть, вважають, що наука Росії не потрібна, бо Росія може вижити за рахунок розбазарювання природних ресурсів, зокрема експорту енергоносіїв та іншої сировини. Для України цей шлях неможливий. Тому нам без науки не вижити. Чи зрозуміє це керівництво нашої країни?

V. Місто і мистецтво

Ми є, і нас немає...

Олександр Ірванець

Much has been written over the last 15–20 years about the «domestic integration» of Ukraine with Europe. This integration, however, will only take place when Ukrainians develop a clearer understanding of who they are as a people. Only when Ukrainians know who they are will the rest of the world begin to learn about the country and its people. Until then, Ukrainians will remain a people without a place in the European community of nations.

Про нашу «побутову інтеграцію» в Європу протягом останніх 15–20 років написано вже чимало і публіцистичних, і соціологічних розвідок. Тому ці міркування найшвидше будуть лише доповненням, яке, втім, також є спробою певного узагальнення, уточнення, гострішого промальовування ліній перетину і гострих кутів.

Пригадується літо 1991-го, ще до путчу, червень або липень, приміський потяг десь на східній Польщі – наприклад від Любліна до Холма, зовсім на схід, майже під самий український кордон. (Перехідний пункт Ягодин – Дорогуськ – одне з улюблених місць автора, перехрестя, зіткнення справжньої Європи з тим, що політологи люблять називати «пострадянським простором». Проте, зараз не про це...) Потяг відійшов від Любліна, хвилин за десять у містечку Свидник зайшло ще кілька

молодих людей, учнів, чи може, студентів. Вони дружно проходять наскрізь один, два, три вагони, поки знаходять свою компанію, й починають тіснитися чи не по четверо на тримісних лавках. Одна з дівчат, тих, які їхали від Любліна, запитує у друзів, чому вони не сідали в попередніх вагонах, де напевно ж було достатньо місць. У відповідь хлопчина погоршливо кидає: «Там самі гуську...» Насправді ж ті «русти», котрі наповнювали собою вагони, були українцями, громадянами нашої держави – й навіть у тодішніх закордонних паспортах на останній сторінці вже стояв штампик, який повідомляв, що документ «є власністю України», не зважаючи на повитий колоссям герб СРСР на першій сторінці. Інше питання – наскільки усвідомлювали себе вони, самі ті «русти» на той час українцями, особливо ті, котрі походили з Черкаської, Миколаївської, Запорізької областей –

а таких теж немало траплялося тоді на базарах і площах Любліна, Ярослава, Холма й Перемишля.

Десь у той самий час мій приятель Тарас Мурашко, українець з Пряшева на Словаччині до хрипоти в голосі переконував своїх словацьких однолітків, що на сході, за Михайлівцями лежить ніяке не «Rusko», а така собі Україна. Поволі на політичних мапах все ж проступали обриси нашої держави, силует якої, за визначенням поета Юрія Тарнавського, «нагадує собою розжоване серце». Поволі звикали громадяни Європи до появи на континенті найбільшої за територією нової країни. Країни, яка мала ядерну зброю, яка будувала найбільші в світі літаки (особливо важко це пояснити американцям, бо вони твердо переконані, що більшого за «боїнг» літального апарата не існує, тоді як над Ірпенем, у якому я мешкаю, що два-три дні в небі у напрямку Гостомельського аеродрому пролітає «Руслан», а часом і сама її величність «Мрія»). Країни, яка інколи спроможна увійти в десятку кращих на Олімпіаді, або здивувати світ в інший спосіб.

Ще одна історія, розказана професором Левком Рудницьким з Філадельфії, стосується вже пізніших років – другої половини дев'яностих. Тоді професор перебував у Римі, і вже в італійській електричці раптом почув розмову місцевих тінейджерів, з якої розібрав, що Шевченко – великий, неповторний, геніальний. Звісно ж, пан Рудницький, як філолог і гуманітарій, щиро здивувався рівню освіти юних апеннінців, і так само щиро запитав у них, які саме твори великого Шевченка вони читали. Хлопчаки відповіли, що творів не читали, проте грає цей хлопець так добре, що цілком заслуговує на вище процитовані епітети, і ще на купу таких самих. Йшлося, звісно ж, про тодішнє свіже

надбання футбольного клубу «Мілан» – форварда Андрія Шевченка.

Сам же автор цих рядків минулого літа, в часі проведення чемпіонату світу з футболу мав нагоду відвідати Німеччину, й був приємно вражений насамперед тим, що запитань «а що таке Україна?» чи «де така країна знаходиться?» йому не поставили жодного разу. Жовто-синій прапор майорів у числі інших прапорів тридцяти двох держав-фіналістів. На вулицях міст, у спеціальних «fans-shop-ax» продавалися футболки з прізвищами не тільки Зідана, Рональдо чи Баллака, але й Шевченка – от тільки статистика продажів мені, на жаль, невідома. А у вітрині одного з мюнхенських взуттєвих магазинів лежала ціла піраміда м'ячів у кольорах держав-учасниць. Ретельні німці елегантно вийшли з ситуації двозначності: бо жовто-синя кольорова гама була, крім українського, ще й на шведському прапорі. Проте м'ячик, який символізував Швецію, мав на собі жовтого хрестика (як і на прапорі); «український» же м'яч був просто поділений навпіл, на жовту й блакитну частини – знову ж таки, як на нашому прапорі.

Втім, усі згадані деталі все ж таки лишаються деталями, хоча й доволі обнадійливими. Для переважної більшості європейців моя країна і далі входить до тієї величезної сірої зони «на схід від Польщі». У варшавському автобусі мені особисто довелося недавно вислухати від заклопотаної старшої пані, як мені в моїй країні слід остерігатися тих «народовців», себто націоналістів, котрі, як вона чула, рвуться до влади в Україні. Пані та ніколи в Україні не була, отож я не знайшов нічого кращого, як порадити їй відвідання моєї країни розпочати з Криму або в крайньому разі з Донеччини. Там їй точно ніщо не загрожуватиме. Жодних «народовців».

А наведене вище згадування про «шевченкоманію» в Європі є, як на мене, дуже гарною ілюстрацією до теми, що розглядається. Сьогоднішня Європа справді знає і захоплюється одним Шевченком, яким пишається й Україна. І водночас Європа (за винятком нечисленної жменьки фахових українців) не знає і не здогадується про існування іншого Шевченка, яким наша держава пишається не менше. Така ось двоїстість.

А тепер ось надійшов час повернутися на перехідний пункт в Ягодині. Синій прапор з зірочками по колу, встановлений на лівому березі Бугу, символізує справжнє зіткнення світів. Адже по обидва боки від ріки живуть практично такі самі люди: не вельми багаті, не надміру старанні, не найморальніші у світі. От тільки на польському боці пачка сигарет коштує цілий долар, а на українському – удвічі-втричі менше. Мешканець прикордонного Дорогуська чи наступного польського містечка Бжезно може їхати на захід аж до самої Португалії без віз – а невдовзі зможе й без паспорта, тільки з посвідкою особи. Мешканець містечка Березно в сусідній Рівненській області може так само без візи їхати далеко-далеко на схід – хоч до самого Владивостока. І ось на Волині над Бугом ці два світи сходяться.

Так само, чи дуже подібно вони сходяться і в Мостиську та Раві Руській, в Ужгороді і в Чопі, а також на дрібніших перехідних прикордонних пунктах Закарпаття та Буковини з Румунією. Всі наші західні сусіди (крім Молдови) вже увійшли до Європейської спільноти, і приязні до України в них від цього не побільшало. Але розуміння тієї істини, яку висловив экс-президент Кучма у назві своєї книги «Україна не Росія» потроху приходять і до них.

Україна присутня в західному світогляді доволі маргінально, проте дедалі

інтенсивніше. Спортивні й культурні досягнення потроху вкарбовують образ нашої країни в підкірку європейців. Могутній велетень Василь Вірастюк, непереможні брати Клички, вже згадуваний неперевершений Шевченко, блискавичний Андрій Воронін в німецькій Бундеслізі, перемога Руслани на Євробаченні, оперні прими Ольга Пасічник, Вікторія Лук'янець, Ольга Микитенко, літературні досягнення (переклади і премії) Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Андрія Куркова, Сергія Жадана – це надзвичайно важливі для України кроки туди, вперед, до не вельми люб'язної Європи. І культурні прориви, коли такі трапляються, важать багато більше, ніж не вельми щирі потуги дипломатів та політиків. Жовто-синій прапор, намальований гуашевою фарбою на щоці футбольного вболівальника десь в Гамбургу під час матчів чемпіонату світу – найповніше, найпереконливіше утвердження української ідеї в європейському контексті, хоч як би це чудернацьки-канцелярсько не звучало. Бо прапор цей малюється щиро, і так само щиро виконується державний гімн російськомовними київськими старшокласниками на трибунах Республіканського стадіону під час матчів збірної України. Півтора десятиліття незалежності першою чергою сформували українця всередині України – і цього нового українця вже не соромно показати Європі та світові. Воно, це формування, напевно ішло б швидше й успішніше, якби східні кордони держави контролювалися бодай наполовину так само ретельно, як і західні. Справа навіть не в кількох тисячах тих нелегалів з Китаю, Індії чи Пакистану, яких щороку відловлює прикордонна служба і за гроші українських платників податків депортує додому. Справа у відсутності спільного культурного простору з Європою, у відсутності вільної циркуляції всередині

цього простору – бо ще й по сьогодні Горан Бреговіч приїздить з гастролями в мою країну набагато рідше, ніж Філіп Кіркоров – і нема на то ради. Ще й по сьогодні Стівен Кінг, Умберто Еко і Пауло Коельйо приходять до українського читача в перекладах – а російський «жіночий іронічний детектив» у київському метро читається в оригіналі. Навмисне вказуємо тут не авторів, а саме жанр, один з найлегковажніших, бо не доводилось бачити, аби так само на ходу споживали, наприклад, поезію Тімура Кібірова, також російського автора. І вже згаданий Філіп Кіркоров дійсно з легкістю збирає в Києві залу палацу «Україна», а витончена й інтелігентна Олена Камбурова задовольняється набагато меншою аудиторією.

Втім, уже на завершення цих роздумів хочеться навести один обнадійливий (чи «обнадійливий», в лапках) приклад. У місячнику «Критика» за грудень 2006-го (число 12–110, ст. 30–31) білоруський письменник Андрей Хадановіч вмістив свою розвідку-спогад про Єжи Гедройця, славетного польського мислителя й культурного діяча, видавця знаменитої паризької «Культури». В нарисі Хадановіча є такий епізод:

«Пам'ятаю один прекрасний ранок, коли групка перекладачів, гучно розмовляючи по-білоруському, заходила в бібліотеку, і, здавалося, ніщо не віщувало нервового стресу. Та раптом, як відро холодної води, репліка однієї з бібліотекарок, яка думала, що її не розуміють, або не чують: «От уже ці українці! Понаїжджали сюди, ходять, а

потім книжки в бібліотеці зникають!» Досі шкодую, що не пояснив їй тоді, чим білоруси відрізняються від українців, а толерантність – від ксенофобії. Ось і думай, що гірше: антиукраїнські стереотипи, чи майже повна відсутність білорусів у польській свідомості».

Поділяючи гіркоту відчуттів Хадановіча, у цьому епізоді все ж можна постерегти крихітний позитив – позитив для українців: нас принаймні вирізняють найближчі сусіди, поляки. Вирізняють і відрізняють від росіян – по п'ятнадцяти роках незалежності України. Та й погано приховане звинувачення у викраданні книжок – це швидше комплімент, ніж докір. Хотілося б, аби книжки були єдиним об'єктом крадіжок, які чиняться українцями поза межами держави, а по змозі і вдома. І, звісно ж, хотілося б, щоб це були гарні книжки. Тоді в нас і справді були б непогані перспективи.

Тож, виходячи з усього сказаного, можна зробити логічний висновок, що наступним кроком нашої інтеграції до Європи й решти світу мало б стати врівноваження впливів – шляхом зменшення впливу російського і збільшення впливу європейського. А тут слід ґрунтовно переглянути застарілі штампи про східнослов'янську єдність, Київ, як «колыску трьох братніх народів» і т.п. Тільки ставши собою станемо справді цікавими для решти світу, й тоді нас вирізнятиме не лише поляк, але й німець, француз чи португалець. А до того – ми є, і нас, на жаль, немає в родині європейських народів.

«Європейське» минуле
«радянського»
Миколаєва

Тетяна Губська

This article examines the city of Mykolajiv in the pre-Soviet era. It argues that in spite of its reputation as a thoroughly Soviet city dominated by the shipbuilding industry, Mykolajiv actually has a European history that was ignored or suppressed during the Soviet period and remains virtually unknown today. The city was founded in August 1789 among the ruins of ancient Greek cities and Turkish fortresses, among burial mounds (kurhany) and stone idols, and among spectacular rivers and estuaries. Although Mykolajiv was closed to foreigners for many years during the Soviet period, during the 19th century it was one of the largest centers of foreign culture, scientific and academic research, and economic production in the entire Black Sea region. Residents came from all over Europe to live in this city – home to nine foreign consulates, large-scale investments from abroad, river ports and seaports, and large shipbuilding factories.

Є на світі чимало цікавих та неповторних місць, здатних зачарувати й здивувати найпримхливіших туристів. А є чарівні місця невідомі багатьом через різні історичні, політичні, ідеологічні обставини. Повною мірою це стосується Миколаєва, що розкинувся в межиріччі Південного Бугу та Інгулу. Він уже відзначив 217 років від дня свого заснування: саме в серпні 1789 р. російська імператриця Катерина II підписала Указ про найменування інгульської верфі на честь Св. Миколая. І ця назва зовсім не є випадковою: адже саме в день Св. Миколая, 19 грудня 1788 російські війська на чолі з О.В. Суворовим нарешті оволоділи турецькою фортецею Очаків, поклавши край багатомісячній історії панування Османської імперії в степах Причорномор'я. Відкрилась можливість освоєння земель Російською імперією:

так кінець XVIII ст. став початком виникнення багатьох міст. Як тільки не називали наші місця: дикий степ, чорний степ, ханський степ. І саме тут судилося постати місту Св. Миколая. Серед руїн давньогрецьких міст та турецьких фортець, серед курганів та кам'яних ідолів, серед дивовижних заповідних річок та лиманів, як у казці з'явилося місто, яке і сьогодні ще для багатьох є лише центром суднобудування. Це справді так. Військові кораблі, вірніше їх створення, перетворили наше місто на terra incognita: багато років за часів радянської влади Миколаїв був закритим містом для іноземців. У XIX ст. Миколаїв був своєрідним центром іноземної культури, науки, виробництва в Причорномор'ї! Консульства 9 країн світу, великі іноземні інвестиції, морський та річковий порти, суднобудівельні заводи – все це приваблюва-

ло до міста великих промисловців, банкірів. Місто поступово розширювало свої кордони, з'являлися нові фабрики та заводи.

Князь Г.О. Потьомкін, ініціатор заснування Миколаєва, встиг ще побудувати два палаци, почав будівництво Адміралтейського собору, перший корабель – «Св. Миколай». Але його передчасна смерть зруйнувала плани. Сьогодні пам'ять про нього – в назвах вулиць, пам'ятній дошці, самому місті, котре стало останнім в житті князя. А ще гості можуть побачити пам'ятник М.Л. Фадєєву, помічнику Г.О. Потьомкіна, дім головного командира Чорноморського Флоту (1792), Будинок офіцерів (1821), морську астрономічну обсерваторію (1822) і багато інших дивовижних споруд.

Найбільшим відкриттям для туристів з будь-якої країни є наявність в нашому місті пам'яток, пов'язаних з перебуванням іноземців. Як відомо, засновник м. Миколаєва князь Г.О. Потьомкін першим запросив у наші степи іноземців. Так, на берегах Інгулу та Південного Бугу в 1788–1789 рр. з'явилися англійці, греки, німці, голландці, французи, поляки, американці, євреї. Серед них було чимало військових інженерів, купців, промисловців, архітекторів, військових. Наприклад, кам'яних справ майстер з Парижа Жан Лалеман працював у Канцелярії будівництва, а його земляк та колега Антуан Вектан прикрасив наше місто будівлею магістрату, Адміралтейським собором, торгівельними рядами.

Ще один відомий француз – Жан Батист Прево-де-Сан маркіз де Траверсе. І прізвище і саме життя його були посправжньому розкішними: командувач Чорноморським флотом, військовий губернатор Миколаєва, морський міністр Росії, кавалер численних нагород. Як

справжній француз, він шанував усе прекрасне, і сам заснував у нашому місті ботанічний сад, аматорський театр, морську бібліотеку, кабінет античних знахідок.

З берегів далекого Альбіону відвідали нове місто паркових справ майстри: усі садові комплекси Миколаєва – справа їхніх рук. Чудово попрацювали Маріус Кревен, Аббріан, Вільям Гульд. До речі, останній мав великий досвід: його паркові комплекси вже прикрашали Санкт-Петербург, Кременчук, Сімферополь, Бахчисарай. А ще один відомий англієць, епідеміолог Джон Говард не лише відвідав нове місто, а й працював у першому військовому шпиталі, де лікували поранених з-під Очакова, Ізмаїла, Кінбурна. Нагадаємо, що в Лондоні на його честь поставлено пам'ятник в соборі Св. Павла, а в Парижі створили медаль з написом «Друг людства». До речі, похований Д. Говард в с. Степанівка біля м. Херсона.

Вже закінчувалося XVIII ст., коли до Миколаєва почали приїздити потомки давніх римлян, італійці поступово опановували наш степовий край: П'єтро Сільвані займався постачанням хліба та вина для війська, а його співвітчизник Лука Прізеветті лікував поранених. Саме в ці часи у родині майора Вітторіо Амадея Поджіо народилися сини – Йосип та Віктор. Пізніше вони увійшли в історію Росії як декабристи. Синів Поджіо охрестили в приміщенні римо-католицького костюлу, який було побудовано в 1794 р. Пізніше збудували й новий костюл, а вулиця Глазенапівська (на честь адмірала фон Глазенапа) за радянських часів дістала назву Декабристів. Серед парафіян костюлу були заможні шляхтичі – Теодор Ляховецький, Стефан Радзієвський, пастор Серафим Банка Релей.

До наших часів збереглося чимало будинків, пов'язаних з німецькими переселенцями: тут мешкали лікарі Гатгельстром та Дрімпельман, архітектор Карл Гагендорф, пастор Йоган Долл, промисловці Дукарт, Циммерман, військові – О. Зонтаг та Йоганн Даль (батько автора словника «Живого великоруського язика» Володимира Даля).

А скільки добрих справ залишили по собі сини Елади! Мабуть, пам'ятаючи про своїх давніх предків, які в античний час освоїли узбережжя Чорного моря, вони вклали свою працю та здібності в розвиток міста Святого Миколая, котрого і самі вшановували як покровителя. Військові, духовенство, вчені, купецтво, промисловці, серед яких і славетна династія Аркасів, і генерал-майори П. Баласогло та Є. Манганарі, і архимандрит З. Петропуло – ось далеко не повний перелік тих, хто переїхав до нас з Греції.

Спливали роки, а кількість іноземців у Миколаєві все збільшувалась: занадто привабливими були перспективи його розвитку. Не даремно італієць Луїджі Аліауді вклав чималі гроші у розвиток фабричної справи, а власник цегельного заводу Маузер робив великі пожертвування на будівництво нового костюлу в 1896 р.

У ХХ ст. іноземні консули мали неабиякий вплив на розвиток нашого міста. Ще й сьогодні можна побачити на розі сучасних вулиць Нікольської та Лягіна будинок, в якому свого часу було розташоване італійське консульство. Багато років у ньому працював Август Донаті, а коли в 1916 р. він помер, то усі миколаївські газети надрукували некролог. Згадали про нього і в Одесі.

Для тих, кому більше до душі історія Козацьких часів, також є що розповісти. Більше того, є і чим здивувати. Адже в самих межах міста і сьогодні

зберігаються пам'ятки XVII–XVIII ст., які були і залишаються навечно пов'язаними з історією славетного війська запорозького. Це колишнє с. Матвіївна, засноване в 1776 р., і відоме стародавньою дерев'яною церквою Св. апостолів Петра і Павла; село Баловне – його за легендою заснував козак Ясько Баловень. Особливо цікавою є історія сучасних міст Нової Одеси та Вознесенська. Вони – справжні музеї під відкритим небом, де можна побачити і кам'яні козацькі хрести початку XVIII ст. на могилах запорозьких козаків, і залишки давніх шляхів, по яких проходили війська козаків, і зруйновані фундаменти старовинних церковних споруд та будинків перших поселенців. З 1776 по 1832 р. сучасна Нова Одеса була відома як Федорівка (від імені засновника, козака Федора Осадчого), а ще раніше це був козацький зимівник. Пізніше тут було розташовано Бузьке козацьке військо. Бачила ця земля і пікінерів, і улан, і російських імператорів. Не менш цікаво згадати, що під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. мешканці колишньої Федорівки у складі Бузького Єгерського корпусу під головуванням М. І. Кутузова брали участь у військових діях.

А земля Вознесенщини теж багата історією. Скіфи, анти, улличі, війська литовського князя Вітовта, козаки, поляки, росіяни – хто тільки не пройшов по місцях колишньої турецької фортеці Чичакли, козацької – Соколи, російського міста Вознесенськ. До речі, в червні 2006 р. до 211 річниці заснування м. Вознесенська відкрили після ремонту старовинний кафедральний собор в присутності представників з польського міста Радомско (мер Єжі Словінський), і з ПАР (мер м. Ідена Леонардо Дорфлінг).

А того, хто захоче оглянути північну частину нашої області, дорога приведе до незрівняного регіонального ландшафтного парку «Гранітно-Степове Побужжя». Саме тут повний величі та спокою Південний Буг перетворюється на бурхливу гірську річку і від с. Мігія протягом 40 км тече поміж крутих кам'яних скель, каньйонів, островів. Це місце – святиня часів козацької історії – пов'язане з іменами видатних козацьких ватажків, це – «вільна зона» Запорозької Січі XVII–XVIII ст. До речі, свого часу – в 1889 р. – саме неподалік від с. Мігія впав метеорит, порушивши спокій місцевих жителів.

Не менше здивування викликає і земля сучасної Первомайщини. Наш земляк, уродженець цих місць майстер Андрій Антонюк увічнив красу та історію її у своїх мальовничих, неповторних картинах. Богопілля, Боже поле, Божа земля – так сяє сьогодні неповторна Первомайщина, яка увібрала історію росіян, турків, українців. Адже саме тут в XVI ст. проходив кордон між володіннями Польщі, кримських татар та запорозьких козаків.

Переконана, чарівних місць з славною історією на нашій Україні багато. Але, як казав поет, шукаємо чужого. Чому ж оминаємо своє?

Чернігів – європейське місто

Сергій Леп'яко

This article provides a short overview of the history of Chernihiv with a focus on the city's contact with European countries and on the presence in Chernihiv of European institutions and historical processes. Examples include the international relations maintained by the Chernihiv princes of ancient Rus, municipal self-government under the Magdeburg Right, and the shared cultural experience of the Baroque period. During Russian rule these traditions were weakened, but they are now gradually re-emerging.

Перша згадка про Чернігів – одне з найдавніших міст України – міститься у договорі Русі з Візантією від 907 року. Греки зобов'язалися сплачувати данину на руські міста, а саме: на Київ, Чернігів, Переяслав. Навіть, незважаючи на скептичне ставлення деяких істориків до автентичності тексту угоди, наступна згадка про Чернігів фактично підтверджує попередню. Вона відноситься до середини X ст. і міститься в творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який повідомляв, що в Константинополі торгують купці з Русі, зокрема, з Дзернигоги (Чернігова). Таким чином, перші повідомлення про місто пов'язані з міжнародними справами ще давньоруської держави.

Тоді, ж у X і у наступному XI ст., у Чернігові і приміському поселенні Шестовиця, поряд з місцевим населенням, жили скандинави-варяги (нормани, вікінги). Очевидно, що вони склали дружину чи-то місцевого князя, чи-то намісника київського князя, який правив у місті і окрузі. Відомо, що у X ст. войовничі варяги були серйозною проблемою для багатьох європейських

країн. Своїми набігами вони тероризували не тільки жителів північної Європи, але нападали на міста Франції і навіть узбережжя Італії. Багато варягів осідали при дворах різних правителів, насамперед, як військові слуги.

Варяги відіграли ще до кінця не з'ясовану роль у початковій історії Русі. Як би не різнилися думки вчених з цього приводу, однак ніхто не може заперечити факт, що один з творців молодій держави, київський правитель Олег, був варягом. У Чернігові, Шестовиці та інших приміських поселеннях знайдено десятки багатих поховань воїнів, які, як припускають дослідники, належали варязьким дружинникам. Їхні сліди простежуються за обрядом поховання і речами з дружинних курганів, зокрема, у знаменитій Чорній могилі – найбільшому курганному похованні давньої Русі. Тут було знайдено статуетку скандинавського бога Тора. Також є припущення, що похований тут правитель чи знатний воїн був спалений у варязькому човні-дракарі, відомому на Русі під назвою ладья. Адаже у згарищі було знайдено металеві заклепки, аналогічні тим, які використовували варяги у своїх човнах.

У похованнях знатних воїнів також зустрічаються мечі каролінгського типу, які виготовлялися в європейських країнах. Такі мечі робили з якісної сталі, яку на Русі не виробляли. Чернігів мав контакти і з іншими європейськими народами. Наприклад, знахідки археологів засвідчують, що вже у X ст. до Чернігова потрапляють жіночі прикраси, виготовлені у Чехії.

На початку XI ст. Чернігів став столицею давньоруського князівства. Незабаром тут з'явилася власна князівська династія Святославичів (Ольговичів і Давидовичів). У наступні сторіччя спостерігалось два напрямки зовнішніх контактів з європейським християнським світом: візантійський і західноєвропейський. Візантійські архітектори збудували у Чернігові перший великий храм – Спаський собор. Візантійська культура поширювалась через грецьких єпископів. Ставлення до грецького духовенства було шанобливим, але настоєженим: його вважали підступними і зрадливими.

Контакти з католицьким світом частково підтримувались шлюбною політикою чернігівських князів, які родичалися з правлячими династіями європейських країн. Відомий чернігівський князь Михайло Всеволодович, який загинув мученицькою смертю в Орді, був сином польської княжни Марії, дочки польського короля Казимира Справедливого. Його син Ростислав був одружений з угорською принцесою. Певний католицький слід простежується в Чернігові за згадкою про існування в місті ще у XII ст. католицької Катерининської церкви.

Археологічні дослідження Чернігова дали змогу зробити дещо несподівані висновки, що місто входило до числа трьох найбільших міст Київської Русі. Є також припущення, що на початку XIII ст. населення давньоруського Чернігова

складало понад 20 тисяч чоловік. За цими показниками місто належало до великих європейських міст того часу.

Татарська катастрофа, яка спіткала Чернігів восени 1239 р. надовго перервала його розвиток. Місто було спалене і запусіло. Красномовним є той факт, що Чернігів відновив площу заселення, яку мав за часів Київської Русі, лише... в середині XIX ст.

Приєднання Чернігова до Великого кн. Литовського мало змінило його становище уже як другорядного міста, хоч тут і зберігався удільний князівський престол. У Чернігові почали правити князі литовської династії, найвідомішим з яких був Свидригайло (чернігівський князь у 1420–1430 рр.). Після Чернігова він зайняв литовський престол і декілька років правив країною, хоча зрештою і зазнав поразки. З часів раннього литовського панування (початку XV ст.) у Чернігові знайдено скарб празьких грошей – невеликих срібних монет, вагою близько 3 грамів, які були в обігу у Литовсько-руській державі.

Протягом XVI – на початку XVII ст. Чернігів перебував у складі Московської держави, а у 1618 р. перейшов під владу Польщі. Недовгий період перебування міста і регіону в складі Речі Посполитої мав для міста надзвичайно важливе значення. Місто стало центром тимчасово утвореного Сіверського князівства, а потім, з 1635 року – Чернігівського воєводства. Відповідно до існуючих традицій, у місті почали діяти місцеві органи влади, створені відповідно до принципів шляхетської демократії – шляхетські сеймики і суди. Місто і околиці швидко залюднювались. Влада заохочувала поселення шляхти і козаків, які мали зміцнити обороноздатність міста перед московською загрозою.

Головною подією в житті міста польської доби стало одержання у 1623 р.

Магдебурзького права, наданого Чернігову привілеєм короля Сигізмунда III. Місто дістало право самоврядування і таким чином долучилося до європейської політичної спільноти. Свого часу відомий український історик Наталя Яковенко образно відзначила, що у ранній модерний час східна межа Європи проходила там, де було останнє місто, що мало Магдебурзьке право. Європейська демократія базується передовсім на самоврядуванні місцевих громад, найбільш яскравим втіленням якого було Магдебурзьке право. Таким чином, Чернігів, разом з іншими містами Лівобережної України, розташовувався на межі європейської політичної системи.

Ознакою його став магістрат, очолюваний війтом. Король призначив першого війта, декларувавши, що його наступники будуть виборними. Водночас, відразу виявилися певні обмеження права виборів, оскільки війтом міг бути тільки католик. Що ж до інших урядових осіб, то вони могли належати до різних християнських конфесій. Формальними ознаками самоврядування стали приміщення магістрату (ратуша), печатка, годинник на ратуші і трубач, який мав трубити щогодини. Відповідно до європейських традицій організувалось і внутрішнє життя міста. Ремісники об'єднувались у цехи, яких спочатку було два, а потім їх стало сім.

Польська доба дала Чернігову таке досягнення тогочасної європейської цивілізації, як друкарство. У 1646 р. у місті була надрукована перша книжка – «Перлина многоцінна» Кирила Ставровецького. Місто впритул познайомилось і з новими релігійними проблемами, оскільки з'явилися католики і уніати.

Козацька доба принесла серйозні зміни. Чернігів став центром козацького полку. Частина населення покозачилася. Козаки, які проживали у місті, не

підкорялись магістрату, як і шляхта і духовенство, і це до певної міри звужувало функції міської влади. Водночас, козацтво і міщанство досить гармонійно поєднувало свої станові інтереси, оскільки базувались вони на однакових принципах суспільного буття – свободі особи і виборності місцевих інституцій влади. Козацькі гетьмани підтвердили всі попередні привілеї міста і Магдебурзьке право продовжувало діяти у повному обсязі, з характерними для України особливостями.

Цікавими прикладами функціонування механізму самоврядування є справи виборів чернігівських війтів. Вони обиралися на три роки, хоча, як правило, сиділи у своїх кріслах по кілька термінів. Процедура виборів була докладно регламентована. Участь у виборах війта брали всі виборні особи магістрату – бурмистри, райці і лавники. Міську громаду також представляли всі повноправні члени цехів, тобто майстри. Останню групу виборців становили впливові і авторитетні особи, зокрема, купці, але їх було небагато. Таким чином набиралося 70–80 виборців.

У призначений день виборці збирались у залі магістрату. Тут же був присутній і козацький полковник, який мав стежити за дотриманням процедури виборів. Кандидати на посаду війта виголошували свої передвиборні промови, а потім покидали залу, щоб не чинити тиск на виборців. Після обговорення вибори відбувались шляхом відкритого голосування простою більшістю голосів. Наступний етап у процедурі виборів – затвердження на посаді, що було прерогативою гетьмана. До гетьманської столиці направлялися документи про вибори від міської ради і від полковника. Коли у відповідь надходила інформація про затвердження, обраний на посаду їхав до столиці і отримував там грамоту з підтвердженням повноважень. За часів

гетьманування Кирила Розумовського процедура виборів зазнала деяких змін. Місцеві виборці пропонували гетьману трьох кандидатів на посаду війта, з яких правитель міг вибрати будь-кого на свій розсуд.

Козацька доба історії Чернігова принесла місту швидкий культурний розквіт, що активно підтримували чернігівські козацькі полковники. Степан Пободайло відновив Іллінську церкву і знамениті чернігівські печери. Основні ж роботи по відновленню занедбаних давньоруських церков були проведені за полковника Василя Дуніна-Борковського. Родина Лизогубів збудувала Катерининську церкву, яка і сьогодні зустрічає гостей міста, які їдуть з Києва. Зберігся церковний дзвін, відлитий на кошти Павла Полуботка.

Новий етап монументального будівництва в місті пов'язаний з добою Івана Мазепи. За його фінансової підтримки наприкінці XVII ст. було збудовано найбільший храм міста – Троїцький собор. Ця споруда є зразком поєднання європейських архітектурних форм з українськими традиціями. Так само за підтримки Мазепи було збудовано величну дзвіницю і сусідні з нею приміщення Борисоглібського монастиря, відомі нині як будинок колегіуму.

Завдяки зусиллям чернігівського єпископа Лазаря Барановича та його освічених наступників, місто стало одним з центрів української культури. Баранович і його послідовники писали свої твори як тогочасною українською, так і польською мовами. Для друку літературних праць було створено друкарню, що за обсягом продукції стала другою в Україні після Києво-Печерської. У 1700 р. почав діяти чернігівський колегіум, який був дітищем випускників Києво-Могилянської академії. Основною мовою навчання була латина, а навчальні предмети базувалися на поль-

ській і західноєвропейській літературі. Чернігівські спудеї вчили філософію, історію і літературу за класичними працями Аристотеля, Гомера, Геродота, Плутарха, Тита Лівія, Цицерона, Овідія, Горация. Знайомились вони і з природничими науками за творами Бекона, Декарта, Лейбніца та ін.

Принципи навчання в колегіумі відображали тогочасні уявлення про свободу. Не існувало вікового, майнового і станового обмежень для бажаючих вчитися, яких набиралося до 200 чоловік. Навчання було безкоштовним. Коли на початку XVIII ст. російський Синод став вимагати списки учнів, то чернігівські єпископи відповідали, що, відповідно до місцевих традицій, через «свободу малоросійського народу», такі списки не складаються. Учні мали право будь-коли розпочати навчання і на свій розсуд покинути його. Факт навчання і оцінки фіксувалися за результатами навчального року. Синод не зрозумів такої ситуації, але довго не міг примусити скласти такі списки.

Оскільки більшість учнів колегіуму були бідними, важливою умовою його успішної роботи було благодійництво чернігівців. Кошти, збирали місцеві єпископи. А підтримували «спудеїв» у різний спосіб – годували, давали їм одяг і щедро винагороджували, коли ті з піснями обходили місто в недільні і святкові дні – чернігівські міщани.

Крім того, чернігівські діти навчалися у початкових школах при чернігівських церквах, на наявність яких вказують тогочасні документи. Так само, майже при кожній церкві був невеликий шпиталь, який був одночасно лікарнею і притулком для німецьких людей. З цього погляду, церкви Гетьманщини, у тому числі чернігівські, виконували важливу суспільну роль благодійних закладів. З втратою українських традицій православні церкви втратили такі функції,

ставши релігійним придатком державної машини.

В початковий період Гетьманщини українські землі були традиційно відкриті для контактів з європейськими країнами. Одним з проявів цього було навчання чернігівців у європейських університетах. Діти відомих чернігівських купців Єньків навчалися у Данцигу, Брецлаві, Галле. Відомий в майбутньому чернігівський лікар і укладач опису Чернігівського намісництва Афанасій Шафонський навчався у Страсбурзі і Лейдені. Представники старшинських родин Дуніних-Борковських, Милорадовичів, Самойловичів навчалися також в університетах Кенігсберга, Геттінгена та ін. Цікаво, що у списках студентів вони значилися як «українець з Чернігова», «козак з Чернігова», вихідець «з Малої Русі з Чернігова».

Європейські контакти певною мірою підтримувалися і завдяки міжнародній торгівлі. Найвідоміша родина чернігівських купців Єньків мала постійні зв'язки з німецькими і польськими містами.

Однак наприкінці XVIII ст. Російська імперія знищила автономний устрій козацької України. Разом з ним померло і Магдебурзьке право, яким Чернігів володів 163 роки. Заборонена була торгівля У всіх наступних адміністративних перетвореннях Чернігів не втратив високого адміністративного статусу. Після ліквідації козацького полку, місто спочатку стало центром намісництва, а потім – губернії. Проте воно стало другорядним губернським центром, яке майже не мало ніяких контактів з іншими країнами. Адже російська влада проводила політику, яку згодом послідовно продовжив комуністичний режим – політику ізоляції населення від зовнішнього світу.

Протягом XIX – початку XX ст. чернігівці задихалися від рутини і сірості

чиновницької провінції, живучи на «губернському хуторі».

Лише з середини XIX ст. у місті з'явилися громадські сили, які намагалися протистояти державній машині. Завдяки ініціативі відомого українського байкаря Леоніда Глібова у Чернігові було створено першу неофіційну незалежну газету – «Чернігівський листок». Вона проіснувала два роки, здобула популярність, але була закрита владою. Група активістів створила першу в місті театральну трупу – «Товариство любителів української мови». Зусиллями громадськості було створено і першу постійну бібліотеку. Влада реагувала на всі ці ініціативи однаково – намагалася їх знищити. Театральний гурток було закрито, хоча згодом і відновлено. На працівників бібліотеки чинився постійний психологічний тиск шляхом обшуків, погроз та залякування потенційних читачів. Так, директор гімназії заборонив своїм учням навіть підходити до бібліотеки. Однак вона вижила і стала основою сучасної обласної бібліотеки. Цікаво, що поліція закрила навіть перший у місті дитячий садочок, створений відомим українським педагогом Софією Русовою, оскільки не могла вирішити, чи можна дозволяти малим дітям збиратися разом чи ні.

Після буржуазних реформ 1860–1870 років, осередками громадської ініціативи в Чернігові стали земства і міська дума. Вони мали певні права щодо самоврядування, які намагалася обмежити губернська влада. Незважаючи на невеликий бюджет, чернігівська дума намагалась йти в ногу з часом. Вона організувала покриття вулиць, проведення водопроводу, електричного освітлення. Чернігівське земство зробило чимало добрих справ, зокрема в царині освіти, медицини і культури. Працівниками земства були відомі діячі української культури: Борис Грінченко, Михайло

Коцюбинський, Володимир Самійленко, Олександр Русов та ін. Грінченко створив у місті найкраще на той час видавництво українських книжок. Зусиллями діячів української культури у місті з'явилися «Громада» і «Просвіта».

Розуміючи необхідність розвивати освіту, поміщики Судієнки збудували пансіон чоловічої гімназії, князь Михайло Долгорукий – жіночу гімназію, Іван Дунін-Борковський – реальне училище. Останній заснував кілька стипендій для уродженців Чернігівської губернії, які здобували вищу освіту в кращих університетах та інститутах. На його гроші вчилися понад двісті студентів.

Василь Тарновський подарував місту колекцію української старовини, яка стала основою Чернігівського історичного музею. Цікаво, що сам подарунок викликав дискусії, лунали навіть висміяні у фейлетонах голоси: «Нельзя музея создавать, когда народу нужно жрать». Однак земство прийняло рішення виділити кошти на утримання музею.

Спалах громадської активності спостерігався у 1917–1919 рр. Крім міської думи і створеної згодом більшовиками ради робітничих і солдатських депутатів, у місті діяли більше десятка різноманітних громадських спілок. Наприклад, виникло видавниче товариство «Сіверянська думка», яке розпочало видавництво книг. Чи не найцікавішим був «Союз трудящих офіцерів», які не хотіли проливати кров, а зайнялися випічкою піріжків, влаштували кафе-кондитерську тощо.

В перші роки радянської влади певні спроби вияву громадської активності ще зберігалися у сфері наукових краєзнавчих досліджень. Проте на початку 1930-х років все це було знищено.

З давніх-давен у Чернігові варили пиво. Та популярності справа набула, коли з'явилися чеські пивовари – завод Вандрака, а потім – «Нова Баварія» та «Стржибрни». Вони виробляли пиво різноманітних чеських і німецьких сортів «Баварське», «Чеське», «Пльзенське», «Ювілейне», «Експорт» і «Бобир», «Чорне», «Кабінетне» тощо. Радянська влада знищила ці підприємства. У 1965 р. у місті було збудовано новий пивзавод «Десна», де знову почали виробляти пиво за чеськими технологіями.

У сфері високих технологій чернігівці беруть участь в престижному міжнародному проекті – програмі «Морський старт»: чернігівський радіоприладний завод постачає обладнання для ракетно-носіїв.

Прославили рідне місто і спортсмени: абсолютний чемпіон світу з парашутного спорту Григорій Сурабко, Олена Костевич, яка перемогла у стрільбі з пістолета і важкоатлетка Наталя Скакун. Предметом гордості чернігівців стала і чернігівська жіноча футбольна команда «Легенда», яка останніми роками успішно виступає на міжнародних змаганнях.

Отже, історично Чернігів – місто європейське.

Чернівці – повернення сутнісних цінностей

Ігор Чеховський

This article examines the multicultural and tolerant history of the city of Chernivtsi, which is located on the Prut river in the foothills of the Carpathian Mountains. For historians and cultural studies specialists, the city is an unexplored «Klondike» full of examples of positive interethnic relations. For several centuries, various cultures, ethnic groups, and religious groups living in this small territory have provided examples of tolerance and peaceful coexistence. Increasing recognition of this history has spurred further study of this previously unknown world.

Нині Чернівці є лише одним із 25 обласних центрів України, містом над Прутом, у передгір'ї Карпат. Однак для істориків і культурологів – це невичерпний Клондайк прикладів міжетнічних контактів зі знаком «плюс». Адже на цій невеликій території впродовж століть різні культури, етноси і конфесії у мирному співжитті подали зразок толерантності, якої й нині так інколи бракує на Старому континенті. Проте й для самих нинішніх чернівчан пізнання цього феномену старих Чернівців стало подиву гідним цілком незнамого досі світу – привабливо міфічного. Ця обставина спонукає поглянути на цей культурологічний феномен уважніше.

Поняття чернівецької толерантності нагадує амаркорд Ф. Фелліні: щось невловиме, що буквально витає в міському повітрі над банями церков, шпилями костьолів, шестикутними зірками синагог, гробівцями вірних усіх конфесій і тих, що поклонялися земним ідолам, над дахами народних домів і головами місцевих інтелектуалів та політиків.

Амаркорд – це те, що не можна ні вивезти, ні експропріювати, ані заборонити. Це аура, яка оточує місто, оберігаючи його мешканців від перунів і градобойів, які раз по раз постають на політичному небокраї.

Особлива аура вчувається вже в назвах вулиць старого середмістя. Колишню Резиденцію буковинських митрополитів, а нині центральні корпуси національного університету обтікає вулиця, що носить ім'я геніального чеха *Йозефа Главки* – творця чернівецьких, празьких та ще цілого ряду інших архітектурних шедеврів. Ідучи Університетською, минаємо вулицю *Академіка Вавилова* – видатного російського вченого, який працював на Буковині, тут був заарештований органами НКВС. Далі вулицею з ім'ям найбільшого румунського поета чернівчанина *Міхая Емінеску* потрапляємо на вулицю титана українського відродження *Івана Франка*, який багато разів навідувався до Чернівців і був слухачем місцевого університету. А довкола центру міста розташовані вулиці з цілим сузір'ям великих

імен: німців *Гете* і *Шіллера*, яких споконвіку шанували у місті над Прутом, поляків *Адама Міцкевича* (одна з центральних вуличок носить це ім'я беззмінно впродовж майже цілого століття!) та *Антоні Кохановського* – одного з найшанованіших міських бургомістрів, широко знаних єврейських письменників *Еліазара Штейнбарга* і *Шолома-Алейхема* та популярної свого часу єврейської артистки *Сіді Таль*.

Блукаючи середмістям, можна натрапити й на вулицю *Турецьку*. Це топонімічна пам'ятка про недовге перебування в місті на початку XVIII ст. турків, про яких ще нагадують *Турецький міст* і *Турецька криниця*, що й досі слугують чернівчанам. А вулиця *Вірменська* разом із колишнім вірмено-католицьким храмом – то спомин про вірменську громаду, нечисленну, але активну, яка дала місту кілька поважних імен: музиканта *Кароля Мікулі*, першого автономного бургомистра Чернівців *Якуба Петровича*.

Ключ до розуміння цього феномена багатокультурності – у бурхливій історії краю і його столиці, де прапори і символи змінювалися частіше, ніж покоління.

Очевидно, живучи в подібному *перехідному просторі*, подорожуючи морем життя на кораблі без постійної пристані, кожен із жителів прикордоння неминуче опиняється в особистій прикордонній ситуації. Кожному доводиться зіграти з історією в гру, про правила якої гравець довідується лише наприкінці. І дуже важко зробити виграшну ставку за ситуації, коли вчорашні «не наші» враз стають «нашими» і, навпаки, недавні пани становища одного дня можуть прокинутися з ярликами «ворожих елементів», а чиясь мова з офіційної, обов'язкової до вжитку під страхом карі перетворюється на об'єкт глузувань. На яку націю поставити, на яку мову, віру, на чий прапор і символ? За ситу-

ації періодичної нестабільності у просторі прикордоння мимоволі витворюються власні неперехідні цінності, які не може безоглядно експропріювати або приватизувати на свою користь жодна партія, нація чи культура.

Отак постав чернівецький (або буковинський) феномен багатокультурності, феномен співжиття і взаємної толерантності різних культур, який щоразу викликає захоплений подив у всіх, хто з ним стикається вперше.

Сучасний німецький публіцист Георг Гайнцен порівнює старі австрійські Чернівці з кораблем задоволень із українською командою, німецькими офіцерами і єврейськими пасажирами на борту. Кораблем, що під австрійським прапором постійно тримав курс між Заходом і Сходом. Годі й вигадати щось химерніше і нетривкіше для Центрально-Східної Європи першої половини XX ст., як компанію українця, німця і єврея в одному судні під вітрилами толерантності! Але саме такою була реальність співжиття у старих Чернівцях на Буковині. Направду, той корабель мав би почуватися самотньо посеред океану, що закипав нетерпимістю «наших» до «не наших».

До речі, у своєрідній чернівецькій говірці корабель називали *шіфою* – під впливом німецького *das Schiff* («корабель»). А в чернівецькій історичній урбанонімії *Шіфа* – це ім'я кута-кварталу в розвилці сучасних вулиць Головної і Шолома-Алейхема в історичному середмісті. Власне, то відголосок назви місцевої знаменитої корчми *«Zum Goldenen Schiff»*, яка колись стояла в цьому кварталі. Пізніше, наприкінці XIX ст., тут виросла одна з примітних архітектурних пам'яток старого міста – т. зв. будинок-кораблик, який старожили теж називали «шіфою». Оточений гамірливими вулицями з інтенсивним транспортним рухом цей будинок, а за-

разом і весь квартал і справді перебуває, наче корабель, серед безупинного потоку життя...

Однак від тієї майже ідилійної картини багатокультурності й толерантності австрійської доби нинішніх чернівчан відділяє принаймні два покоління й кілька епох, протягом яких бути толерантним означало майже те саме, що й бути політично неблагонадійним. Особливо глибокі рубці в ментальності залишила радянська доба. За образним висловом британського історика Нормана Давеса, весь буковинський космополітичний світ прикордоння різноманітних культур і народів за роки радянської влади було перетворено на «велетенський притулок для убогих».

Чим із погляду багатокультурності стали Чернівці на рубежі епох? Нинішні городяни середнього віку на три чверті є чернівчанами у першому поколінні. Для їхнього вуха по-чудернацьки звучить слово «шіфа», так само, як і відновлювані в назвах вулиць імена поляка А. Кохановського, українця С. Смаль-Стоцького, єврея Е. Штейнбарга, румуна А. Ончула та інших визначних городян. Уся та акція з перейменуванням вулиць сприймалася більшістю на перших порах як незрозуміла забаганка «демократів».

Втім, дуже поволі, зі скрипом стара чернівецька шіфа все ж звільняється від багаторічного намулу і виправляє курс на інтеграцію в Європу. Показовими є культурологічні та історико-меморіальні акції місцевих інтелектуалів кінця 80-х – початку 90-х – періоду, коли в країні дещо показушну горбачовську *перестройку* змінило потужне національне відродження. Однією з перших незалежних громадських організацій у краї, яка репрезентувала цей рух, було культурологічне Товариство «Оберіг». Саме воно започаткувало велику справу відродження багатьох не-

заслужено забутих імен чернівчан різних національностей.

«Оберіг» провів перший у місті й Україні фестиваль фільмів, присвячений пам'яті яскравого українського кіноактора й режисера, вихідця з Буковини Івана Миколайчука, й вечір пам'яті популярного в 70–80-х роках і трагічно загиблого композитора й поета Володимира Івасюка, який розпочинав творчу кар'єру в Чернівцях. У Чернівецькій міськвиконком було подано клопотання про присвоєння чернівецьким вулицям імен видатних буковинців, замовчуваних владою: поета Дмитра Загула, згаданих Володимира Івасюка та Івана Миколайчука.

Українські національно-культурні організації у своїй просвітницькій діяльності не обмежувалися увагою лише до постатей рідної культури. Однією з перших публічних акцій Товариства «Оберіг» став вечір німецькомовної поезії буковинських євреїв міжвоєнного періоду (січень 1989 р.), коли мовами оригіналу та в перекладі українською звучали вірші Пауля Целана, Рози Ауслендер та інших відомих у німецькомовному світі вихідців із Буковини. Для чернівецької аудиторії більшість тих імен тоді прозвучала вперше.

Услід за національним і політичним пробудженням українців ідея національного відродження почала захоплювати і представників інших національних громад міста й краю, які тут мали давнє коріння – румунів, молдаван, поляків, євреїв, німців. Це вилилося у створення відповідних національно-культурних організацій: Товариства румунської культури ім. Міхая Емінеску, Товариства польської культури ім. Адама Міцкевича, Товариства єврейської культури ім. Еліазара Штейнбарга, Чернівецького єврейського громадсько-культурного фонду, Товариства австро-німецької культури «Відродження». Слідом за

традиційними громадами почали об'єднуватися і ті, що виникли у повоєнні десятиліття – росіяни і білоруси (останніх у краї налічувалося близько 3 тисяч осіб). У січні 1991 р. у приміщенні Українського Народного Дому було створено Товариство російської культури ім. Андрія Сахарова. А в червні 1991 р. відбулися установчі збори Товариства «Беларуска Громада» ім. Франциска Скорини. Примітно, що на відміну від інших регіонів тодішнього Союзу, де російські громадські організації нерідко ставали політичними опонентами місцевих національно-демократичних сил, на Буковині обидва згаданих товариства одразу влилися до демократичного руху. Тому створення обох товариств привітали представники Руху та інших українських національних організацій краю.

Слід, однак, зауважити, що на відміну від згадуваних об'єднань культурологів, які згуртували однодумців, до національно-культурних товариств вступали переважно за національною ознакою. Тому тут були зібрані люди, що дуже по-різному уявляли собі завдання національно-культурних організацій. Більшість активістів щиро прагнули відродити традиції багатокультурності старих Чернівців. Завдяки ініціативі товариств при деяких середніх навчальних закладах міста розпочали діяти недільні школи з вивчення польської мови та івриту, одну зі шкіл із румунською мовою навчання в центральній частині міста було реорганізовано в гімназію, чимало робилося для вшанування й увічнення імен визначних чернівчан різних національностей.

Водночас ряд членів національно-культурних товариств, передусім єврейського й австро-німецького, вбачали основну мету свого перебування у цих об'єднаннях лише у сприянні виїзду за кордон. Окремі представники національ-

них громад із настороженістю ставилися до українського національного відродження, ототожнюючи його з радикальним націоналізмом і вбачаючи в ньому загрозу для національних меншин краю. Особливо такі настрої були поширеними в середовищі румунської громади, другої після українців за чисельністю в краї.

Такі неоднозначні настрої в багатомовному середовищі краю намагалася використати тодішня партійно-радянська влада у протистоянні новому демократичному рухові, значною мірою ще стихійному й політично недосвідченому. З цією метою робилися спроби розіграти карту міжнаціональної напруги, яка в ряді регіонів тодішнього СРСР спровокувала конфлікти. Так, зі створенням у Чернівцях осередку Народного руху, який швидко став здобувати симпатію і підтримку значних верств городян, особливо українців, у місті було поширено чутки про буцімто наміри «бендеровців» і «руховців» влаштувати єврейські погроми, на афішних тумбах з'явилися написані примітивно від руки листівки із чорносотенними закличками.

Однак інструктори режиму прораховувалися: вочевидь, із душ буковинців парторгам та політагітаторам за піввіку так і не вдалося витравити імунітет щодо міжнаціональної ворожнечі. У відповідь на провокації демократичні сили організували безпрецедентну для всього радянського простору акцію – «Ланцюг єднання». Десятки активістів Руху та інших демократичних організацій утворили на Центральному майдані Чернівців живий ланцюг, узявшись за руки і тримаючи національні стяги всіх основних громад краю. Громадські організації міста провели ряд спільних культпросвітніх заходів та акцій, завданням яких було продемонструвати консолідацію всіх демократичних сил. Так, 16 вересня 1990 р. в історичному

єврейському кварталі старих Чернівців, де за часів німецької окупації було єврейське гетто, відбувся мітинг пам'яті жертв голокосту, організований Товариством ім. Е. Штейнбарга, і проходив він під національними єврейськими та українськими прапорами. На мітингу серед інших виступили народний депутат СРСР від демократичних сил професор Л. Сандуляк та голова крайової організації Руху професор університету Олег Панчук, який, до речі, промовляв мовою ідиш.

19–20 жовтня 1990 р. національно-культурні організації краю – Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Прогрес», Товариство єврейської культури ім. Е. Штейнбарга, Товариство румунської культури ім. М. Емінеску разом із Чернівецьким університетом провели науково-практичну конференцію «Соціолінгвістичні проблеми Чернівецької області», на якій виробили спільну програму практичних дій із духовного відродження усіх національних громад, які проживають на території області. Учасники конференції висловилися за перейменування чернівецьких вулиць й надання їм назв, які б відображали історичну специфіку міста, нагадували про видатні імена багатокультурного середовища Буковини. Зокрема пропонувалося відновити історичні назви вулиць Вірменська, Турецька, Є. Гакмана, А. Кохановського, увічнити імена українців І. Вільде, М. Івасюка, Ю. Пігуляка, Г. Хоткевича, Є. Ярошинської, братів Руснаків, румунів Ч. Порумбеску, А. Ончула, єврея Е. Штейнбарга, німця Р.Ф. Кайндля, вірменина К. Мікулі, росіянина М. Вавилова, чеха Й. Главки та інших постатей.

Важливою прикметою демократичних процесів початку 90-х, яка стала визначальною у подальшому суспільно-політичному житті Чернівців, було утвердження європейських ідей розширення

прав місцевого самоврядування. Вже у вересні 1990 р. координаційна рада Демократичного блоку Чернівецької міської ради, створеного демократично налаштованими місцевими депутатами за зразком демблоку Верховної Ради СРСР, винесла на обговорення проект ухвали міськради про владу, який значно розширював повноваження міської ради. Адже за радянської влади цей орган був цілком підконтрольний обласній раді і міському комітетові компартії. Голова міськвиконкому був безпосередньо підзвітний першому секретареві міському партії як рядовий член міської партійної організації. Проект передбачав, що міська рада є *«вищим органом державної влади в межах своєї компетенції на підпорядкованій їй території»*. Рішення та постанови вищих виконавчих органів, які не узгоджувалися з рішеннями міської ради, рекомендувалося приймати виконкомом до виконання лише після ухвалення їх міською радою. Одним із перших пунктів проекту гарантувалося дотримання визнаних світовим співтовариством прав і свобод людини, закріплених у *«Загальній декларації прав людини»*. На території, підпорядкованій міській раді, забезпечувалася рівність усіх громадян, незалежно від національності, віросповідання та політичних поглядів. На той час ця своєрідна декларація видавалася надзвичайно революційною, вона кидала виклик узвичаєній для партійно-радянської системи вертикалі влади *«згори донизу»*, коли центр делегував місцевим органам стільки повноважень, скільки вважав доцільним. Але пройде небагато часу, й багато радикальних вимог чернівецьких депутатів демблоку стануть нормою функціонування місцевих органів влади в незалежній Україні. Згадана декларація заслуговує на увагу історика: адже за рік до проголошення незалежності України місто Чернівці

було проголошено територією, де утверджувалися європейські стандарти місцевого самоврядування.

Національне відродження і політична активізація громадян покликали до життя незалежну пресу, яка мала у Чернівцях до приходу радянських танків у червні 1940-го давні й славні традиції. Відроджувалися і видання національних меншин Буковини. Наприкінці 1990 р. почала виходити газета Товариства єврейської культури ім. Е. Штейнбарга *«Черновицкие листки»*, назва якої нагадувала про закриті ще 1937 р. єврейську газету на ідиш *«Черновицер блеттер»*.

Ганебний провал серпневого путчу 1991 р. у Москві посіяв невпевненість у стані «партократів» на місцях, й ініціативу в політичному житті перебрала національно-демократична опозиція. Про кінець радянської епохи в історії міста й краю сповіщала у ті дні місцева молодіжна газета репортажем на першій сторінці, який розпочинався словами: *«Півстолітнє більшовицьке панування на Буковині безславно завершилося...»*. Сама революція проходила у формі багатотисячного мітингу демократичних сил, який відбувся 25 серпня на Радянській площі. Виступаючи, зокрема депутати міськради від демблоку, висунули вимоги націоналізувати майно КПРС – КПУ й усунути символи більшовицької ідеології. Крайова організація Руху запечатала приміщення обкому КПУ. Водночас лідери опозиції закликали своїх однодумців до відповідальних і зважених кроків. На цьому зокрема акцентував голова обласних організацій демпартії та Товариства української мови ім. Тараса Шевченка *«Просвіта»* Т.Кияк: *«Мусимо демонструвати цивілізованість на кожному кроці, якщо хочемо вступити в лоно цивілізованих європейських народів. Ми самі повинні демонструвати порядок і не шукати*

безневинних відьом, як це робилося після переможних революцій у країнах Східної Європи. Маємо пройти той же шлях цивілізованіше і швидше, бо в нас немає часу». Такі заклики знайшли підтримку і розуміння більшості мітингуючих. Тому «серпнева революція» в Чернівцях обмежилася висуненням радикальних вимог до влади і підняттям українського національного прапора над мерією та облвиконкомом. На виконання цих вимог позачергова сесія міської ради 29 серпня ухвалила взяти на свій баланс майно КПРС – КПУ на території міста, демонтувати пам'ятник Леніну в Чернівцях та протягом місяця перейменувати чернівецькі вулиці й площі, назви яких *«пов'язані з ідеологією і практикою тоталітаризму»*. 6 вересня, біля полудня, без особливої помпезності, на Центральному майдані було демонтовано один із головних символів старої епохи – пам'ятник Володимирі Ульянову (Леніну), який стояв там від 1951 р.

Одним із найвідповідальніших випробувань для нової демократичної влади міста стало досягнення злагоди у міжнаціональних стосунках і залагодження кривд, завданих національним громадам старим режимом. Адже у ряді багатонаціональних регіонів колишньої радянської імперії націонал-демократи, які прийшли до влади, далеко не завжди змогли знайти спільну мову з національними меншинами, і це призводило до гострих і навіть збройних конфліктів, на зразок карабахського чи придністровського. До честі чернівецьких національно-демократичних сил вони зуміли дійти порозуміння з основними національними громадами міста.

Серед дражливих питань, які порушували перед владою новостворені національно-культурні товариства, чи не на першому місці фігурувало повернення колишніх будівель народних домів,

які у свій час були збудовані на кошти національних громад краю, а в 40-х експропрійовані радянською владою. Однак більшість цих приміщень використовувалися під культурні заклади (наприклад, у колишніх польському та німецькому народних домах розташовувалися кінотеатри, у єврейському домі був палац культури, у якому працювали десятки колективів художньої самодіяльності). Їхня ліквідація ущемляла інтереси значно більшого числа городян, ніж було представників поріділих згаданих національних громад. І все ж міська влада посприяла відновленню історичної справедливості: 23 жовтня 1991 р. ухвалено рішення про взяття на баланс міста будівель народних домів і надання приміщення в них відповідним національно-культурним організаціям. Після майже піввікової вимушеної паузи почали відроджуватися народні доми польської, румунської, німецької та єврейської громад.

Нова міська влада також погодилася на встановлення в одному з центральних сквериків зробленого за австрійські гроші бюста *міжнаціональному євреєві* Паулеві Целану, який було урочисто відкрито у червні 1992 р., на появу нових назв вулиць із єврейськими, румунськими, польськими та іншими неукраїнськими прізвищами та портретів на меморіальних дошках із явно неслов'янськими рисами. Отож усі ці «не наші» імена й лиця – поряд із «нашими» почали входити у свідомість наймолодшого покоління чернівчан як невід'ємні штрихи історико-культурного обличчя рідного міста.

Після бурхливої осені 1991 р., яка завершилася референдумом 1 грудня і всенародним схваленням проголошення Верховною Радою незалежності України, хвилі мітингової активності відчутно пішли на спад. Суворі дійсність економіки перехідного періоду швидко

вивітрила із голів чернівчан, як і решти жителів пострадянського простору, романтичні візії доби перебудови та національного відродження, які пов'язувалися з демократизацією і незалежністю. Основним заняттям для більшості чернівчан стала на початку 90-х «човникова» торгівля. За якихось кілька років Чернівці з великого центра електронної промисловості перетворилися на один із найбільших в Україні оптових ринків завізних товарів.

На тлі розчарування в ринкових експериментах київських політиків та усвідомлення незворотності розпаду радянської імперії чернівчани все частіше звертали свої погляди у бік Заходу. Одним із проявів такої орієнтації стали зацікавлення і деяка романтизація «старих добрих» австрійських часів: ця тема завдяки численним публікаціям у пресі та передачам на місцевому телебаченні з участю істориків, краєзнавців, журналістів та літераторів здобула серед городян молодшого покоління багатьох симпатиків. Автори таких історичних публікацій і передач стали, по суті, творцями новітнього міфу про старі Чернівці – «маленький Париж» чи «маленький Відень». Місто, де, за словами згадуваного Георга Гайнца, *«фірми фіакрів сперечалися про Карла Крауса, де тротуари підмітали букетами троянд і де книгарень було більше, ніж кав'ярень»*.

Реакцією влади на такі настрої стало ухвалення Чернівецьким міськвиконкомом 2 червня 1992 р. рішення відновити історичний герб міста австрійської доби. Його опис було виявлено істориками серед документів Державного архіву Чернівецької області. У відновленому за історичним зразком гербі замість імперського двоголового орла було вміщено державний символ нової України – золотий тризуб, відповідно, стрічки теж замінені на національні синьо-жовтої

барви. Уже 17 липня сесія міської ради затвердила описи та ескізи нових герба і прапора Чернівців, відновивши таким чином перервану 1918 р. стару міську традицію. 9 жовтня герб та прапор міста були урочисто посвячені перед входом до мерії священнослужителями православної, греко-католицької та римсько-католицької церков.

Співавторство «чернівецького міфу» справедливо розділяли й активісти відроджених національно-культурних товариств, передусім ті, які не квапилися змінити місце проживання та громадянство. У жовтні 1996 р. в Чернівцях відбулася урочиста посвята Польського Народного Дому в його ж колишньому приміщенні (по вул. О.Кобилянської, 36). Лунали духовні та державні гімни Польщі й України, польську громаду з подією особисто привітав голова Чернівецької облдержадміністрації, надійшли вітальні адреси від усіх національно-культурних товариств краю, а за святковим столом гості виголошувалися впереміж польською, українською, німецькою, румунською, на ідиш. Присутні тут активістки ще довоєнного Дому Польського й жива чернівецька легенда – близнючки пані Ольга й Ельжбета Фіфар розчулено перемовлялися з іншими старожилами: *«Wszystko tak, jak to niegdyś było w starych dobrych Czerniowcach...»* А у відповідь звучало: *«Ja, alles war schön in Czernowitz...»*

Прагматично налаштовані чернівчани середнього та молодшого покоління розглядали міф про «маленький Відень» передусім як місток, яким можна потрапити до Відня великого і ширше – до Західного світу. Найдорожчим гостем у Чернівцях уже був не політик – колишній дисидент, а діловий партнер із Заходу чи іменитий представник численної і грошовитої буковинської діаспори.

Тож не випадково чергові побратимські зв'язки було встановлено з містом Клягенфуртом, яке репрезентувало колишню метрополію – Австрію.

А восени 1992 р. громадськість міста і краю зустрічала одного з найтитлованіших буковинців за походженням – генерала-губернатора Канади Його Високоповажність Рамона Джона Гнатишина. Свій родовід генерал-губернатор виводив із буковинського містечка Вашківців, одна з частин якого й досі називається *Гнатишиним кутом*. Цей візит став знаковим у багатьох відношеннях. Приїзд нащадка буковинських емігрантів був приурочений до святкування століття прибуття перших українських поселенців до Канади, які з'явилися там 1891 р. У радянські часи Країна Кленового Листка з майже мільйонною громадою канадців українського походження уособлювала для українців західних областей мрію про заможне життя в демократичному суспільстві. До того ж пан генерал-губернатор народився в Саскатуні – містечку побратимі Чернівців і здобув освіту юриста, а потім викладав у Саскачеванському університеті – першому зарубіжному вузі, з яким Чернівецький університет започаткував програму обміну ще 1977 р. А 1 жовтня 1992 р. титулованому представникові цього вузу генералу-губернаторові Канади було вручено диплом та мантию Почесного доктора права Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича – знову ж уперше у післявоєнній історії навчального закладу. Був ще один символічний збіг. Від імені крайової влади високого гостя вітав представник Президента в Чернівецькій області Іван Гнатишин – уродженець тих самих Вашківців і представник того ж роду, що й генерал-губернатор.

Побратимські зв'язки Чернівців розширювалися, налагоджувалися інші

міжнародні контакти міста. Ще одним містом-побратимом став Назарет-Ілліт в Ізраїлі – країні, яка стала новою батьківщиною для тисяч колишніх чернівчан.

На рубежі століть і тисячоліть у соціально-економічному житті міста, як і всієї молоді держави, намітилася певна стабільність, отож чернівчани змогли на якийсь час відірватися від повсякденної круговерті за хліб насущний і подбати про свої духовні запити. Свідченням цієї позитивної тенденції стало широке відзначення громадськістю ювілеїв визначних постатей різних культур та історичних подій у культурному житті й загалом поживлення культурно-просвітницької діяльності національних громад міста.

Товариство єврейської культури ім. Е. Штейнбарга та Всесвітня рада з єврейської культури організували на початку липня 1998 р. у місті міжнародний форум за участю науковців та літераторів з України, Австрії, Ізраїлю, США, присвячений 90-річчю I Міжнародної конференції з мови ідиш, яка колись відбулася в Чернівцях. «Святом чернівецької багатокультурності» місцева преса назвала відзначення в січні 1999 р. 70-х роковин від часу заснування єврейської газети на ідиш «*Черновіцер блеттер*». Громадськість міста тепло привітала беззмінного редактора цього відновленого в незалежній Україні видання – патріарха літератури на ідиш Йосифа Бурга. 11 травня 2001 р. у Чернівцях проходили урочистості з нагоди столітнього ювілею однієї з найяскравіших постатей німецькомовної літератури чернівецьких євреїв 1920–1930-х років Рози Ауслендер. На будинку в історичному єврейському кварталі, по колишній Нижній Єврейській вулиці (нині Петра Сагайдачного), де мешкала поетеса, було встановлено пам'ятну дошку.

Восени 2001 р. відбулася непересічна подія, яка сколихнула життя однієї з найстаріших і водночас наймалочисленніших національних громад – буковинських вірменів. 2 листопада Чернівці відвідав патріарх вірмено-католицької церкви Нерсес-Петрос XIX. Прибуття Патріарха до столиці Буковини було приурочене до 1700-ліття від часу прийняття вірменами християнства. Історичний візит вірменського патріарха став для кількох десятків чернівецьких вірмен різних хвиль еміграції, без перебільшення, великим родинним святом.

Втім, Чернівці виявляли свою толерантність не лише на концертах та богослужіннях. Наприкінці століття місту випала унікальна нагода засвідчити цю свою позицію на найвищому рівні міждержавних переговорів. 28 травня 1999 р. у Чернівцях відбулася зустріч двох президентів: України – Леоніда Кучми та Румунії – Еміла КонстантINESКУ. За часом ця подія збігалася із загостренням конфлікту в югославському Косові, і тінь міжнаціонального протистояння деякі «вічно вчорашні» політики в сусідній країні намагалися кинути і на Буковину. Тому не випадково місцем зустрічі лідерів двох сусідніх країн була обрана столиця краю, де міжнаціональна злагода і порозуміння віддавна були нормами співжиття різних етносів. В інтерв'ю в чернівецькому аеропорту румунський президент сповістив, що прибув в Україну, аби унеможливити розв'язання міжнаціональних проблем за косовським сценарієм. Ознайомлення зі становищем національних меншин, передусім румунської, в місті та області, обговорення цього питання з представниками української влади – як місцевої, так і найвищої – показали, що підстав для «косовських паралелей» на Буковині немає.

Оглядаючись із високості нового тисячоліття на бурхливий шлях, пройдений

нашим кораблем-«шіфою», мимоволі знову й знову звертаємося до феномена багатокультурного прикордоння. Бо це таки нестандартний спосіб існування цивілізації. Примха історії зібрала на одному кораблі русявих і брюнетів, вусатих, бородатих, пейсатих і бритоголових, з очима, як блакить, й очима, як мигдаль, хрещених й обрізаних, тих, що вимовляють «смішно» одні звуки, і тих, що взагалі не вимовляють інші, тих, яким смакують борщ і сало, і тих, яким – щі, і тих, яким – мамалига, і тих, яким – маїна, і тих, яким – пепсі... Ми всі, такі до смішного різні, приречені долею подорожувати разом на хиткому суденці, який кожен називає на свій лад: *Чернівці, Черновицы,*

Czernowitz, Czerniowce. І марно переконувати одне одного, що хтось із нас спотворює топонім. Адже зміст у цю назву кожен вкладає один і той же – «мала вітчизна».

У третє тисячоліття чернівецький корабель-«шіфа» впевнено ввійшов під вітрилами толерантності. Тепер це український корабель, і присутні на ньому звикають до приналежності до однієї команди – української політичної нації, яка тримає курс на входження до Європейської спільноти. Однак це не заважає нам пам'ятати про пораду мудрого Станіслава Вінченца – повертатися по світових мандрах до своєї «малої Ітаки», до кращих традицій співжиття людей на цій маленькій частині земної кулі.

Віктор Іванів: творчість українського художника у контексті європейського мистецтва

Світлана Ничкало

Ukrainian art occupies a special place on the cultural map of Europe due to its originality, and also due to both its separateness from and organic kinship with European art. Except during the period of the most brutal domination of totalitarian communist ideology, Ukraine has never been closed off from Europe in a cultural sense. The styles, directions, and currents that influenced European art were also present in Ukraine in their «national» variations. At the same time, Ukrainian art had its own influence on a European and even world scale. The best example of this is the Ukrainian avant-garde of the first decades of the 20th century, which became the foundation on which subsequent European modernism built. This movement enriches Ukrainian art to this day.

Українському мистецтву на культурній карті Європи належить особливе місце завдяки своїй самобутності, певній окремішності і водночас органічній спорідненості із загальноєвропейським художнім простором. Адже Україна, за винятком періоду найбільш жорсткого панування тоталітарної комуністичної ідеології, ніколи не була закритою від Європи і для Європи в культурному сенсі. На наших теренах приймалися й проростали у своєрідній національній інтерпретації усі стилі, напрями й течії, що пройшли крізь європейське мистецтво. А бувало, що українське мистецтво виявляло неабиякий вплив на європейське й, ширше, – на світове. Це, передусім, стосується українського авангарду перших десятиріч ХХ ст., що став ґрунтом, на якому виріс весь подальший європейський модернізм, яким досі живиться сучасне українське мистецтво.

На перший погляд воно нагадує калейдоскоп, у якому змішані найрізнома-

нітніші тенденції. Здається, у ньому переплелось все, що коли-небудь було винайдене художнім генієм людства і знаковість і символічність стародавнього мистецтва, і висока духовність Середньовіччя, і майстерність реалістичного відтворення образів навколишнього світу, і безмежна гра фантазії та суб'єктивізм модерністського художнього мислення, і парадоксальність постмодерну.

На жаль, шанувальники мистецтва у світі ще недостатньо поінформовані про сучасних українських художників, що заслуговують міжнародного визнання. Все більшого резонансу в себе на батьківщині й за її межами набуває творчість відомого київського живописця Віктора Іваніва. Він належить до плеяди мистців так званої «нової хвилі», яка ознаменувала потужним творчим вибухом кінець 80-х – початок 90-х років минулого сторіччя і, власне, визначила вектор розвитку сучасного мистецтва в Україні. Ще студентом Київського художнього інституту (нині Національна Академія мис-

тецтв) В. Іванів виявив неординарність та самостійність творчої особистості, прагнення якнайглибше досягнути таїнство живопису, а його дипломна робота «Щедрий вечір» увійшла в історію Академії. Справа в тому, що закінчувати інститут йому довелося в той незабутній час, коли СРСР доживав останні роки, а Україна вже була вагітна незалежністю. У повітрі вирував дух свободи, що вдихнув нове життя в українське мистецтво. Наче з небуття з'явився могутній архіпелаг українського авангарду. Як виявилось, у часи засилля так званого «принципу соціалістичного реалізму» його надбання зберігала й розвивала ціла плеяда мистців андеграунду. Їх творчість вийшла з тіні й засвідчила надзвичайно високий рівень українського образотворчого мистецтва у світовому вимірі.

Віктор Іванів був першим випускником, який наважився написати дипломну картину не в офіційному академічному стилі, а в сміливій декоративній манері, дзвінкими яскравими барвами. Сміливість полягала також і у виборі теми твору: він був присвячений не війні, революції чи побудові соціалізму, а святкуванню Різдва в Карпатах. Недоброзичливці пророкували йому повний провал, натомість захист дипломної роботи обернувся справжнім тріумфом. Вона вразила неординарністю колористичного та композиційного вирішення, засвідчила професійну й духовну зрілість молодого мистця. Своєрідним виявом визнання творчості Віктора Іваніва стало таємниче викрадення цього полотна з Академії мистецтв...

Відтоді художник поставив перед собою високу професійну планку, яку ніколи не дозволяє собі занижувати. Він перебуває у постійній творчій напрузі, пошуку різноманітних формальних засобів вираження своїх задумів, які б максимально точно виявляли стан його душі у момент творчості. Йому цікаво

постійно відкривати нове в собі і в можливостях живопису.

Його твори приваблюють поєднанням високої майстерності з душевною щирістю, традицій із сучасністю, оригінальністю та неповторністю художнього бачення світу.

У затишній майстерні мистця в центрі Києва завжди пахне свіжими фарбами. Фарби, кольори – рідна стихія Віктора. Ними він відтворює на полотні власне бачення зовнішнього світу, розкриває світ внутрішній; бачить світ кращим, ніж той є насправді: гармонійним, врівноваженим, таємничим, на межі реального та фантастичного, земного та потойбічного. Його улюблений художник – великий голландський живописець Вінсент ван Гог. І хоча В. Іванів ніколи не прагнув наслідувати творчу манеру свого кумира, двох мистців об'єднує одна риса – гранична щирість художнього самовираження.

Віктор Іванів переважно створює цикли живописних творів, об'єднаних єдиною темою або, частіше, стилем виконання. Один з таких циклів, чи не найбільший у творчості художника, має загальну назву «Хати». В ньому композиційні та колористичні інтерпретації відрізняються одна від одної, але смисловий центр у них єдиний. Це – хата, всім відоме традиційне українське народне житло, мальоване не одним художником. У когось це реалістичне відтворення природи, етнографічний атрибут або ж поетична інтерпретація видимого. У Іваніва – інше. Це візуально-чуттєве проникнення в трансцендентну суть нашого одвічного архетипу, його естетичне смакування. Твори виконані фігуративним методом, але зміст їх не реалістичний, а символічний. Це і теплі спогади про дитинство, і своєрідне «моделювання» певного ідеального світу, звільненого від усього суетного, тимчасового. Майже в кожній картині присутній

мотив дороги, що символізує шлях духовного пізнання. Манера виконання стримана й витончена, водночас колорит емоційно виразний, насичений. Картини відтворюють настрій і стан певного часу доби чи пори року: наприклад, золотого осіннього дня, теплого літнього вечора, свіжого весняного ранку. Поєднання виразної графічної пластики та потужної кольорової енергії є однією з характерних рис живописної манери Іваніва, яка проходить крізь усю його творчість.

Ще один цикл творів, який постійно поповнюється новими роботами, – натюрморти. На відміну від «Хат», витриманих в одній манері, тут вражає стилістична різноманітність. Квіти, глечики, різні предмети щоденного вжитку людини постають в несподіваних інтерпретаціях, ракурсах, кольорових поєднаннях. Художник сміливо експериментує з формами, неначе грається ними. На противагу постмодерністській тенденції, ця гра не руйнівна, а сповнена любові до предметного світу. Адже він створений людиною, і є її своєрідним відображенням. За легкістю та певною «грайливістю» натюрмортів видно чітку продуманість і виваженість композицій, вишуканість кольорової палітри, тонкий баланс між раціональним та емоційним. Вони радують око глядача, прикрашають інтер'єри, наповнюють життєвий простір позитивною енергією.

Постійне вдосконалення майстерності у поєднанні з новаторським пошуком – ще одна суттєва риса його творчості. Художник намагається писати так, як цього ніхто не робив раніше. Але це не самоціль, а прагнення відкрити

нові можливості у мистецтві живопису. Прикладом такого пошуку є, поміж інших, серія картин «Білі інтерпретації», виконаних за допомогою рельєфних кольорових контурів. Це надзвичайно вишукані з естетичного погляду твори, у яких поєднані риси як живопису, так і графіки. Експериментуючи з формами, художник експериментує й з техніками живопису. Тут він використовує переважно олійні, акрилові фарби, пастелі, ті ж різноколірні рельєфні контури (його власне «ноу-хау» в технології малярства). Важливим чинником творення художнього образу постає нерівність фактур живописних поверхонь, у яких неначе зафіксована пульсація емоційної природи мистця.

Так, він – рафінований естет у живописі. І разом з тим у його творах немає нічого манірного, фальшивого. Абстракції, до яких час від часу звертається майстер, – зразки вишуканого формокольору, що досягає екзистенційної самоцінності. Часто вони поєднуються з фігуративними образами, утворюючи або парадоксальні контрасти, або гармонійно-спокійні видива. Гра уяви у безмежному просторі між абстрактним та конкретним дає змогу шукати і знаходити безліч інтерпретацій, фантазій, настроїв і станів, творити власний «паралельний світ».

Останнім часом художника захопила стихія «чистого» абстракціонізму. На виставці, яка з успіхом пройшла у березні цього року в київській художній галереї «Мистець», він представив на суд глядачам нову серію картин під назвою «Кольорові акорди». Вони – результати пошуків оптичних та просторових ілюзій та ефектів, структурування простору за допомогою незвичних поєднань форм та кольорів, їх взаємодії, що викликає музичні асоціації, – своєрідне втілення принципу синестезії, до якого європейське мистецтво звернулося

ще наприкінці XIX сторіччя. «Кольорові акорди» перегукуються у часі з творами видатних абстракціоністів минулого сторіччя: голландця Піта Мондріана, американця латвійського походження Марка Ротко і, звичайно ж, нашого всесвітньвідомого співвітчизника Казимира Малевича.

Віктор Іванів – з тих художників, які не можуть замкнути себе в межах одного напрямку, однієї манери виконання. У цьому його можна порівняти, наприклад, з відомим німецьким художником Герхардом Ріхтером, який відповідно до змін душевних станів не раз демонстрував несподівані зміни стилю. У полот-

нах Іваніва можна відчутти відгомони як загальноєвропейських художніх напрямків – імпресіонізму, експресіонізму, конструктивізму, сюрреалізму, фовізму, так і традиційного українського народного мистецтва. Але ніколи не можна сказати, що це просто наслідування чи повторення, це завжди – переосмислення, вираження індивідуального «Я» художника, творення власного мистецтва. Тому його твори завжди можна впізнати. Вони вирізняються у складній та багатобарвній палітрі не лише українського, але й усього європейського образотворчого мистецтва як неповторне та самобутнє явище.

VI. На книжкову полицю

Збігнєв Бжезінський – людина, яка стала легендою, руйнуючи міфи

Бжезінський З. *Україна у геостратегічному контексті* / З. Бжезінський; пер. А. Іщенко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 102 с.

Анатолій Єфименко

The book Ukraine in Geostrategic Context by Zbigniew Brzezinski is bound to stir up a great deal of excitement among educated readers with an interest in politics. In this book, the author – one of the most accomplished contemporary political analysts – describes in detail what he sees as the decisive forces at work in the world and in the region. He also debunks three pervasive misconceptions: the myth of the EU as a United States of Europe; the myth that the Chinese have found a new model of economic progress; and the myth of Russia as a powerful, rich, and democratic country. This book is extraordinarily useful, because it offers Ukrainians the chance to see world politics from a perspective very different from the overly optimistic or pessimistic perspectives offered to them by politicians and the media.

Книга «Україна у геостратегічному контексті», що містить роботи одного з найвидатніших аналітиків сучасності – Збігнєва Бжезінського, приречена викликати величезний інтерес у будь-якого мислячого читача, що цікавиться політикою. Уже вкотре підтверджуючи свою репутацію блискучого вченого, автор демонструє здатність, відкинувши усталені міфи та стереотипи, чітко визначати рушійні сили глобальних та регіональних процесів, декларовані та реальні цілі різних груп впливу, що визначають політику найбільш потужних світових гравців. Ця здатність проникати в сутність складних політичних та економічних процесів, не розмінюючись на другорядні деталі та не піддаючись спокусі загубитися в лабіринті цифр, до чого мають слабкість багато

західних вчених, робить професора Бжезінського неперевершеним у вмінні розрахувати наперед ходи усіх визначних «гравців» великої шахової партії під назвою геополітика.

Для української аудиторії книга має бути надзвичайно цікавою та корисною насамперед тому, що дає можливість українцям, чий світогляд не без успіху намагаються обмежити, поглянути на світову політику без «рожевих» чи «чорних» окулярів, які їм старанно нав'язують політики та ЗМІ, намагаючись маніпулювати суспільною думкою.

Надзвичайно корисною книга є також тому, що в ній аналізуються і водночас розвінчуються декілька усталених геополітичних міфів, які справляють значний вплив на формування зовнішньополітичного курсу багатьох країн, а в потерпаючій від інтелектуальної

ізоляції Україні, на жаль, сприймаються як аксіоми, що не потребують критичного осмислення.

Отже, серед найвагоміших зразків геополітичного міфотворення книга містить аналіз таких.

Міф про ЄС як про Сполучені Штати Європи, який час від часу виринає в різних контекстах американо-європейських відносин, спричиняючи брак взаєморозуміння між США та ЄС чи між США та провідними європейськими країнами. Як наслідок, уважний спостерігач може без особливих зусиль навести кілька прикладів неузгодженості тих чи інших зовнішньополітичних кроків США та європейських країн. Породжений цей міф нереалізованими геополітичними амбіціями колишніх імперій та підозрами щодо спроб європейських країн реалізувати амбіції, що час від часу охоплюють окремі прошарки американської зовнішньополітичної бюрократії. Однак в цілому цей міф майже ніколи не міг кардинально вплинути на традиційно міцні стосунки між європейськими країнами та США та досить ефективну співпрацю, що базується на спільних цінностях та спільних інтересах всіх сторін. Але маємо врахувати те, що в Україні, не без допомоги північного сусіда (еліта якого уперто бажає в цей міф вірити, плекаючи надію мати свій геополітичний зиск від гри на суперечностях між Європою та США), міф про «Сполучені Штати Європи» породив багато несподіваних та небезпечних спекуляцій різного ґатунку. Від хибного сприйняття ЄС як потужного та ініціативного зовнішньополітичного гравця, що мав би активно виступити на захист України від грубого втручання колишньої метрополії в українські справи, до неперевіреного

у своїй цинічності формування образу ЄС як наступника нацистської Німеччини, що ставить собі за мету окупацію України для наступного військового наступу на «братню» Москву. Очевидно, що така ситуація стала можливою лише через катастрофічну нестачу об'єктивної інформації про ЄС у населення України та елементарну інтелектуальну неспроможність багатьох представників української політичної еліти досягнути зміст і сутність такого унікального явища, як «європейська інтеграція».

Професор Бжезінський, звісно, оцінює цей міф саме з погляду усунення другорядних непорозумінь, що час від часу виникають у відносинах між США та європейськими країнами, однак цього цілком достатньо для українського читача, щоб з'ясувати для себе, чим Європейський Союз, про який він чує майже кожного дня на протязі багатьох років, насправді є, а чим він не є і в доступному для огляду часі не буде.

Отже, за дуже вдалими, на наш погляд, визначенням доктора Бжезінського, ЄС є чимось набагато меншим ніж США (як єдина федеративна держава), але є чимось набагато більшим за «транснаціональну бізнесову корпорацію» (як прагматичне економічне об'єднання європейських держав). Так, професор Бжезінський не заперечує, що у віддаленому майбутньому Європейський Союз має великі шанси перетворитися на потужного геостратегічного гравця, але він застерігає європейців від небезпеки видати бажане за дійсне, вводячи себе в оману, і в той же час застерігає американців щодо безглуздості та шкідливості позиції настороженого ставлення до об'єктивних процесів збільшення «ваги» ЄС в сфері зовнішньої політики та безпеки*.

* Останнім часом можна спостерігати зусилля, які докладають США для того, щоб стимулювати підсилення зовнішньополітичної складової ЄС, щоб європейські країни могли більш ефективно протистояти «газовому шантажу» з боку РФ.

Міф про винайдення Китаєм нового рецепту досягнення економічного успіху, «особливого китайського шляху», який полягає у поєднанні соціалізму і капіталізму, адміністративної та ринкової економіки, про величезні результати позитивного впливу державного втручання в економіку, про те, що ідеї ліберальної ринкової економіки є застарілими, а такі концепції, як права людини та демократія є шкідливими та негативно впливають на економічний розвиток. На жаль, цей міф попри відсутність будь-яких пропагандистських зусиль китайського керівництва, яке старанно замовчує очевидний конфлікт між задекларованими ідеологічними цілями та втілюваною економічною політикою, набув поширення поза межами Китаю. Якщо в США деякі екзальтовані політики час від часу висувують гасла щодо «китайської загрози» американській економіці, пропонуючи популістські заходи протекціоністського штибу, то в країнах колишнього СРСР дуже багато людей сприймають китайську політику прихованого «економічного апартеїду», підкріплену націоналістичною та комуністичною риторикою, як своєрідну реабілітацію комуністичної ідеології та реальну альтернативу ліберальним ідеям демократії та ринкової економіки. Як і слід було очікувати, країни, в яких адміністративну економіку під розмови про ринкові реформи швидко змінила псевдоринкова корупційна економіка, виявилися вразливими до ідеологічних спекуляцій із посиланням на «китайський досвід». Не звертаючи уваги на те, що секрет «китайського економічного дива» полягає у «дозованому» застосуванні саме ліберальних принципів ринкової економіки (приватної ініціативи, захисту прав власності, конкуренції) на обмеженій території, що супроводжується такими негативними наслідками, як розквіт корупції (попри такі жорстокі

заходи, як публічні езекуції хабарників), надмірна концентрація власності в руках невеликого прошарку осіб, так чи інакше пов'язаних із владою, низький життєвий рівень та соціальна незахищеність більшості населення Китаю, ідеологи «третього шляху», прагнучи за будь-яку ціну довести економічну спроможність комуністичної ідеї, часто намагаються видати саме бюрократичний абсолютизм радянсько-феодалного зразка за «нову форму економічної політики», яка має вивести економіку пост-радянських країн із кризи, куди її завела корумпована бюрократія. На жаль, в Україні, на відміну від Росії, уряд якої рішуче відмовився від застосування примітивних механістичних моделей управління економікою, китайський міф втілюється у прийнятий в 2003 р. Господарський кодекс. Попри те, що більшість норм цього унікального в різних сенсах акту ігнорується з причини їх очевидної абсурдності та абсолютної несумісності з принципами ринкової економіки, він став майже непереборною перешкодою на шляху розробки сучасного цивілізованого економічного законодавства і, відповідно, розвитку сучасної конкурентоспроможної економіки.

Міф про Росію як потужну, багату та демократичну державу. Доктор Бжезінський, на відміну від багатьох своїх колег, абсолютно адекватно оцінює політику сучасної російської еліти, головними мотивами якої є ностальгічний потяг до Великої Росії як могутньої наддержави, намагання створити нову національну ідею через протиприродне схрещення імперських ідеологій царської та радянської Росії, зневажливе та вороже ставлення до демократичних цінностей. Доктор Бжезінський досить чітко визначив загрози, перед якими стоїть сучасна Росія. Серед них – демографічна, економічна, екологічна, соціальна, ідеологічна та інші кризи, що

мають стійку тенденцію до загострення і стають чим далі небезпечнішими не тільки для Росії чи її сусідів, а й для глобальної безпеки.

Не піддаючись на дешеві демагогічні спекуляції нинішнього російського керівництва, яке цинічно прикриває свій наступ на права людини та демократію демократичною риторикою, професор Бжезінський, на нашу думку, суттєво переоцінює російську еліту, за інерцією застосовуючи в своєму аналізі оцінки та стереотипи, які були вірними щодо радянської еліти, не враховуючи кардинальних змін у психології та системі життєвих цінностей еліти. Навіть масове розчарування в комуністичній ідеології, яке відбувалося в лавах номенклатури протягом 70–80-х років минулого сторіччя, не позбавляло радянську еліту здатності правильно чи хибно, але визначати національні інтереси та досить послідовно їх обстоювати. Холодна війна слугувала потужним психологічно об'єднавчим чинником, який підкріплювався ефективним репресивним апаратом та жорсткою партійною дисципліною.

Нинішня російська еліта плекає слабкість до ностальгічних спогадів про наддержаву СРСР, яка протягом майже півсторіччя тримала в напрузі всі інші держави планети, але ця еліта не згодна поступитися навіть мізерною частиною своїх надприбутків від разграбування природних багатств країни для відродження колишньої військової потужності Росії. Нинішня російська еліта втратила мораль та принципи ще в радянські часи, коли необхідною умовою бюрократичної кар'єри була переконлива демонстрація щирої віри у дискредитовані комуністичні ідеали, а легкість, з якою колишня номенклатура отримала величезні статки, конвертуючи владу у гроші в умовах беззаконня, сприяла перетворенню її психології на психологію мародерів.

Намагаючись якомога довше протриматись у владі та відчуваючи, що російський народ не можна буде довго утримувати в покорі сурогатом національної ідеї (еклектичною сумішшю православної релігії та лозунгів російського та радянського імперіалізму), Кремль останнім часом все частіше звертається до «сильнодіючих препаратів», таких як шовінізм, расизм, фашизм, ксенофобія, «дозовані ін'єкції» яких в купі з наступом на свободу слова даватимуть змогу і надалі маніпулювати російським суспільством, спрямовуючи суспільне невдоволення на реальних або уявних ворогів (НАТО, США, міжнародний тероризм, чеченський сепаратизм, український націоналізм, чужинців тощо). Насправді ж такі небезпечні експерименти можуть просто розшматувати російське суспільство в ідеологічному плані та вийти з-під контролю кремлівських політтехнологів. Подальша централізація російської влади, що супроводжується одночасним розквітом корупції, фактично створює умови для повторення сценарію розпаду СРСР, коли корупційний характер влади регіональних керівників, підсилений такими її рисами, як неформальність та абсолютний характер вибудованих соціальних зв'язків господарів російських регіонів (сучасної модифікації колишніх царських воєвод), дасть їм можливість з легкістю відмовитись від вассальних зобов'язань перед Москвою, оскільки такі фундаментальні об'єднавчі чинники сучасної держави, як єдиний правовий простір та єдиний внутрішній ринок, майже знищені корупцією.

Український читач може також оцінити щиру прихильність професора Бжезінського до України та українців, які вочевидь не є для нього розмінними пішаками у грі за сфери домінування між США та Росією. На жаль, саме таке ставлення до України демонструють

надто багато західних чи навіть вітчизняних політиків, а в російському суспільстві та політикумі така оцінка беззастережно домінує. Тим більшої поваги заслуговує послідовна позиція пана Бжезінського як прихильника незалежної України та принципового захистника демократичних цінностей, які вочевидь не можна ззовні нав'язувати тій чи іншій країні, але які, на думку професора Бжезінського, США зобов'язані всіляко підтримувати і захищати. Також хотілося б відзначити, що, на відміну від багатьох своїх колег-політологів, пана Бжезінському вдалося розгледіти в «помаранчевій революції» не тільки і не стільки зміну режимів, посилення євроатлантичного вектора в українській зовнішній політиці, а величезний якісний стрибок у свідомості українського народу, який після років профанації демократичних ідей і дискредитації демократичних інститутів, не піддаючись на тиск бюрократичної машини, свідомо зробив свій вибір на користь демократичних цінностей. З цього приводу хотілося б звернути увагу на думку пана Бжезінського щодо величезної відповідальності, яку українські політики несуть перед цивілізацією за успіх демократичних перетворень в Україні. Саме успіх демократичних перетворень в Україні мав би вирішальне значення для реабілітації та поширення демократичних цінностей на теренах колишнього СРСР, над старими кордонами якого нові – старі бюрократичні еліти старанно намагаються опустити нову «залізну завісу», наголошуючи на історично-культурних розбіжностях між Східною та Західною Європою для виправдання авторитаризму, корупції, порушення прав людини та ганебно низького рівня життя переважної більшості населення.

Не можна, однак, не зробити кілька критичних зауважень щодо конкретних заходів, які мали б вжити західні демократії, «щоб переконати росіян, що у їхніх же власних інтересах стати посправжньому демократичною і європейською постімперською національною державою». Пропозиція про розширення можливостей для навчання молодих представників російської еліти на Заході для формування у них західної системи цінностей є цілком слушною, але вкрай недостатньою. Можна згадати про те, що багато представників російської еліти XIX сторіччя навчалися та підтримували тісні зв'язки із країнами Західної Європи, що однак майже не вплинуло на азіатську природу російської імперської бюрократичної машини. Так само як і навчання протягом майже сотні років багатьох представників еліти країн Латинської Америки в США мало вплинуло на політичну культуру в цих країнах. Набагато більш ефективними для підтримки та розвитку демократії в усіх країнах пострадянського простору були б заходи, які унеможливили б вільне використання розвинутої фінансової системи західних країн для переховування та відмивання корумпованою бюрократією фактично вкрадених у власного народу активів. Послідовна боротьба з корупцією, забезпечення прозорості фінансових транзакцій у фінансовій системі розвинутих країн, включаючи офшорні фінансові центри, суттєво змінили б «правила гри» не тільки в Росії, а і в інших країнах пострадянського простору, корупційна модель економіки яких несумісна з реальною демократією та диктує поступове сповзання цих країн у прірву авторитаризму та екстремізму.

Головна течія – гетерогенність – канон у сучасній американській літературі

Матеріали III Міжнародної конференції з американської літератури. Київ, Україна, 3–5 жовтня 2005 р. / Укл. Т.Н. Денисова. – К.: Факт, 2006. – 608 с.

Олександр Гон

*This article reviews the book *The Main Current, Heterogeneity and the Canon in Modern American Literature: Proceedings from the 3rd International Conference on American Literature*. One of the most basic questions facing the humanities is the formation and transformation of the literary canon. This question includes defining the ideological and philosophical reasons for – and consequences of – such a reassessment. This edited volume is an attempt to find a multifaceted answer to T.S.Eliot's question of how to identify what constitutes the «main current» in culture and literature at a time when esthetic judgments in the United States and the world are being made in the context of globalization, with all of its consequences for humanity.*

Проблематика процесу формування та трансформацій літературного канону, політико-ідеологічні й естетико-філософські причини та наслідки його змін, перегляду й нових акцентів становлять одну із наріжних проблем сучасної гуманітаристики. Ще у статті 1919 р. «Традиція й індивідуальний талант» Т.С. Еліот із глибокою проникливістю зауважив, що «головна течія» (на відміну від звичного сьогодні «мейнстріму» Еліот вживає «main current») не завжди проявляється у загальновизначених культурних феноменах, які здобули широке визнання. Цей теоретик новаторського розуміння традиції та поняття класики наполягав на тому, що ключовим чинником зміни у художніх формах відображення дійсності є сам матеріал мистецтва – життя людини, її

стосунки з суспільством, з природою, з історією, традицією.

Рецензоване видання є спробою знайти багатоаспектну відповідь на «питання Еліота» за часів, коли естетичне освоєння нової історико-суспільної ситуації в США й світі відбувається під знаком глобалізації з її викликами людству.

III Міжнародна конференція з американської літератури «Головна течія – гетерогенність – канон у сучасній американській літературі», яка відбулася на початку жовтня 2005 р. за фінансової підтримки Посольства США в Україні, окрім українських літературознавців, збрала провідних вчених з США, Росії, Польщі, Білорусі. Доповіді, які редакційна колегія відібрала для збірника, подано українською й англійською мовами. З одного боку,

англофонний читач має можливість ознайомитися з роздумами таких авторитетних американістів, як Іхаб Хассан чи Еморе Еліот, в оригіналі. А переклади українською сприятимуть доступності текстів широкому колу фахівців з літературознавства, культурології, компаративістики. Це видання дасть можливість вченим-україністам порівняти духовні процеси та методи їх дослідження, які застосовуються в американській літературі, з тими процесами, які відбуваються у вітчизняній культурі та красному письменстві. Крім того, як і в матеріалах попередніх двох конференцій, тут простежується послідовна «політика» укладача збірки, проф. Т.Н. Денисової, – сприяння відкритості до світу українського літературознавства в її американістичній площині, адже книгу одержать зарубіжні бібліотеки та університети.

Сучасна американська культурологічна ситуація визначається певним настроєм перелому, підсумком кількох десятиліть осмислення небезпеки дезінтеграції літератури, спровокованої добою постмодернізму й мультикультуральними процесами. Актуальність запропонованої теми пов'язана саме з концептом амбівалентності, подвійного потракування та різновекторних можливостей оновлення канону. Американська література збагачується тими набутками, які іманентно закладені в середині самої нації та справляють продуктивний вплив на її розвиток. Але вчені-гуманітарії також занепокоєні можливістю дисиміляції американської літератури, яка от-от може розпастися на різні гілки і перестати бути загальнонаціональною американською літературою, що об'єднує суспільство. Питання гетерогенності, як правило, пов'язується саме з мультикультуралізмом, з множинністю різних варіантів літератур національних, етнічних, расових, гендерних тощо.

Своєрідна «кода» видання, яку складають роздуми Н. Висоцької («Чи загрожує гетерогенність канону», Т. Денисової «Гетерогенність у / і головна течія», М. Анастасьєва «У пошуках мейнстріму») виглядає доволі органічним і насиченим контрапунктом, де всі голоси є рівноправними, і в яких поєднано стрижневі мотиви книги – якою мірою гетерогенність характерна для головного потоку, для основних засадничих формант американської літератури.

Основна тема збірника розробляється у різних варіаціях, що виписані у семи жанрово-критичних тональностях і формах. Згадана вище кода звучить рефреном першої частини, де проф. Е. Еліот («Стійкі міфи / тривожні реалії») та проф. І. Хассан («Орел, оливкова гілка та мрія: про зміни у перцепції Америки світом») розмірковують над змінами, що сталися як в американському суспільстві та літературі, так і в цілому світі після терактів 11-го вересня 2001 р. Проф. П. О'Доннелл («Картографія сучасної літератури») та проф. Ю. Стулов («Фемінізація канону чи канонізація чорного фемінізму?») досліджують, відповідно, рухомі терени академічної інтердисциплінарності та гендерний аспект у процесі «канонізації» афро-американських письменників.

Другий розділ збірника присвячено питанням, пов'язаним із розвитком жанрів у сучасній американській літературі, їх порівнянням із різними мистецькими феноменами в інших національних літературах та культурологічними викликами сучасної Америки. Так, А. Сальська розглядає поетику гумористичної історії в сучасній американській новелі, а Г. Лещенко – специфіку інтерпретації детективного нарративу. Компаративний напрям української американістики представлений у статтях С. Яковенка та О. Бабича. У першій порівнюється

топос дому в американській та центральноєвропейській есеїстиці, у другій аналізуються поетикальні аспекти впливу канонічного американського кінематографа на сучасну іспанську прозу. У спостереженнях Т. Михед над структурними елементами державних будівель у столичному Вашингтоні йдеться про місто як текст, адже дослідниця прочитала семіотику столиці США як пуританський дискурс. Розділ закінчується розповіддю про особистий досвід Ю. Тарнавського та його колег-письменників стосовно співвідношення мистецтва і книгодрукування в сучасній Америці.

Третя частина збірника називається «Гетерогенність у сучасній американській літературі: мультикультуральний вимір». Ф. Кавальєра цікавить образ мап у творчості Р. Еллісона – творчий аналіз, який варто порівняти з потрактуванням літературних мап, запропонований І. Хассаном у третьому випуску щорічника «Американські літературні студії в Україні». Інші іпостасі гетерогенності літературного канону представлені у феміністичному ключі: Т. Лазаренко розглядає трансформацію індіанських архетипів у жіночій новелістиці кінця ХХ ст., Н. Кропивницька інтерпретує феміністську фабуляцію як вираз металітературності, а Н. Бідасюк аналізує інтертекстуальність як структурний елемент гетерогенності в романі «Володар світу» письменниці індійського походження Б. Мухерджі.

Четверта тема у партитурі «головна течія – гетерогенність – канон» присвячена персоналіям американської літератури. У цьому розділі тон задає проф. Т. Потніцева, яка на прикладах найостанніших літературних творів намагається висвітлити ті художні тенденції, що характеризують сьогоднішній етап літературного розвитку американської прози. У наступних аналітичних статтях

прочитується своєрідний «показчик імен», адже в них віддзеркалено наукові інтереси сучасних дослідників американістики в Україні та Росії. Цей каталог складається з імен Дж. Барта (О. Старшова), Р. Паверса (М. Коваль), У. Персі (О. Білоус), Дж. Гарднер (Т. Стівун), Р. Бротіган (Н. Шпиліова), Кормак Маккарті (проф. К. Стеценко), Дж. Фойєр (Ю. Ткачук), В. Стайрон (О. Дубініна).

П'ятий розділ рецензованого видання присвячено поезії та специфіці художнього перекладу віршових творів. Л. Коломієць пропонує ретельний аналіз перекладацької діяльності сучасних українсько-американських поетів «Нью-Йоркської групи». Виміри співвідношення канону та сучасності об'єднують дві статті про представників англо-американського «високого модернізму» – Е. Паунда (О. Гон) та Т.С. Еліота у творчому просторі американської рок-культури 1960-х рр. (Г. Коломієць).

Шостий розділ збірника складають доповіді, виголошені під час проведення круглого столу «Творчість Сола Беллоу: сучасні перспективи». В обговоренні творчості нобелівського лауреата йшлося про його ранні романи (проф. Н. Жлуктенко), співвідношення пікарески та притчі в романі «Гендерсон, володар дощу» (С. Щербина), аспект тіла в етнокультурному тексті в «Планеті містера Саммлера», рецепцію творчості письменника з перспективи компаративістики (Т. Остапчук).

Структура та змістове наповнення збірника «Головна течія – гетерогенність – канон у сучасній американській літературі» віддзеркалює складність, неоднорідність і впливовість американського красного письменства. На сторінках збірника виникає цілісна картина чинників, які визначають специфіку американської національної традиції, а розвідки узагальне-

ного характеру поєднуються з аналітичними статтями. У пошуках відповіді на питання «Що таке канон? Що таке головна течія? Що таке гетерогенність?» читач пройде повне коло між двома пленарними засіданнями конференції і впевниться, що гетерогенність американської літератури нерозривно пов'язана з різноманітністю літературознавства Америки і про Америку. Зрештою, засаднича ідеологема американської літератури – пошук самоідентичності, пошук самого себе –

важлива і цікава для будь-якої культури. Що стосується відповіді на кардинальне питання збірника, то, можливо, найточніше його висловила проф. Н. Висоцька: національна культура має той канон, на який заслуговує в конкретний історико-культурний час. Зрештою, як справедливо підсумовує проф. Т. Денисова, гетерогенність і канон парадоксальним чином виявляються поняттями доволі рухливими і близькими у культурі, де мультикультуральність є органічною складовою.

Посібник із сучасної природоохорони

За все живе і зелене. Начерки з основних проблем сучасної української екології. За редакцією О. Листопада. – К.: Київський еколого-культурний центр, 2006. – 224 с.

Борис Васильківський

This article reviews For All That Is Living and Green by Oleh Lystopad, one of Ukraine's best eco-journalists. The book is a collection of articles that analyze the causes, progression, and possible amelioration of Ukraine's most pressing environmental problems.

Київський еколого-культурний центр подарував усім публічним обласним та науковим бібліотекам, бібліотекам університетів та багатьох інших вузів, де фундаментально вивчаються екологія, охорона навколишнього природного середовища та споріднені дисципліни, усім кого цікавлять проблеми збереження природи книгу «За все живе і зелене. Начерки з основних проблем сучасної української екології» (К.: Київський еколого-культурний центр, 2006. – 224 с.)

У виданні розповідається про проблеми української заповідної справи, охорони лісів і тваринного світу, захисту міських зелених насаджень, збереження водних ресурсів тощо. Електронний варіант розміщено на сайті www.ecoethics.ru

Книга складається зі статей українських журналістів і є свого роду енциклопедією сучасних українських екологічних проблем. Мабуть точніше – її першим томом, оскільки проблем цих, на превеликий жаль, нараховуються сотні.

Ліва частина матеріалів для книги надана випускником програми короткотермінових грантів Інституту Кеннана,

постійним автором публікацій у газетах «Столиця», «Народна газета», «Дзеркало тижня» Олегом Листопадом. Статті, об'єднані у розділ «Час визнавати помилки», у більшості своїй є журналістськими розслідуваннями.

– Скільки заробляє за весну торговець підсніжниками?

– Що вигідніше: торгівля наркотиками чи перепродаж соколів?

– Чому в Києві рубають тополі?

– Чому помирають люди навколо озера Сасик?

– Що робити з непридатними пестицидами?

На ці та інші питання є ґрунтовні відповіді у статтях О. Листопада.

Будівництву судноплавного каналу Дунай – Чорне море журналіст присвятив не менше десятка публікацій. У кожній з них науковці на чолі з академіком Патоном та численні громадські організації застерігали: обраний Мінтрансом варіант каналу (через серце біосферного заповідника Дунайські плавні) – хибний! Він екологічно й економічно необґрунтований і навіть шкідливий. Є інші варіанти траси каналу. На ніхто з державних мужів не захотів прислухатися. І от маємо результат: Дунай, наймулкіша річка Європи, таки

заніс прорите. Величезні гроші – понад сто мільйонів гривень – викинуті на вітер (точніше – зариті у мул). Але чиновники на цьому не зупиняються: будівництво й далі триває. Тільки цього разу на нього заплановано витратити вже двісті мільйонів гривень! І таких, із відвертим радянським гігантоманським духом проєктів, проаналізовано автором розділу не один десяток.

Є й приємніші історії у цій книзі. Завдяки публікаціям Листопада та його колег наведено лад у весняному полюванні, а бурі ведмеді, яких в українських лісах залишилося менше 300 особин, нарешті, занесені до Червоної книги й тепер під захистом закону. Після серії критичних статей, базованих на матеріалах прокурорських перевірок та інформації, здобутій Листопадом у ході журналістського розслідування, змушений був піти з Міністерства охорони природи нечистий на руку високопосадовець. До речі, ці ж публікації завадили йому посісти подібну посаду у Комітеті з екологічної політики ВР.

Втім, усе ж незавершених історій більше. Потребують постійної уваги ситуація з реформуванням лісового господарства та браконьєрськими рубками, виконанням законів щодо заповідників та національних парків, дотримання Закону «Про захист тварин від жорсто-

кого поводження» та ін. Зокрема, Державне управління справами, попри дану Президентом на Майдані восени 2004 обіцянку, так і не повернуло до відання Мінприроди передані до ДУС указом Кучми Кримський заповідник та Азово-Сиваський національний парк. Не виконано обіцянок і щодо вирішення інших екологічних проблем – роздамбування лиману Сасик, дієвої охорони ботанічних садів, суворої заборони будувати «дачі» в заплаві Дніпра та інших річок тощо.

Статті Листопада вирізняються ґрунтовним фактажем, цікавими поворотами думки, несподіваними ракурсами, глибоким аналізом. Цим скористалися його колеги з телебачення. Так, стаття «Експеримент закінчено. Забудьте?» (про ситуацію у Татарбунарському районі Одеської області) стала основою для сценарію документального телефільму, а у тематичному випуску («Чи виживе дика природа») передачі «Ваш вихід» (УТ-1) в основу кожного з трьох традиційних сюжетів було покладено статті з розділу «Час визнавати помилки».

Шкода, що досить часто заяви про необхідність берегти природу на рівні держави мають декларативний характер, а ті, хто з обов'язку має дбати про довкілля, такими, про яку йдеться, книгами не цікавиться.

VII. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана

Українські студії в Інституті Кеннана: 2006-2007 академічний рік

Рената Кость-Гарматій

Вивченню і обговоренню минулого і теперішнього України притаманна біполярність, що виявляється у дискусіях стосовно національної і етнічної ідентичності, міжнародних стосунків, мови, економічної політики, політичної приналежності та ін. Прикладами такої біполярності є протиставлення Захід – Росія, помаранчеві – біло-блакитні, російськомовні – україномовні тощо. Вона, ця біполярність, на жаль, обмежує можливості для об'єктивного аналізу ряду важливих питань, що турбують суспільство.

Брак об'єктивного аналізу спонукає українських науковців шукати шляхи виходу за рамки минулого, уникати пострадянських кліше, розглядати ситуацію з погляду сучасності. Однак у найближчому майбутньому вони напевно не зможуть уникнути біполярних визначень і заяв, особливо стосовно після-помаранчевої ситуації. За іро-

нією долі сьогодні, коли минуле аналізується більш комплексно, оцінка поточних подій в Україні залишається спрощеною.

Учасники програм Інституту Кеннана протягом минулого року шукали відповідей на деякі актуальні питання за допомогою міждисциплінарних досліджень, зосереджуючись на важливих проблемах і включаючи Україну в порівняльний глобальний контекст. Одним із найважливіших заходів Інституту, присвячених Україні, був семінар «Громадянське суспільство і демократія в Україні». Його учасники підтвердили труднощі, які виникають при спробі спростити категорії, за допомогою яких вони намагаються пояснити соціальні і політичні перетворення у країні. Під час семінару науковці визначили елементи «рівняння», результатом якого стала Помаранчева революція, простежили історичні та інституційні причини

соціальних перетворень. Історичне підґрунтя для подальшого політичного і антропологічного аналізу запропонували Лукан Уей (*Lucan Way*), який досліджував процеси боротьби різних режимів починаючи з 1992 р., і Юлія Шукан (*Ioulia Shukan*), яка довела, що мережі громадських активістів не були миттєвим спалахом 2004 р., а були продовженням студентських рухів кінця 1980-х. Джошуа Такер (*Joshua Tucker*) розширив просторовий вимір аналізу, розглядаючи українські вибори – 2004 у ширшому контексті виборів і революцій в регіоні, пропонуючи свої роздуми стосовно того, чи демократичні вибори є результатом, чи причиною демократизації. Крім того, дослідник вважає, що в процесі перетворення на «західну» демократію, вільні й чесні вибори мають стати альтернативою корумпованим інститутам, проте не завжди виконують покладені на них функції. Як зауважила Джессіка Алліна-Пісано (*Jessica Allina-Pisano*), ці псевдodemократичні інститути обслуговували певних можновладців, спотворювали інформацію і слугували димовою завісою, крізь яку важко було розгледіти реальні структури влади в Україні та регіонах. Хоча макро-політичні проблеми залишаються важливими індикаторами потенційного напрямку розвитку української політики, дослідники, які розглядали ці проблеми розкрили досить складну ситуацію. Анна Фурньє (*Anna Fournier*) доводила, що перетворення розпочалися на місцевому рівні завдяки громадянській освіті в українських вузах, тоді як Адріана Хелбіг (*Adriana Helbig*) піддала сумніву саме поняття громадянства, показавши, що демократична революція залишила деякі безправні групи у такому ж жалюгідному становищі, як і раніше. Хоча на карті України можна побачити чітку межу між помаранчевою і біло-блакитною виборчими моделями, реаль-

на соціально-політична ситуація є набагато складнішою.

Намагання розподілити все суспільство за «кольоровою» ознакою вдалося подолати тільки завдяки спробі класифікувати публічних осіб за «політичним кольором». Тут виникли питання стосовно взаємозв'язку між політичними класифікаціями, нестійкими інститутами, мобілізованими громадами і політиками, які набирають ваги. Доповідачі в Інституті Кеннана зауважили, що політики в Україні стають більш гнучкими, непередбачуваними, їх позиції все частіше змінюються, при цьому інституції, які вони очолюють, також зазнають відчутних змін. Характеризуючи діяльність прем'єр-міністра Януковича, Андерс Аслунд (*Anders Aslund*) і Ярослав Кошів (*Jaroslav Koshiv*) запропонували багатогранний і суперечливий портрет, зазначили суттєві зміни у його публічному образі й неоднорідні погляди на пов'язані з ним інституційні зміни в уряді і їх наслідки, зокрема, економічне зростання з одного боку, і кризи (наприклад, у галузі сільського господарства) – з іншого. Крім того вчені відзначили, що після введення в дію конституційної реформи, ролі інститутів президента, парламенту і прем'єр-міністра стають все менш зрозумілими. Суспільство, яке було мобілізоване Помаранчевою революцією, все більше розчаровується і роз'єднується.

Проблема того, що громадяни і можновладці змушені одночасно жити у межах існуючих інститутів і перебудовувати їх, розглядалася крізь призму конкретних прикладів, зокрема вищої освіти. Марта Богачевська-Хом'як (*Martha Bohachevsky-Chomiak*) наголосила на складності обставин для вузів і академічних установ України, які усе ще не можуть позбутися спадщини консервативного радянського інтелектуального середовища. Наприклад, керів-

ництво університетів, яке могло б бути рушієм розвитку громадянського суспільства, не вважає ідеї інструментом, який можна було б адаптувати до середовища, що змінюється. Більше того, здатність інститутів освіти і громадянського суспільства пристосуватися до майбутніх радикальних змін демографічного ландшафту України буде перевіркою їх стійкості. Як зауважив Тімоті Хеленяк (*Timothy Heleniak*), на Україну і надалі впливатимуть проблеми імміграції та еміграції. Визнаючи важливі принципові зміни в українському суспільстві, Михайло Жгуровський (*Mykhajlo Zhgurovsky*) зазначив, що Україні необхідно навчитися керувати ними у більш загальній структурі глобального сталого розвитку.

У той час, як Україна намагається перетворити себе для майбутнього, її минуле і сучасне залишаються цілком переплетеними. Минуле «продовжує змінюватися», оскільки вчені по-новому дивляться на старі відомості, деякі з яких стали доступними тільки тепер. Розглядаючи те, як освіта може визначити, де відбуваються збройні повстан-

ня, а де їх вдається уникнути, Кіт Дарден (*Keith Darden*) виявив, що аналіз минулого дає можливість пояснити і навіть передбачити майбутнє. Говорячи про сучасну мовну поведінку українців, Лада Біланюк (*Laada Bilianuk*) підтвердила, що минуле має велике значення, оскільки додає соціального і політичного змісту до вибору, який робить мовець. Володимир Дубовик (*Volodymyr Dubovyk*) підтвердив, що «європейське минуле» України прокладає шлях до її європейського (орієнтованого на НАТО) майбутнього, а народний депутат Руслана Лижичко (*Ruslana Lyzhychko*) зазначила, що незважаючи на те, чи буде майбутнє України європейським, її минуле не може бути причиною, щоб миритися з нетолерантністю.

У цьому році програми Інституту Кеннана, присвячені Україні, засвідчили тісний взаємозв'язок минулого і сучасності, складність розвитку країни в регіоні, який стає все менш передбачуваним, специфіку існування українців в умовах інститутів минулого з їх одночасною перебудовою як основи для майбутнього.

Наші автори

Василь Кремень,

доктор філософських наук, Президент Академії педагогічних наук України, академік НАН України

Пронкевич Олександр,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології, декан факультету іноземних мов Миколаївського державного гуманітарного університету і м. Петра Могили, випускник програми ім. Фулбрайта

Стівен Сігел,

доктор філософії, Дослідницька програма ім. Юджина та Даймела Шкляра Гарвардський університет, Український дослідницький інститут

Кетрін Ваннер,

доктор філософії, антропологія, відділення історії та програм з вивчення релігії Університету штату Пеннсильванія

Назар Холод,

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Львівського національного Університету ім. Івана Франка, випускник програми ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Юліан Брайчевський,

кандидат географічних наук, асистент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Ярослав Пилинський,

кандидат філологічних наук, директор представництва Київського проекту Інституту Кеннана

Андрій Артеменко,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету внутрішніх справ

Ольга Лефтерова,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства та класичної філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Сергій Грабовський,

кандидат філософських наук, член Асоціації українських письменників

Володимир Кравченко,

доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет ім. Василя Каразіна

Олександр Резнік,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Ольга Злобіна,

*доктор соціологічних наук, завіідділом соціальної психології Інституту соціології
НАН України*

Леонід Шульман,

*доктор фізико-математичних наук, головний науковий співробітник,
Головна астрономічна обсерваторія НАН України*

Олександр Іранець,

поет, драматург, перекладач, випускник програми ім. Фулбрайта

Світлана Ничкало,

*Науковий співробітник лабораторії естетичного виховання Інституту проблем
виховання АПН України*

Тетяна Губська,

старший науковий співробітник Миколаївського краєзнавчого музею

Сергій Леп'явко,

*доктор історичних наук, професор Чернігівського державного університету
ім. Т. Г. Шевченка, випускник програми ім. Фулбрайта*

Ігор Чеховський,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства і теології
Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича*

Анатолій Єфименко,

*кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту міжнародних
відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*

Олександр Гон,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Інституту
міжнародних відносин Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, випускник програми ім. Фулбрайта*

Борис Васильківський,

президент громадської еколого-правової організації «ЕкоПраво-Київ»

Рената Кость-Гарматій,

*науковий співробітник Інституту Кеннанпри Міжнародному центрі
підтримки науковців ім. Вудро Вілсона, Вашингтон, округ Колумбія, США*

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01004, Київ, вул. Прорізна 16/2, кв. 19 або електронною поштою – kennan@orlyk.kiev.ua, kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера: *Перспективи соціального розвитку*

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 січня 2008 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим проблемам:

- адміністративно-територіальної реформи в Україні;
- багатокультурності в Україні як у державі унітарній;
- економічної та політичної інтеграції регіонів держави;
- транскордонного співробітництва регіонів.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Україна в європейському контексті
Випуск 5

Редактор *Я. Пилинський*

Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
м. Київ, 01004, вул. Прорізна 16/2, кв. 19,
Київський проект Інституту Кеннана.
Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90
Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua
kennan@orlyk.kiev.ua

Підписано до друку 29 червня 2007 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 21,12. Обл.-вид. 20,7 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2